

Г. ГОЛОВАХА

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
І ФІЛОСОФСЬКІ
ПОГЛЯДИ
ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ДЕРЖПОЛІТВІДАВ
УРСР

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

І. ГОЛОВАХА

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
І ФІЛОСОФСЬКІ
ПОГЛЯДИ
ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1953

П Е Р Е Д М О В А

Леся Українка — славна дочка українського народу, видатна письменниця, полум'яна патріотка своєї вітчизни і невтомна поборниця дружби народів. Її ім'я займає одне з почесних місць в історії суспільно-політичної думки на Україні кінця ХІХ і початку ХХ ст. Все своє життя, величезний талант і непохитну волю вона віддала справі боротьби проти всякої експлуатації, за визволення трудящих мас України і всієї Росії від поміщицько-буржуазного гніту. Знищення соціального і національного гноблення, встановлення таких суспільних відносин, які забезпечили б справжнє народовладдя, свободу і розквіт духовних сил трудящих — такий ідеал Лесі Українки, за який вона пристрасно боролася на протязі всього свого життя.

Всі думки і прагнення Лесі Українки, кожний крок в її практичній діяльності і творчості були зв'язані з загальноросійським визвольним рухом. Бадьорі і сповнені оптимізму твори Лесі Українки були заклик до героїчної боротьби проти всього старого і віджилого, за світле, щасливе життя трудящих. Протиставляючи поетичний голос Лесі Українки жалюгідній писанині українських буржуазних націоналістів, декадентів та їм подібних, Іван Франко відзначав: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сії слабосилої, хорої лівчинни...

Читаючи м'які та рознервовані або холодно резонерські писання сучасних молодих українців мужчин і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та сміливими, а при тім такими простими, такими щирими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хора, слабосила дівчинна — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну»¹.

¹ Хрестоматія критичних матеріалів, т. ІІІ, вид. 2-е. Вид-во «Радянська школа», 1949, стор. 93, 97.

Більшовицька «Правда», оцінюючи революційну суть творчості і діяльності Лесі Українки, в статті-некролозі в 1913 р. писала: «Леся Українка, стоячи близько до визвольного громадського руху взагалі і пролетарського зокрема, віддавала всі сили, сіяла розумне, добре, вічне. Нам треба дякувати їй і читати її твори... Леся Українка померла, але її бадьорі твори довго будуть будити нас до роботи — боротьби. Добра вічна пам'ять письменниці — друзів робітників»¹.

Геніальні праці В. І. Леніна і Й. В. Сталіна з особливою силою показали велике значення ідейно-теоретичної спадщини минулого для створення соціалістичної ідеології і культури. Сучасна радянська культура української соціалістичної нації, яка виросла на міцній ідейній базі марксизму-ленінізму, на основі грандіозних перетворень, що відбулися з часу Великої Жовтневої соціалістичної революції, є разом з тим закономірним продовженням і розвитком усього кращого, що є в ідейній спадщині дореволюційних письменників, мислителів і громадсько-політичних діячів України і всієї Росії. До таких справді великих людей, що правдиво відобразили нужду і сподівання трудящих України, належить і Леся Українка. Тому вивчення її багатой літературно-художньої спадщини і революційної діяльності має не лише чисто «історичне», а й глибоко актуальне значення.

Хоч основні положення, що стосуються оцінки спадщини Лесі Українки, і сформульовані вже, проте потрібні ще великі зусилля для того, щоб розкрити всю глибину і різносторонність художніх образів і суспільно-політичної думки великої дочки українського народу.

Ця праця ставить своїм завданням висвітлити найважливіші питання, що стосуються характеристики Лесі Українки як мислителя, революціонера, друга робітників, борця за дружбу народів.

---

¹ Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 61—62.

РОЗДІЛ I

УМОВИ ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Життя і діяльність Лесі Українки, яка поєднувала в собі великого письменника і видатного громадсько-політичного діяча, припадають на кінець ХІХ — початок ХХ століття. Цей період історичного розвитку Росії, в тому числі України, в умовах якого формувалася світогляд Лесі Українки, характеризується порівняно швидким розвитком капіталізму як у промисловості, так і в сільському господарстві. Зростає армія промислового пролетаріату, який все рішучіше виступає з своїми окремими політичними вимогами, згуртовуючи навколо себе широкі маси трудящих міста і села. Боротьба проти самодержавно-поміщицьких і буржуазних порядків стає дедалі рішучішою і організованішою. Про це свідчать могутні страйки пролетаріату, які прокотилися по всій Росії у 80—90 рр., а ще більше в наступні роки, а також створення в 70—80 рр. пролетарських організацій у Петербурзі, Одесі, Києві та інших містах.

Самодержавство жорстоко розправлялося з трудящими, які боролися за демократичні права і свободи, за соціальне і національне визволення. Нестерпний гніт з боку самодержавно-поліцейської машини, капіталістів, поміщиків і куркулів поширювався на робітників і селян усіх націй і народів, що населяли Росію, викликаючи все більше загострення класової боротьби. Політика національного гноблення, яку проводив царський уряд щодо україн-

ського народу, викликала широку хвилю протесту. Могутній визвольний рух пригноблених народів, у тому числі і українського народу, проти соціального і національного гноблення, зливався з боротьбою трудящих мас Великої Росії за свободу.

Класова боротьба, крім політичної і економічної форм, проявлялась і в ідеології. Ідейна боротьба розгорталась між виразниками інтересів поміщиків і буржуазії, з одного боку, і ідеологами загальнодемократичного і пролетарського визвольного руху — з другого. В цьому знаходить свій вираз відоме положення В. І. Леніна про те, що в умовах самодержавно-поміщицької Росії, крім реакційної культури пануючих класів, були також елементи культури демократичної і соціалістичної.

З поширенням марксизму в Росії, в тому числі і на Україні, що почалося з 80-х років, з часу створення плехановської групи «Визволення праці», з поступовим виходом російського пролетаріату на широку арену політичного життя, ідейна боротьба все більш загострюється. Самодержавство і буржуазія, відчуваючи в гігантському поступові пролетаріату смертельну для себе небезпеку, мобілізують свої сили, все більш використовуючи в боротьбі з революцією угодовські сили буржуазних лібералів, ліберальних народників і націоналістів. Саме тому поширення марксизму в Росії зустріло такий шалений опір не лише з боку відкритих сил реакції, а й, — а це важливо мати на увазі, — з боку таких «друзів народу», як ліберальні народники, «легальні марксистки», «економісти», меншовики, буржуазні націоналісти.

В другій половині 90-х років, у зв'язку з дальшим ростом робітничого руху, в ряді міст України, як і в Росії в цілому, виникають соціал-демократичні групи і союзи, які ставили своєю метою боротьбу за визволення робітничого класу і організовувалися за зразком створеного В. І. Леніним у 1895 р. «Петербурзького союзу боротьби за визволення робітничого класу».

З кінця ХІХ ст. визвольний рух у Росії проходить під визначаючим впливом ленінізму, який є марксизм епохи імперіалізму і пролетарської революції. Ця вирішальна обставина зв'язана з переміщенням центра світового визвольного руху в Росію, яка стала батьківщиною ленінізму. Боротьба передового загону міжнародної армії праці —

робітничого класу Росії — революціонізувала маси селянства, яке терпіло всілякі утиски через наявність залишків кріпосництва, що зберігалися. Самодержавство, поміщицьке землеволодіння, становий правопорядок, серйозні пережитки кріпосництва і т. д. — все це зумовлювало те, що Росія була вогнищем усякого роду гніту — і капіталістичного, і колоніального, і воєнного. Ліберальна буржуазія, що фактично йшла на повіді у поміщиків і самодержавства, проявляла себе як контрреволюційна сила.

Слід при цьому врахувати, що Росія початку ХХ ст. була одним з вузлових пунктів суперечностей імперіалізму, що царизм був сторожовим псом західноєвропейського капіталу на Сході, а царська Росія в цілому — місцем прикладання капіталу, ринком збуту товарів, сферою впливу світових імперіалістичних хижаків. Єдиним виходом для трудящих мас країни, щоб визволитись від «своїх» та іноземних поневолювачів, був рішучий штурм твердинь самодержавства і капіталізму. Такі були передумови, що сприяли перетворенню Росії в центр світового революційного руху, в батьківщину лепінізму. Ось чому кращі представники художнього слова і передової думки всіх народів Росії, зокрема такі видатні письменники і революційні діячі України, як Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський, від революційного демократизму йшли в напрямі до марксизму, хоч і не стали марксистами.

Початок ХХ ст. в історії Росії ознаменувався небаченим раніше ростом визвольного руху взагалі і пролетарського особливо, а також нерозривно зв'язаним з ним ідейним розгромом «легального марксизму» і «економізму», появою більшовизму, що виражав справжні інтереси робітничого класу, початком боротьби з послідовниками «економістів» — меншовиками і т. д. На цей час припадає створення іскрівських організацій на Україні, боротьба більшовиків проти буржуазних націоналістів, початок масової політичної боротьби пролетаріату, розгортання широкого селянського руху за конфіскацію поміщицької землі, проти поліцейсько-бюрократичної сваволі.

Після поразки самодержавства в російсько-японській війні тривало даліше піднесення революційного руху, що перейшло в могутню революційну бурю 1905 року.

На смерть налякане революцією, самодержавство змушене було проголосити «Маніфест 17 жовтня», маючи на меті відвернути цим маси від революції і придушити її.

Уклавши мир з Японією, одержавши мільйонні позики у західних імперіалістів, користуючись підтримкою буржуазних лібералів і націоналістів, царський уряд повів кривавий наступ проти революції. З поразкою революції почалась розгнужана реакція, що виявилася в кривавих розправах з робітниками і селянами, в посиленні національного гноблення, в культивуванні всякого мракобісся. Зокрема, щодо питань ідеології, то, як відзначається у «Короткому курсі історії ВКП(б)», тут наступ контрреволюції йшов досить посилено. «З'явилася ціла орава модних письменників, які «критикували» і «громили» марксизм, опльовували революцію, глумилися з неї, оспівували зрадництво, оспівували статеvu розпусту під виглядом «культу особи»»¹.

Більшовики організовано відступили в період столипінщини і повели рішучу, нещадну боротьбу проти ідейної реакції — проти ревізіонізму, ліквідаторства, одзовізму, троцькізму, буржуазного націоналізму. «...Більшовики були упевнені в тому, що в найближчі роки настане революційне піднесення, і що партія повинна готувати маси до цього нового піднесення»².

Підготовлена в ідейно-теоретичному, організаційному і тактичному відношеннях, в 1912 році оформляється партія більшовиків як самостійна справді революційна марксистська партія, хоч більшовизм як ідейна і політична течія існує з 1903 року — з часу другого з'їзду РСДРП. На базі нового піднесення масового революційного руху робітників, озброєна марксистсько-ленінською теорією, Комуністична партія повела робітничий клас, трудящих усіх націй і народів Росії по шляху знищення самодержавно-поміщицького і буржуазного ладу.

* * *

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) народилась 25 лютого 1871 року в місті Новоград-Волинському. Батько

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс. Держполітвидав УРСР, 1949, стор. 95.

² Там же, стор. 126.

її, Петро Антонович Косач, служив головою з'їзду «мирових посередників». Мати поетеси, Ольга Петрівна, відома під іменем Олени Пчілки, була письменницею буржуазно-націоналістичного напрямку.

Літературна обдарованість Лесі Українки виявилась дуже рано — друкувати свої вірші поетеса почала вже з 13 років, а писати ще раніше, — це пояснюється почасти широкими літературними зв'язками, які підтримувала родина Лесі Українки. Її родина підтримувала тісні зв'язки з великим українським композитором М. Лисенком, поетом і драматургом М. Старицьким та іншими видатними людьми того часу. Маючи на увазі ці обставини, сама Леся Українка пише в листі до О. Кобилянської від 20 травня 1899 року: «...мені легко було вийти на літературний шлях, бо я з літераторської родини походжу, але від того не менше кололи мене поетичні терни, а власне невіра в свій талан, трудне шукання правого шляху і тисячі інших...»¹. Проте слід відмітити, що письменниці доводилось переборювати намагання буржуазних націоналістів впливати на формування її світогляду.

Тяжка хвороба на протязі всього життя змушувала Лесю Українку дуже часто залишати Україну і лікуватись далеко за її межами. Ще в дитинстві Леся Українка захворіла на туберкульоз руки, згодом — на туберкульоз ноги, в 1901 році — легень і в 1907 році — нирок. Леся Українка довго перебувала на лікуванні в Криму (Ялта, Балаклава), в Австрії, Німеччині, Італії, Єгипті; жила в Грузії (Тбілісі, Кутаїсі), де й померла 1 серпня 1913 року в Сурамі. Грузинський народ, на знак подяки палкій поборниці дружби народів, відкрив у 1952 році в Сурамі — цій мальовничій місцевості — пам'ятник Лесі Українці та бібліотеку імені письменниці і організував виставку, присвячену її життю і діяльності.

У формуванні суспільно-політичних і літературних поглядів Лесі Українки, як і в формуванні її як революційної письменниці взагалі, виняткове значення мала безпосередня близькість її до життя народних мас. Свою молодість поетеса провела здебільшого в селі Колодяжному на Волині,

---

¹ Цитати з неопублікованих статей і листів Лесі Українки, які наводяться в книзі, взято з рукописного відділу інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук Української РСР.

виїжджаючи час від часу в інші місцевості. Велике значення мало глибоке вивчення нею усної народної творчості. Як і Т. Шевченко, І. Франко та інші видатні письменники України, Леся Українка виявляла величезний інтерес до пісень кобзарів, таких, як Кравченко, Гончаренко та інші, які склали чудові пісні, пройняті любов'ю до трудящих і ненавистю до експлуататорів. На свої кошти вона організувала спеціальну експедицію для збирання і вивчення українських дум, цієї специфічної пісенної творчості українського народу.

Вирішальне значення у формуванні і розвитку світогляду Лесі Українки мав загальноросійський визвольний рух і широке знайомство письменниці з передовою російською суспільною і філософською думкою та передовою російською літературою, в особі кращих її представників. В листі до свого дядька М. Драгоманова¹ від 17 березня 1891 року вона називає російську літературу чудовою.

Велика українська письменниця сама не раз відмічала виняткове значення творів і революційно-практичної діяльності російських революційних демократів, особливо М. Чернишевського і О. Герцена, у формуванні її суспільних поглядів, у розвитку визвольного руху на Україні. Леся Українка була прямою спадкоємницею кращих завоювань революційно-демократичної практики і думки, вона захоплювалась діяльністю російських революційних демократів Герцена і Чернишевського.

Леся Українка вважала своїм учителем також поета-революціонера Т. Г. Шевченка — великого соратника російських революційних демократів. Про нього вона говорить багато і завжди з величезним захопленням. Ще в одному з своїх ранніх віршів, присвяченому пам'яті Кобзаря, Леся Українка вказує на великі заслуги його в розвитку визвольного руху на Україні:

Гомоніла твоя кобза
Гучною струною,
В кожнім серці одбивалась
Чистою луною.

---

¹ М. Драгоманов (1841—1895) — український історик, етнограф і публіцист; виразник ідеології українського буржуазного націоналізму.

Спочиваєш ти, наш батьку,
Тихо в домовині,
Та збудила твоя пісня
Думки на Україні.

Хай же промінь твоїх думок
Проміж нами сяє, —
«Огню іскра великого»
Повік не згасає!

Щоб між нами не вгасало
Проміння величне,
Ти поставив «на сторожі»
Слово твоє вічне ¹.

В іншому ювілейному вірші, написаному до 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка — «На роковини», Леся Українка говорить, що він, який любив свій народ «до загину»,

... перший за свою любов
тяжкі дістав кайдани,
але до скону їй служив
без зради, без омани.

Усе знесла й перемогла
його любові сила.
Того великого вогню
і смерть не погасила ².

Відзначаючи в листі до матері від 25 листопада 1904 року замовчування її творів офіційною і ліберально-буржуазною пресою, Леся Українка вказує, що вона готова поділити «сей фатум з Шевченком, в його компанії і се не сором».

В архіві Лесі Українки зберігаються виписки з творів Т. Г. Шевченка, які містять найбільш різку, нещадну критику царизму, кріпосництва, буржуазного націоналізму, космополітизму, а також місця, де оспівується дружба народів, любов до вітчизни і т. д. («Сон», «Кавказ», «Чигирин» і ін.).

Письменниця говорить і про величезний вплив Т. Г. Шевченка на інших письменників і громадських діячів

---

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1. Держлітвидав України, 1951, стор. 24.*

² Там же, стор. 318.

України другої половини ХІХ — початку ХХ ст., про велике значення, яке мала для неї дружба і співробітництво з такими передовими людьми її часу, як І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, І. Федькович, В. Стефаник, О. Кобилянська, та іншими видатними письменниками і революційними діячами України.

Леся Українка дуже високо цінувала І. Франка як письменника, революціонера і мислителя, називала його дорогим учителем і собратом, і в одному з листів йому писала: «Ви знаєте, що я щиро поважаю Вас і Ваш талант, а знаючи тяжку долю українського поета «рада б небо прихилити», аби та доля поліпшала»¹. Вона пропагувала твори І. Франка, перекладаючи їх на російську мову².

Отже, Леся Українка зазнала великого впливу не лише з боку таких видатних діячів революційно-демократичного напрямку загальноросійського визвольного руху, як О. Герцен, М. Чернишевський, Т. Шевченко та інші, але й з боку таких своїх сучасників, як І. Франко, М. Коцюбинський та ін.

Проте слід відзначити, що Леся Українка, виходячи в своїй творчості і політичній діяльності від письменників і політичних борців революційно-демократичного напрямку (О. Герцен, М. Чернишевський, Т. Шевченко та ін.), вийшла за межі революційного демократизму і, разом з І. Франком та П. Грабовським, йшла в напрямі до революційного марксизму.

Добре була обізнана Леся Українка з світовою літературою. Вона знала багато іноземних мов — болгарську, польську, французьку, англійську, німецьку, італійську, іспанську, грецьку і латинську, які здебільшого опанувала самостійно, вже будучи дорослою.

Певну роль у формуванні світогляду Лесі Українки відіграла її участь у літературно-художніх гуртках 90-х років. В цих гуртках, легального і напівлегального характеру, Леся Українка пише ряд рефератів і віршів, в яких закликає до революційної боротьби і бичує всяку малодушність, пасивність, втечу від політичної боротьби.

З кінця ХІХ ст. Леся Українка переходить до драматичного жанру. В 1896 році вона пише драму «Бла-

¹ Лист Лесі Українки до І. Франка від 9—21 жовтня 1898 року.

² Наприклад, переклад кількох оповідань, видрукованих в ряді номерів «Донской речи».

китна троянда», пізніше працює над драмою «У пущі», а з 1901 року пише вже переважно драми, в яких і знайшов свій вираз вищий зліт художнього генія і політичної думки Лесі Українки. Зокрема шедевр творчості поетеси «Лісова пісня» (1911 р.) втілює в собі глибоку філософську ідею про необхідність революційного знищення умов, які породжують суперечності між високими мріями, властивими трудящій людині, і жорстокою соціальною дійсністю, яка розбиває ці прекрасні мрії.

«Лісова пісня» — це чудова за описом лісової природи, психології і побуту трудівників-селян драма-феєрія. Геніально використавши усну народну творчість, Леся Українка подала в ній яскраві картини природи і життя людей. «Лісова пісня» не являє собою якогось твору чисто «казкового» жанру — вона наскрізь пронизана, особливо остання, заключна дія її, соціальними мотивами, зображенням людського горя і страждань, джерело яких — гніт, експлуатація, злидні, слаба влада над силами природи.

Як письменник, перекладач, учений і громадсько-політичний діяч, Леся Українка, незважаючи на тяжку хворобу, яку вона героїчно переборювала¹, всі свої сили віддавала боротьбі за визволення народу. «Так чи інакше — ми ще поборемось! Я ще бачу довгу путь перед собою і думаю, що найгірше для мене вже минуло», — пише вона в листі до М. Павлика² від 15 квітня 1902 року. «Все вище!» — такий був девіз великої дочки українського народу, твори якої пройняті бадьорим і життєрадісним настроєм. У листі до О. Кобилянської Леся Українка пише: «я в житті більша оптимістка, ніж в своїй літературі»³.

Вже на початку 90-х років Леся Українка свій шлях бачить у самовідданому революційному служінні трудящим, що борються проти гнобителів. Так, у листі до М. Павлика від 16—28 липня 1891 року вона пише: «Колись... я не зовсім ясно ще зрозуміла, що, мовляв, «на світі одна правда, а не дві». А в першій збірці віршів «На крилах пісень» (1892 р.), яка була значним вкладом

---

¹ «Та цур йому, власному лихові, я про нього давно гадку закинула!», — пише вона в листі до М. Павлика 5 грудня 1891 року.

² М. Павлик (1853—1915) — західноукраїнський журналіст, етнограф і публіцист.

³ Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 9—21 липня 1899 року.

у прогресивну українську літературу свого часу, вже широко і сміливо висловлені революційні думки, заклики до знищення деспотизму і класового гніту.

Незважаючи на матеріальну скруту (а письменниця все частіше скаржиться, що заробіток їй «конче потрібний, бо дедалі... стає все трудніше жити»¹, що плани про заробіток стають перед нею «щораз з більшою силою»², що, живучи в Єгипті, їй, заради заробітку, доводилось перекладати «концесійні та орендні контракти з французької на російську»³), незважаючи на дуже тяжкі умови, в яких їй доводилося боротися за свободу і щастя народу, — Леся Українка була вимоглива до себе і до своїх творів і завжди була дуже наполегливою в боротьбі за досягнення наміченої мети.

* * *

Вся багата літературна спадщина Лесі Українки відображає могутню силу і красу художнього слова видатної письменниці і є джерелом для дослідження її суспільно-політичних і філософських поглядів. Її, що спадщину, не можна розглядати в чисто статичному стані, оскільки вона відображає значну еволюцію поглядів Лесі Українки на найважливіші питання літератури, політики і громадського життя. Літературну спадщину Лесі Українки необхідно розглядати у прямому зв'язку з тими змінами, які відбулися в світогляді письменниці.

Тут треба насамперед відзначити, що крутої ломки у поглядах Лесі Українки не було. В своїй літературній і громадсько-політичній діяльності вона в основному стояла на позиціях революції, матеріалізму. Про це сама письменниця ясно говорить у листі до А. Ю. Кримського⁴ від 14 жовтня 1911 року, тобто незадовго до своєї смерті: «Як добре зважити, — пише вона в цьому листі, — то перелому я ніколи не зазнала, хоча, запевне, еволюція була і в мене.

¹ Лист Лесі Українки до сестри О. П. Косач від 10 лютого 1903 року.

² Лист Лесі Українки до матері від 29 березня 1903 року.

³ Лист Лесі Українки до сестри О. П. Косач-Кривинюк від 18 січня 1910 року.

⁴ А. Ю. Кримський (1871—1941) — учений, сходознавець, пізніше дійсний член Академії наук Української РСР, виступав також як поет, перекладач, критик.

Життя ламало тільки обстаповку навколо мене (ну, і кості мої, як траплялось), а вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінялась, та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта..., скептична розумом, фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі «трагічний світогляд», а він такий добрий для гарту...

Боюся, що коли б ми з Вами частіше та довше бачилися, то я здалась би Вам монотонною власне через оцю «незламність», що тепер Вас так захоплює...».

Проте, у відповідності із зробленим письменницею застереженням і фактичним станом речей, слід визнати, що еволюцію поглядів Лесі Українки можна поділити на два періоди, причому другий з них, початок якого відноситься на середину 90-х років, *якісно* відрізняється від першого. Це пояснюється тими величезними змінами, які характеризували розвиток Росії того періоду. Вирішальним фактором соціального порядку був вихід російського пролетаріату на широку арену самостійного суспільно-політичного життя (початок третього етапу російського визвольного руху), а визначаючою причиною ідейного характеру — вплив ідей марксизму-ленінізму. Хоч в юнацькі роки Лесі Українці ще були властиві деякі елементи абстрактно-споглядального підходу до явищ соціальної дійсності, але в цілому ранній період її творчості характеризується революційним демократизмом. Головним героєм її творів цього періоду виступає людина, все життя якої присвячене служінню великій прогресивній ідеї, людина-борець, що втілює в собі незламну волю, величезну пристрась, людина, яка не зупиняється ні перед якими труднощами і готова йти в бій за справедливу справу. Стоячи на позиціях революційного демократизму, Леся Українка не змогла дати відповіді на актуальні соціальні питання, які з усією гостротою постали в Росії, в тому числі і па Україні, в нову історичну епоху. В шуканнях відповіді на ці питання Леся Українка звернула свої погляди до робітничого класу — носія найбільш передового, пролетарського, визвольного руху, до російської соціал-демократії, до революційної марксистської теорії.

Отже, з середини 90-х років під впливом марксизму Леся Українка вступає в другий, особливо плідотворний період своєї літературно-художньої і громадсько-політичної

діяльності. В цей період з особливою силою розкрився як художній талант Лесі Українки, так і її пристрасть політичного борця.

* * *

Справжню оцінку творчості і громадсько-політичної діяльності письменниці дано більшовицькою пресою та вітчизняними прогресивними письменниками і громадськими діячами ще в дожовтневий період. Особливої уваги заслуговує стаття-некролог більшовицької «Правди» та ряд статей І. Франка. Щодо статей і «спогадів» про Лесю Українку, які появлялись з буржуазно-націоналістичного табору, то їх метою було спотворення, навмисна фальсифікація справжньої суті ідейно-художньої спадщини і практично-політичної діяльності Лесі Українки.

Спотворення ідейно-політичного обличчя письменниці продовжувалось буржуазними націоналістами і безрідними космополітами і в радянські часи.

Певна позитивна розробка питання про значення літературно-художньої спадщини і громадсько-політичної діяльності Лесі Українки дана в статтях і виступах ряду українських радянських письменників і літературознавців.

Проте радянське літературознавство займалось дослідженням спадщини Лесі Українки переважно в плані критико-біографічному. Суспільно-політичні і особливо філософсько-естетичні погляди ним зачіпались мало. Тому стає ясным, що вивчення дорогоцінної спадщини Лесі Українки потребує ще великої наполегливої і систематичної праці.

РОЗДІЛ II

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ПОЛУМ'ЯНИЙ ПАТРІОТИЗМ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Як справжня велика дочка свого народу, що втілила в своїй громадсько-політичній діяльності і багатогранній творчості велич його духу, Леся Українка є видатним представником суспільно-політичної і філософської думки. Їй належить одно з найпочесніших місць серед прогресивних громадських діячів і письменників України дореволюційного часу. Широко охоплюючи своєю багатогранною творчістю соціальні проблеми, Леся Українка все своє життя присвятила справі боротьби за соціальне і національне визволення трудящих.

Леся Українка в ряді істотних загальнофілософських і суспільно-політичних питань поділяла марксистські погляди, зазнавши на собі у великій мірі благодійний вплив ідей марксизму і загальноросійського пролетарського визвольного руху.

Вся громадсько-політична діяльність Лесі Українки, зумовлена прагненням дати відповідь на потреби, запити, викликані розвитком матеріального і духовного життя трудящих мас, мала своєю морально-психологічною основою безмежну любов до свого народу, до всіх народів Росії.

Прагнення всіма силами сприяти визволенню пригнобленого народу з-під ярма самодержавства і бажання добитись соціального і національного визволення свого народу, всіх народів Росії, як і інших країн, живили

революційну енергію великої письменниці в її творчості і громадсько-політичній діяльності.

Сила і значення ідей Лесі Українки в її безмежній любові до народу, непримиренній ненависті до його ворогів — як внутрішніх, так і зовнішніх. Це зумовило те, що талант Лесі Українки став великою дійовою зброєю в боротьбі проти всякої експлуатації і гноблення, в досягненні справжнього щастя і свободи для трудящих.

Сучасна Лесі Українці соціальна дійсність Росії уявлялась їй у вигляді похмурої і холодної ночі, серед якої зріють світлі сили визволення. Спочатку, до середини 90-х років, цими силами, на думку Лесі Українки, були окремі геніальні і самовіддані особи, які не шкодували ні свого таланту, ні життя в ім'я повалення реакції і мракобісся; пізніше — народні маси, перш за все робочий люд, в союзі з іншими передовими суспільними силами.

Росія царя, поміщиків і капіталістів була тюрмою народів; вона душила всякий вільний прояв думки, совість і благородні почуття кращих своїх синів і дочок. Над усім нависла чорна туча поліцейських переслідувань, заборони і прямого придушення. Ніхто не почував себе вільно в цій тюрмі, — звідусіль доносились тюремні звістки:

... той сидить в неволі,
Недавно взятий, той в тюрмі збожеволів
А той недавно вийшов, але хворий
Душею й тілом, він же був забраний
Якраз в розцвіті мрії, надій і праці.
Над нами теж, мов туча громовая,
Нависли владн темної погрози ¹.

Горе, страждання трудящих були безмірні. У вірші «До товариша» Леся Українка говорить, що скільки б ми кубків гірких не пили з чаші страждань трудящих, — його «ще зостанеться ціле море»², а у вірші «Fiat pox!» («Хай буде тьма!») вона дає поетичне зображення російської соціальної дійсності дореволюційного часу. Починається вірш з того, що земний бог, під яким треба було розуміти російського царя, вигукнувши «Хай буде тьма!», втопив усе в темряві. «Запанував хаос», а на крики

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 105—106.

² Там же, стор. 140.

нешасних людей: «Світла! Світла!» з трону чувся дужий голос: «Хай буде тьма!»¹.

В численних художніх і публіцистичних творах, в листах Лесі Українки знаходимо широке зображення суспільних відносин у різні епохи, особливо в Росії, яскравий показ надзвичайно тяжких умов життя пригноблених народних мас і паразитичного існування пануючих класів. Так, у великому прозовому творі «Приязнь», що має підзаголовок «Оповідання з життя волинського Полісся», дано картину суспільних відносин на Україні пореформеного періоду, показано жорстокий гніт селян і паразитизм поміщиків. Читаючи цей твір, проймаєш ще більшою ненавистю до експлуататорів, до всіх тих, хто їх захищає і підтримує. Оповідання «Школа» (з задуманої серії «Волинські образки»), присвячене змалюванню школи в до-революційній Росії, показує безправне і злидарське становище сільського вчителя. Певною мірою показано також бідкування скромних літераторів в оповіданні «Розмова», де чесний літератор на свій мізерний заробіток ледве утримує свою сім'ю.

Леся Українка висловлює глибоке обурення політикою царського уряду в голодний 1891 рік. Вона пише в одному з листів до М. Павлика, що переселення голодуючих в хліборобські краї, здійснюване урядом царя, мало на меті позбутися «неспокійних» елементів і створити видимість «підкування» властей про інтереси народу. Перебуваючи в постійних злиднях і безправ'ї, голодні і змучені трудящі маси в період стихійного лиха зазнавали нестерпних бідвань.

Велика патріотка Леся Українка безмежно любила свій народ, його мову, культуру, кращі традиції і кращі риси його характеру. Перші слова любові поетеси були звернені саме до України, її трудящого люду. Починаючи цикл віршів «Сім струн», вона говорить:

До тебе, Україно, наша бездолная мати,
Струна моя перша озветься.
І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця полетиться².

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 124.

² Там же, стор. 47.

Палко любима Україна з її славною історією боротьби за соціальне і національне визволення, з її багатою і чудовою природою була для Лесі Українки невичерпним джерелом творчого натхнення і громадсько-політичної діяльності. Висловлюючи думки і сподівання трудящих, поетеса писала, звертаючись до рідного краю, що вона бажала б чути в ньому «вільні співи, гучні, голосні»¹.

Як самовідданий борець за свободу трудящих, як справжня патріотка, Леся Українка з презирством таврує душителей свободи і готова як святиню оберігати свою вітчизну від внутрішніх і іноземних гнобителів, вона завжди визначає своє місце в перших рядах захисників революції, борців за інтереси народу, щоб по змозі допомогти йому позбутись тяжких пут поневолення. У вірші «Сторонньоко рідна! Коханий мій краю!» вона говорить про пригнобленість українського народу, про кайдани, в які закуті трудящі маси, про необхідність покінчити з класовим і національним гнітом.

Щасливим життям для трудящих за царизму, говорить Леся Українка, може уявлятися лише уві сні. Насправді ж життя трудящих було безперервним ланцюгом народних бідувань і страждань.

Людина, яка по-справжньому любить свою вітчизну і бажає їй всяких благ, за глибоким переконанням Лесі Українки, не може ставитись байдуже до її долі. Спостерігаючи безмірне горе народу, жорстокість і мерзенні діла дармоїдів-експлуататорів, справжній громадянин своєї вітчизни повинен боротися за щастя поневоленого народу, віддавати для цієї мети свій талант і енергію, не зупиняючись і перед перспективою стати жертвою в справедливій боротьбі. Бездіяльність і пасивність, інертність і байдужість до страждань народу, відмовлення від боротьби і «ренегатство» викликає найсуворіший осуд письменниці:

Прокляття рукам, що спадають без сили!
Навіщо родитись і жити в могилі?
Як маємо жити в ганебній неволі,
Хай смертна темнота нам очі застеле!²

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 50.

² Там же, стор. 74.

У вірші «Україно! плачу слізьми над тобою...» поетеса, висловлюючи свої почуття і настрої, говорить, що не можна бути веселим, якщо трудящі твоєї вітчизни поневолені.

Леся Українка ніколи не забувала про вітчизну і де б вона не жила — чи на Україні, чи в інших краях — вона завжди відчувала тісний зв'язок з своїм народом.

Відображаючи у своїх творах чудову красу природи інших країн, поетеса в той же час думками переноситься до рідного краю. При цьому її погляд зупиняється не на поверхових картинах побуту, а на явищах, що безпосередньо характеризують суспільні відносини, — на тяжкому становищі трудящих мас, на стражданнях переважної більшості населення, на нелюдських відносинах гніту і експлуатації, на боротьбі передових сил суспільства за знищення пануючого ладу. Її погляд проникає крізь тюремні ґрати, де томились борці за свободу народу.

Навіть тоді, коли Леся Українка перебувала на лікуванні в Єгипті, вона писала про життя трудящих мас на Україні. Ліричні вірші, написані на теми єгипетського життя, пройняті любов'ю до рідного краю, його народу і природи. Перебуваючи в Німеччині, вона пише звідти глибоко патріотичні листи.

Письменниця дбала про те, щоб написані нею твори якнайбільше розповсюджувались серед народу. В листі до І. Франка від 20 квітня 1892 року вона висловлює надію, що збірник її перших віршів, який друкувався за кордоном, може «як-небудь на Україну протиснеться».

Всі твори і листи Лесі Українки, незалежно від того, писались вони про староіудейські війни чи про перших християн, про єгипетських фелаків чи про американських пуритан, про шотландських повстанців чи про іспанських грандів, — в якійсь мірі стосуються життя і долі українського народу. Незважаючи на те, що тематика багатьох творів Лесі Українки здається віддаленою від сучасного їй життя, ці твори глибоко патріотичні і співзвучні її епосі. Навіть у такій, здавалось би, віддаленій по сюжету від тогочасної дійсності драматичній сцені, як «Іфігенія в Тавриді» (1898 р.), яскраво оспівується любов до вітчизни, самовіддане служіння їй. В чудовому вірші «Légende des siècles» («Легенда віків»), написаному в 1906 році, Леся Українка подає узагальнене символічне зображення борця за свободу, причому характерно, що

де б і коли б герої не діяв, він всюди бачив образ своєї поневоленої вітчизни:

Коли стрічав гурти рабів німих,
свій голос гучно подавав за них,
і в їх гіркій, давно минулій долі
все бачив образ рідної неволі ¹.

Отже, твори Лесі Українки, написані, здавалось би, на віддалені теми, треба розглядати в двох планах. З одного боку, як твори, що відображають ті чи інші питання життя інших часів і народів, а з другого — як алегоричне відображення умов соціальної дійсності свого часу.

Пройнята почуттям глибокого патріотизму, почуттям любові до свого народу, Леся Українка пише в одному з ранніх своїх віршів:

Нехай мої струни лунають,
Нехай мої співи літають
По рідній, коханій моїй стороні ².

Велика дочка свого народу розуміла, що в умовах експлуататорського суспільства не може бути любові без ненависті, що любити трудящих означає в той же час ненавидіти їх гнобителів, що любов і ненависть зв'язані між собою. У вірші «Товарищі на спомин» вона пише:

... Тільки той ненависті не знає,
Хто цілий вік нікого не любив!

Патріотизм Лесі Українки був нерозривно зв'язаний з ненавистю до всього того, що стояло на шляху досягнення справжнього щастя.

Якщо згадати всі неймовірно тяжкі страждання, яких завдавали трудящим і «борцям за правду» вороги, то

Кому ж не стиснуться раптово руки
Від помсти лютої жаги? ³

У вірші «Ворогам» (1895 р.), адресованому ворогам трудящих і всякої прогресивної справи, Леся Українка говорить про велику ненависть, що пробудилась у людей, які до певного часу дозволяли себе обманювати:

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 288.

² Там же, стор. 51.

³ Там же, стор. 113.

... Вже очі ті, що так були привикли
Спускати погляд, тихі сльози лити,
Тепер метають іскри, блискавиці, —
Їх дикий блиск невже вас не лякає?
І руки ті, не учені до зброї,
Що досі так довірливо одкриті
Шукали тільки дружньої руки,
Тепера зводяться від судороги, злості, —
Чи вам байдуже про такі погрози?
Уста, що солодко співали й вимовляли
Солодкі речі або тихі жалі,
Тепер шиплять від лютості, і голос
Спотворився, неначе свист гадючий, —
Що як для вас жалом язик їх буде?.. ¹

Глибокою ненавистю до експлуататорів і дармоїдів
Леся Українка була пройнята вже в ранній період своєї
творчості. В одному з ранніх віршів вона радить іти до
бідних трудівників, а не до паразитуючих панів:

Ти не йди в пишний дім, де музика бринить,
Де танцюють веселії пари, —
Там ще гірше серденько тобі заболить,
Чболо вкринуть ще тяжчії хмарі ².

Гнобителі трудящих, що ведуть паразитичний спосіб
життя, викликають у Лесі Українки пекучу ненависть.
Цією ненавистю пройняті всі твори письменниці. Так,
у легенді «Диявольське навождення» вона говорить устами
пригноблених селян, що звертаються до свого пана:

Ми тут, мов у пеклі, за душу твою,
а ти розкошуєш, неначе в раю,
за що тобі сії розкоші!
Така хіба воля небесна була,
щоб кмет їв свій хліб тільки в поті чола,
а пан їв і дарма й за гроші?.. ³

Щодо ворогів, говорить Леся Українка, необхідно
проявляти пильність, бо інакше можна опинитися перед
лицем серйозної небезпеки, з якою боротьба утрудниться.
Підступність ворога не знає меж, і проти нього є лише єди-
ний засіб — бути завжди готовим розсіяти будь-які його
задуми і відстояти свою справу. Як приклад підступності

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 108.

² Там же, стор. 81.

³ Там же, стор. 439.

ворога, що привела до серйозних наслідків для долі цілого народу внаслідок втрати пильності, Леся Українка використовує самостійно опрацьовану і оригінально витлумачену нею біблійну легенду про Самсона, вся сила якого була у волоссі. Поки секрет сили Самсона залишався для ворога нерозкритим, народ на чолі з ним був непереможним. Та ось вороги підслали до нього лукаву спокусницю красуню Далілу, яка, прикинувшись люблячою і відданою Самсонові, випитала в нього секрет його сили. Відрізавши вночі волосся, Даліла позбавила його сили, після чого вороги легко здобули перемогу над народом, очолюваним Самсоном. Висновок, який робить Леся Українка з поеми «Самсон», той, що не можна довіряти ворогам таємницю, бо будеш жорстоко покараний.

Позитивні герої творів Лесі Українки проявляють виняткову енергію, стійкість і мужність у боротьбі з ворогами за права і свободу трудящих. У віршованому діалозі «Грішниця» (1896 р.) розповідається про одну відважну патріотку, яка, жертвуючи своїм життям в ім'я вітчизни, пробралася в табір ворога і після невдалої спроби вчинити вибух потрапила в полон. Глибоко патріотичним є її пояснення свого вчинку. Вона знає, що її чекає шибениця, але вона не кається. Пройнята любов'ю до вітчизни, вона ненавидить ворогів, що посягали на свободу її рідного краю. Саме її палка любов до вітчизни, до свого народу навчила її ненавидіти ворогів. Якщо вона колись «вірила в братерську любов»¹ між переможцем і переможеним, то після того, як її рідне місто було захоплене ворогами, вона переконалась, що в захопленій ворогом країні «немає щастя і не може бути»².

В той час, коли гине все краще, коли прекрасні люди гниють у тюрмах, а ворог безчинствує і глумиться над усім святим, не можна лишатися байдужим. Необхідно боротись за свободу, і так робить героїня згаданого твору Лесі Українки. В ній спалахнула невгасима ненависть до тих, що нищили її любов. Вона розуміє, що навіть в разі її загибелі її смерть «научить інших, як їм треба жити»³.

Закінчується віршований діалог знаменними словами

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 118.

² Там же, стор. 119.

³ Там же, стор. 120.

героїні: «Ніхто не має більшої любові, як той, хто душу покладає за друзів»¹.

Героїня з твору «Грішниця» втілює в собі героїчні риси, властиві самій Лесі Українці. Уболіваючи за свій народ, велика патріотка почувала всю міру відповідальності, що лягає на захисників народних інтересів, у тому числі і на неї. Ще в ранній період своєї творчості Леся Українка пише (березень 1891 р.) в листі до брата М. Косача: «...мені видається, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать ті сліди і мені сором за себе... Бачиш, у мене руки в кайданах, але серце й думка вільні, може вільніші, ніж у всіх людей, тим-то мені так гірко і тяжко і сором». А в листі до М. Драгоманова від 17 березня 1891 р. вона зауважує: «мені сором, що ми такі невольні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже я прокинулась і тяжко мені, і жаль, і болить...».

Чудовим виразом безмежної любові Лесі Українки до свого народу, до всіх пригноблених і експлуатованих є її стаття «Голос однієї російської ув'язненої», де вона висловила гнів і обурення з приводу плазування французьких поетів і артистів, що вітали «імператорське російське подружжя у Версалі». «Ганьба лицемірній лірі,— пише вона, — улесливі струни якої наповнювали акордами зали Версалю... Ганьба вільним поетам, які перед чужинцем дзвенять ланками своїх добровільно накладених кайданів. Неволья ще мерзотніша, коли вона добровільна. Ганьба вам, актори, коли ви блюзнірськими вустами вимовляєте велике ім'я Мольєра, який колись своїм уїдлигим глуфом підточував жахливого велетня, що його створив для Франції небіжчик король — Сонце. Привид цього короля, такий блідий напередодні, почервонів від радощів, почувши ваших пісень у місті Парижі, цьому царевбивчому місті, кожний камінь якого кричить: «Геть тиранію!»... Так, Росія величезна, голод, неосвіченість, злочинство, лицемірство, тиранія без кінця і всі ці великі нещастя, величезні, колосальні, грандіозні. Наші царі перевищили єгипетських своїми схильностями до масивного. Їхні піраміди високі і дуже міцні. Ваша Бастілія була ніщо в порівнянні з ними»².

¹ *Леся Українка. Твори*, т. 1, стор. 121.

² *Леся Українка. Неопубліковані твори*. Львів, вид-во «Вільна Україна», 1947, стор. 121—122.

Називаючи Росію в'язницею «поетів, що люблять волю, батьківщину і нарід»¹, Леся Українка тим самим визначає і своє місце в суспільстві як борця за свободу, за вітчизну трудящих мас, за інтереси народу.

Палка любов Лесі Українки до свого народу поєднувалась з любов'ю до трудящих інших країн і народів і перш за все до великого російського народу, який очолив революційно-визвольну боротьбу проти царя, поміщиків і капіталістів, завжди виступав організуючою силою в боротьбі з іноземними загарбниками і створив велику духовну культуру.

Твори і листування письменниці пройняті почуттям глибокої любові і поваги до трудящих усіх країн світу. В своїх творах вона з любов'ю відображає життя трудящого люду слов'янських країн, країн Сходу, Греції, Італії, Англії і т. д. В творчості і громадсько-політичній діяльності Лесі Українки національне тісно поєднується з інтернаціональним, патріотизм з інтернаціоналізмом. У цьому поетеса виконувала заповіт Т. Г. Шевченка, який казав, звертаючись до своїх земляків: «Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь»² — зрозуміло, *такого* свого, національного, що відповідає життєвим інтересам народних мас.

Російські революційні демократи — В. Белінський, О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов — не раз вказували, що справжня любов до вітчизни є окремий прояв любові до трудящого люду взагалі. Леся Українка, що вчилася у великих революційних демократів і прийняла ряд важливих положень марксистської теорії, стояла на твердих позиціях інтернаціоналізму, на позиціях беззавітної любові до пригноблених народів і трудящих усіх націй.

За характером своєї творчості і за змістом своєї громадсько-політичної діяльності Леся Українка була полум'яною патріоткою своєї вітчизни, чужою космополітичним устремлінням ідеологів експлуататорських класів. Усякі спроби зобразити велику дочку українського народу відірваною від національного ґрунту не мають нічого спільного з справжнім станом речей. Ці викривлення служать ворогам трудящих. Приховуючи реальні історичні

¹ *Леся Українка*. Неопубліковані твори, стор. 122.

² *Т. Шевченко*. Твори, т. I. Держлітвидав України, 1949, стор. 297.

корені, що живили творчість великої поетеси, «компаративісти», буржуазні ліберали, космополіти-антипатріоти зображали її без зв'язку з її народом, такою, що ніби займалась чистими «поетичними вимислами» і підносила одинокою скелею серед «сірої маси».

Космополіти, які подвизалися в галузі літературознавства і літературної критики, намагались довести, ніби «новаторство» Лесі Українки проявилось «в новому розв'язанні старих, вічних тем», в художньому зображенні «образів Христа, Магомета, Кассандри, дон-Жуана, давніх греків і римлян, пуритан».

Зміст цієї космополітичної писанини не залишає ніякого сумніву щодо її цілеспрямованості.

Леся Українка якнайрішучіше протестувала проти всяких намагань тлумачити її художню творчість у космополітичному дусі. А такі спроби з боку її ворогів робились неодноразово. Про одну з таких спроб, що відносилась ще до 90-х років, Леся Українка повідомляє в листі до М. Драгоманова. Говорячи про одне починання, зв'язане з її іменем, і відкидаючи брехливі обвинувачення її в космополітизмі з боку одного народовця, Леся Українка пише, що «даремне мене в космополітизмі при сій справі укоряли»¹. Поетеса, зокрема, не поділяла космополітичних переконань свого дядька М. Драгоманова і боролася з ними.

Незадовго до смерті поетеса пише драматичну поему «Оргія», де таврує ганьбою зрадництво щодо свого народу, бичує холопство перед зухвалим і зарозумілим іноземним завойовником, оспівує доблесть і мужність до кінця відданих патріотичному обов'язкові синів свого народу. Разом з тим у цьому творі Леся Українка бичує космополітизм як заклятого свого ворога.

Не можна погодитись з трактуванням драматичної поеми «Оргія», яке дав А. Іщук у виданому ним критико-біографічному нарисі про Лесю Українку² та в ряді інших робіт на цю тему. Справді, вже самий зміст поеми, так би мовити, «заперечує» те пояснення, яке дає їй А. Іщук, а саме, що Антей, головний герой твору, є негативним персонажем, а його опоненти є справжні герої Лесі Українки, доброчесності яких вона ніби і присвячує цей свій твір.

¹ Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 28 січня 1894 року.

² А. Іщук. Леся Українка. Критико-біографічний нарис. Держлітвидав України, 1950, 116 стор.

А. Іщук явно суперечить самому собі. Спочатку він говорить, що у Антея є «суспільні інтереси — служити еллінському народові, еллінській культурі», що він, Антей, має рацію щодо своїх учнів, хоч і неспроможний «довести свою правоту перед ними». Правильно також говорить А. Іщук, що в своїй драмі Леся Українка «хотіла показати тяжке становище культури підлеглого, залежного, соціально і національно скривдженого народу», що Антей мріє «про такий стан, коли буде можливість вільного розвитку еллінської культури і мистецтва». Правильно і те, що Антей є творцем справжніх цінностей в галузі мистецтва і представником саме грецького мистецтва, що він борець «проти великодержавного шовінізму» в умовах римської робовласницької імперії.

Разом з тим, суперечачи всім цим правильним твердженням, А. Іщук заявляє, що нічого поганого нема в служінні «своїм талантом нецарівському меценатові...»; що Антей не є позитивний образ, що ті, хто рабськи служать своєму ворогові-меценатові, є людьми «тверезого розуму..., які явно стоять вище Антея і в думках і в ділах»; що симпатії поетеси на боці саме цих людей; що намагання скульптора Федона, який працює на римлян-робовласників, зайняти «почесне місце» серед володарів Риму, є похвальними; що саме господарі Риму і є справжніми цінителями мистецтва, а служіння своїм володарям-завойовникам і є служіння своєму пригнобленому народу; що боротьба проти ворога-завойовника є «ідеалізм» і т. д.

Як же стоїть справа насправді? Зміст блискучої, за визначенням більшовицької «Правди», драматичної поеми коротко такий.

Грек з Корінфа, співець і учитель Антей, обурюється латинізацією, яка провадилась у період римського завоювання Греції, і стоїть за національну культуру і рідну мову. Він запитує у свого учня Хілона, що вступає до латинської школи:

Як? Я, і ти, і наша рідна мова
латинськими вже стали?¹

У відповідь на висловлене Хілоном бажання вступити до хору панегіристів Мецената, Антей говорить з обуренням:

¹ *Леся Українка. Твори*, т. 3. Держлітвидав України, 1952, стор. 417.

Ти? Ти вступиш
у хор панегіристів? В тую зграю
запродавців, злочинців проти хисту?
О, краще б ти навіки занімів,
позбувся рук, оглух, ніж так упасти!..
і се був мій найкращий ученик!..¹

Антеї проганяє Хілона, який зрадив свій народ і справжнє мистецтво, він відмовляється навіть узяти від нього гроші за навчання і говорить, що, маючи таких учнів, як Хілон, він нічого, крім ганьби, не заслужив.

Сестра Антея Евфрозіна настроєна так само, як і він. У відповідь на заяву брата, що вона не має у рідному домі щастя, Евфрозіна говорить, що вона має брата і не буде заздрити ні жінкам, ні матерям шасливим, бо їх любов служить лише одній сім'ї, її ж любов — усій Елладі. В Антеєві вона бачить надію поневоленого народу.

Антеї глибоко обурений тим, що римляни високомірно ставляться до поневолених народів, зокрема до греків, які доведені до рівня безсловесних рабів. У розмові з скульптором Федоном, який прийшов запросити його на оргію до Мецената і який продав Меценатові статую богині Терпсіхори, Антеї говорить:

Ти б і саму богиню запродав,
якби лиш міг, у римський дім розпустити!²

Він докоряє Федонові за те, що той, заради грошей і слави, продався разом з витвором своїх рук. На заяву Федона, що він не збирається весь час сидіти без хліба і слави, Антеї відзначає, що поневоленому нічого іншого і не лишається робити, якщо хліб і славу він може добути з рук переможця, якнї глумиться з переможеного. На долю завойованих лишається ярмо і ганьба, вся ж слава і багатство потрапляють до рук завойовників. І статуя Терпсіхори, яку продав Федон, прославить не Елладу і не творця статуї, а багатий і ненаситний Рим, який різними шляхами — за допомогою меча і золота — захопив скарби багатьох країн світу. Сам же скульптор є лише рабом, що прикрашує своїм мистецтвом оргію володаря Риму. Антеї воліє залишитись без хліба і без слави — аби не носити на своїй шиї ярмо добровільного рабства. Пропозицію Федона піти на прислужництво

¹ *Лесь Українка*. Твори, т. 3, стор. 419.

² Там же, стор. 435.

Меценатові Антей приймає як особисту образу. Звертаючись до Федона, він говорить:

Ти оганьбив свій хист.
З богині ти зробив товар звичайний.
Хоч вернеться з неволі Терпсіхора,
то вже вона богинею не буде.
А мрамур — як не бог, то просто камінь ¹.

На дальші доводи Федона, що, мовляв, «твір хисту на всякім місці твором хисту буде» і що байдуже, де виконувати пісні: в тісній і вбогій хатині чи в звучних палатах Мецената, і що в останніх навіть краще, — Антей відповів словами ненависті, погрожуючи цілком розірвати з проповідником цих ідей. На твердження Федона, що еллінам не вперше приймати хвалу від «чужинців», що в цьому нема ніякої ганьби, Антей говорить, що це різні речі:

Бо переможець лиш тоді похвалить,
коли подоланий похилить чоло
йому до ніг і порох поцілує
з-під стіп його ².

І на пояснення цієї своєї думки він доводить, що римляни пройшли по греках, ніби по мосту, «до храму слави все-світньої», що греки лягли «каменем наріжним до мавзолею нашим переможцям», що нема підстав радіти, коли грекам «дозволять» пограти в гучних палатах на «лірі заграбованій». Коли ж Федон, який продає національні інтереси еллінів, заявляє, що «все ж краще будувати мавзолеї..., ніж просто бути, мов зілля придорожне, під ногами у того ж переможця», Антей виголошує свій знаменитий монолог, сповнений ненависті до гнобителів, любові до свого поневоленого народу і непереборного прагнення до боротьби проти ненависних ворогів:

Ти не продався, — гірше! Ти віддався
у руки ворогу як мертва глина,
з якої кожне виліпить, що хоче.
Та хто ж тобі натхне вогонь живий,
коли з творця ти творивом зробився?
Іди, служи своєму Меценату,

¹ *Лесь Українка*. Твори, т. 3, стор. 438.

² Там же, стор. 439.

Забудь краси великі заповіти,
забудь нескортий образ Прометей,
борця проти богів, забудь і муки
Лаокоона, страдника за правду,
не згадуй героїні Антігони,
ні месниці Електри. Викинь з думки
Елладу, що, мов Андромеда скута,
покинута потворі на поталу,
з нудьгою жде Персея-оборонця.
Ти не Персей, бо ти закам'янів
перед обличчям римської Медузи.
Ти вже не тямши вищої краси,
краси змагання, хоч і без надії...¹

Вже простий виклад ідейного змісту драми свідчить, що, створюючи її, Леся Українка мала на увазі не прикувати до ганебного стовпа Антея, головного героя, а піднести його на щит, змалювавши як борця проти зухвалих завойовників-чужинців. Глибший же аналіз цієї поеми ще більше підтверджує цю думку.

Насправді, почати хоч би з деяких чисто зовнішніх обставин, які мають певне відношення до змісту поеми. Твір називається «Оргія», а з цим словом пов'язується дуже негативний зміст, що укоренився за ним після того, як оргії (містерії) в останні століття існування рабовласницької Римської імперії втратили релігійний характер і перетворилися в нестримні п'янки, що супроводились дикою розпустою. Організаторами і учасниками оргій були представники деградуючого пануючого класу рабовласників, що вороже ставились до плебейських мас своєї країни і особливо — рабів. У випадку, описаному Лесею Українкою, головними учасниками оргії, крім Мецената, були представники верхніх верств Римської імперії. Ці люди глибоко пройняті класовою і расовою ненавистю до рабів і особливо до жителів підкорених країн, в тому числі Греції.

Зрозуміло, що не експлуататори і поневолювачі багатьох племен і народів, як і не ті, хто добровільно, з хопським запалом прислужували завойовникам, є позитивними героями драми. До них у Лесі Українки глибоко негативне ставлення. Перших вона зображує як злобних ворогів усього справді людського, викінчених у своїй мерзенній і людиноненавистницькій суті людей, а других, що

¹ *Леся Українка. Твори, т. 3, стор. 440.*

продалися своїм ворогам заради дрібних егоїстичних розрахунків,— як підлних і мерзенних рабів. У зв'язку з цим слід згадати відомі слова В. І. Леніна про те, що раб, який усвідомив своє рабство і піднявся на боротьбу за своє визволення, наполовину перестає вже бути рабом. Раб же, який добровільно просуває свою шию в рабське ярмо і притому пишається своїм рабством, є, крім усього іншого, холоум і хамом.

В статті «Утопія в белетристиці» Леся Українка говорить: «Ганебне не трагічне горе подоланого в чесному бою, не те високе щастя, що здобувається перемогою в рівному поединку, ганебне те, коли безсила лютість душиє невільника, що сам себе запродав у неволю, а мусить цілувати руку панові своєму, хоч ладен би був гризти її; ще ганебніша тупа самовтіха рабовласника, що чваниться скарбами, здобутими з чужої поневоленої праці»¹.

Своєю драмою Леся Українка саме це й хотіла сказати. Їй ненависне було всяке плазування перед сильними світу. Вона таврує ганьбою тих, хто одночасно намагається служити Єгови і Ваалу. Імена Хілона, Федона і Неріси є збірними, вони відносяться до всіх тих, хто раболіпствує перед завойовником.

Письменниця розуміла, що напівколоніальне становище України в складі Російської імперії, жорстокий національний гніт пояснюється антинародною, реакційною політикою царського уряду, що виражав інтереси поміщиків і капіталістів. Царські сатрапи і верхи імущих класів проводили в життя стару політику правителів Риму: «divide et impera!» (поділяй і володарюй! — *І. Г.*). При цьому вони користувались також послугами експлуаторських класів пригноблених народів, бо поміщики і капіталісти будь-якої нації, експлуатуючи трудящі маси, зацікавлені також у поліцейському кийку, необхідному для того, щоб тримати в покорі «свій» народ. Зокрема, українська буржуазія і обуржуазнене дворянство, здійснюючи націоналістичну політику протиставлення інтересів українських трудящих інтересам трудящих усіх інших народів і перш за все російського народу, політику, зумовлену економічними інтересами самої буржуазії, в той же час

---

¹ *Леся Українка. Твори, т. XII. Статті. Вид-во «Книгоспілка», 1930, стор. 85.*

з величезним задоволенням зустрічали «допомогу» з боку самодержавства, яка полягала в захисті експлуататорів від «посягання» на їх «права» з боку експлуатованих, в збереженні поліцейського порядку, в переслідуванні революційних борців, у кривавому придушенні страйків, демонстрацій та інших організованих виступів трудящих.

Особливо мерзенними у своєму лакейському плазуванні перед пануючою верхівкою Росії були ті інтелігенти і вихідці з «простого народу», які розпиналися в любові до «свого народу», а тимчасом плазували і раболіпствували перед самодержавством і «вершителями долі» Російської імперії. Саме цих людей, що нагадували слизняків, і мала на увазі Леся Українка, коли вона подавала портрети «опонентів» Антея — Хілона і Федона або коли вона зображала вчинок дружини Антея Неріси, яка добровільно віддала себе на забаву катам свого народу. Це цілком пояснює слова Антея, звернені до Хілона у відповідь на його рішення вступити до хору панегіристів Мецената, слова, що характеризують як «зграю запродавців, злочинців» тих, хто вихваляв добродетель ворогів. Це ж пояснює і силу гніву Антея, всіма нитками зв'язаного з живим тілом народу¹, що породив його, до співвітчизників, які добровільно продалися ворогу. В цьому ж, нарешті, слід шукати ключ до розуміння всієї поведінки Антея, зокрема ключ до розуміння знаменних слів, кинутих на докір ренегатові Федону: «Ти вже не тямиш вищої краси, краси змагання...».

Цю «вищу красу», красу боротьби, і оспівує Леся Українка в особі Антея в своїй драматичній поемі «Оргія», так само як раніше вона оспівувала поривання «Метелика» до світла, прославляючи цим світлі ідеали і закликаючи до сміливої боротьби з пануючим реакційним ладом.

Характерним щодо цього є перераховування Антеєм героїв, які безстрашно вступали в боротьбу проти зла і які боролися навіть і тоді, коли не можна було в найближчому майбутньому чекати позитивних наслідків цієї боротьби. Зокрема, Антей говорить тут про безсмертний образ Прометея — «борця проти богів» і про муки Лаокоона — «страдника за правду».

---

¹ Це ж визначило і ім'я головного героя, яке дала йому постеса— Антей.

В своєму ранньому вірші «*Contra spem spero!*» («*Без надії сподіваюсь!*») Леся Українка писала:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!¹

Антеї Лесі Українки бореться, а не плазує перед завойовниками. Він не заплямував своєї людської гідності. Разом з цим не можна уявляти собі справу так, ніби самовбивство Антея є лише простим «неврастенічним жестом». Оцінюючи цей крок Антея, треба враховувати всю сукупність обставин, при яких він був вчинений.

Історія визвольної боротьби знає приклади, коли людина занапащає себе в ім'я пробудження до активної боротьби інших, що перебували до цього в пасивному стані. У Антея не вистачило мужності, наполегливості і енергії для того, щоб організувати широку боротьбу проти іноземних гнобителів. Але це не є скільки-небудь серйозним аргументом на користь твердження про його зрадницьку роль щодо свого народу, щодо прогресивного руху за визволення з-під влади римських завойовників. А «жест», яким Антея покінчив з собою, з об'єктивного боку, не вдаючись в психологічну мотивацію його, слід розглядати як заклик людини, що беззавітно вірить у правоту своєї справи, до відмовлення від служіння своїм талантом гнобителям народних мас, тобто в даному разі до відмовлення від служіння пануючим класам римської рабовласницької імперії з боку пригноблених народів країн Європи, Азії, Африки. Політичні ідеї, чудово втілені Лесею Українкою в драматичній поемі «*Оргія*», мають не тільки історичне, але й дуже актуальне значення.

Таким чином, можна стверджувати, що визначальним джерелом, величезним стимулом революційних поглядів і всього світогляду Лесі Українки був полум'яний патріотизм, любов до українського народу, до трудящих всієї Росії і усього світу, жагуча ненависть до гнобителів і поневолювачів трудящих. Саме звідси, з цього животворного джерела, черпала Леся Українка натхнення і силу в боротьбі за інтереси народу. Саме полум'яний патріотизм

---

¹ *Леся Українка. Твори*, т. 1, стор. 41. (Підкреслення наше.—*Л. Г.*)

пояснює ту непримиренність і послідовність, з якою Леся Українка боролась проти ладу пригноблення і експлуатації, за свободу і щастя трудящих.

ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В ПИТАННЯХ КЛАСОВОЇ БОРотьБИ, РЕВОЛЮЦІЇ І РОЛІ НАРОДНИХ МАС В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Надзвичайно важливе значення мають погляди Лесі Українки на антагоністичність відносин у рабовласницькому, феодальному і капіталістичному суспільстві, на непримиренність класової боротьби. Слід відзначити, що ці погляди Лесі Українки зазнали істотної еволюції. Абстрактні ідеалістичні міркування, які мали місце у ранній період її творчості, все більш уступали місце чітким думкам про класовий поділ суспільства і класову боротьбу. Ця обставина є наслідком благотворного впливу на поетесу, починаючи з кінця ХІХ ст., марксистських ідей, що тривав і в наступні роки.

Ідея класової боротьби в антагоністичному суспільстві проведена Лесею Українкою в багатьох творах, але особливо чітко виражена в публіцистиці і листуванні.

Леся Українка розуміла, що класи не є вічною категорією, що вони виникли лише в певних історичних умовах. Був час, коли не було поділу суспільства на класи. Але вже в стародавніх країнах Сходу ми зустрічаємо багатих і бідних, рабовласників і рабів, між якими безперервно відбувається жорстока класова боротьба, що проявлялася в найрізноманітніших формах. Про це Леся Українка прямо говорить в ряді своїх художніх творів, а також у науково-публіцистичних працях, присвячених тим чи іншим подіям історичного життя народів стародавнього Сходу. В стародавніх Греції і Римі, яким Леся Українка присвячує багато своїх творів, класи і класова боротьба досягли найвищого свого прояву, властивого рабовласницькому ладові. Про це говорять зокрема такі твори і статті Лесі Українки, як «В катакомбах», «Адвокат Мартіан», «Кассандра», «Замітки з приводу статті «Політика і етика»» і багато інших. В поемі «Давня казка» цілком ясно сформульована та думка, що в умовах, наприклад, феодалізму жорстока класова боротьба трудящих з експлуататорами

є природним наслідком економічного, політичного і духовного гноблення трудящих з боку експлуататорів. Граф Бертольдо — це збірне ім'я для експлуататорів кріпосницького ладу. Йому протистоїть пригноблений народ. Боротьба між ними не може бути припинена. Вона може закінчитися лише перемогою людей праці і прогресу над силами гноблення і реакції. В драмі «Три хвилини» (1905 р.), революційній своїм змістом, показана пряма класова протилежність двох таборів, що боролися в період французької революції кінця XVIII ст., — монтаньярів і жірондистів.

Лише класова боротьба трудящих проти паразитичних класів, на думку Лесі Українки, може привести, в умовах антагоністичного суспільства, до задоволення життєвих потреб експлуатованих. Без боротьби цього досягти неможливо. В поетичних утопіях поневолених народних мас яскраво прозирає думка про те, що всяке благополуччя людини треба здобувати в жорсткій і непримиренній класовій боротьбі. Це питання ясно висвітлене в статті Лесі Українки «Утопія в белетристиці». На ньому вона спиняється і в «Замітках з приводу статті «Політика і етика»».

Кожен суспільний клас, підвалними якого є матеріальні умови життя людей, характеризується, перш за все, своїм майновим становищем у суспільстві, своєю особливою політикою і політичною партією, яка є представником його «потреб і змагань»¹. Грунтуючись на вивченні законів реального суспільного життя, цей клас повинен вести, спільно з своїми однопумцями, вперту боротьбу за знищення старого і побудування нового світу.

Всю свою художньо-публіцистичну творчість і практичну громадсько-політичну діяльність Леся Українка обґрунтовувала на аналізі класових взаємовідносин у Росії. Вона прекрасно розуміла, що в Росії, в тому числі і на Україні, вся суть соціального питання, весь зміст суспільних відносин зводиться до корінних відмінностей в становищі й інтересах головних суспільних сил, до боротьби між ними. Поетеса говорить, що як минула історія України, так і її сучасне характеризувалось кривавою боротьбою між ворогуючими суспільними силами. В Росії, а значить, і на Україні, пореформеного періоду, відзначала Леся Українка у другий період своєї творчої еволюції, основ-

¹ «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

ними силами, що борються, є, з одного боку, поміщики та буржуазія і самодержавний уряд з чиновницькою армією, які представляли їх інтереси, а з другого — маси пригнобленого селянства, пролетарів і напівпролетарів міста і села. Але мало цього. За своїм становищем і класовими симпатіями саме селянство не було однорідним. Воно поляризувалось, виділяючи з свого середовища невеличку купку експлуататорів-куркулів, далі збільшуючи бідняцько-батрацьку частину, яка зазнавала нещадної експлуатації. Класова боротьба дедалі загострювалась, набираючи більш організованого і масового характеру, що виявлялось у безперервних селянських повстаннях, страйках тощо.

В статті «Малоруські письменники на Буковині»¹, зупиняючись на окремих фактах з історії українського народу, Леся Українка згадує про буковинських «опришків» і Устима Кармалюка, які залишилися «в пам'яті народній» як вороги «економічної і соціальної нерівності». І в цьому їх величезне значення. В цій же статті, характеризуючи творчість В. Стефаника і Ю. Федьковича, Леся Українка вимагає зображення економічних і суспільних умов життя пригнобленого селянства і дає класовий аналіз творчості цих письменників: «Федькович змальовував заможне селянство, яке терпіло лише від рекрутського набору та від випадкових катастроф... Стефаник змальовує селян, які стоять на порозі до повної пролетаризації або вже переступили цей поріг...»².

В ряді своїх прозових творів Леся Українка показує тодішнє суспільство в його класових протилежностях. Так, в оповіданні «Така її доля», мова йде про двох бідних жінок, що ведуть розмову про жебрацьке життя бідняків, які потрапляють у кабалу до багатіїв. У нарисах «Святий вечір!» говориться, зокрема, про бідну швачку, яка змушена в «святий вечір», тобто тоді, коли інші не працювали, за мізерні копійки виконувати замовлення дармоїдствующої пані. У спогаді «Весняні співи» яскраво показана безпорадність бідняків, які змушені терпіти здириства своїх гнобителів. Про тяжкі моральні переживання молодой

---

¹ Стаття написана російською мовою. Тут і далі цитати з художніх творів, статей і листів Лесі Українки, писаних російською мовою, подаються в перекладі на українську мову.

² *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 141.

жінки, яка змушена була піти служницею до баронеси, мова йде в оповіданні «Жаль». Дуже рельєфно подані антагоністичні класи російського суспільства в оповіданні «Над морем». Причому, якщо про розбещену життям дочку генерала Леся Українка говорить з ненавистю і презирством, то про робітника — з великою симпатією. Про трагічну любов однієї актриси до бідного літератора, що має «іскру» в душі, йдеться в оповіданні «Розмова». Зміст цього оповідання — показ того, як бідність є джерелом численних страждань людей. В оповіданні «Приязнь» письменниця показує, як трудяще селянство, в силу свого класового буття, жорстоко експлуатується поміщиками; як самий суспільний лад дореволюційної Росії калічить психологію і все життя селян (мати Дарки), а також психологію окремих представників з пануючих класів, що виступали проти соціальної нерівності (Юзя). В цьому оповіданні Леся Українка гостро ставить злободенні суспільні питання того часу і високо підносить людську гідність, незалежність характеру, рішучість і наполегливість, які властиві простим селянам (Дарка).

Правильне розуміння Лесею Українкою класового поділу суспільства знаходимо також у сатиричних віршах, що відносяться до 1906 року, тобто до того періоду, коли в Росії з усією різкістю відбулось практичне і ідейно-політичне розмежування класових сил. В усіх цих віршах мова йде про класову боротьбу на селі.

У вірші «Веселий пан» розповідається про поміщика, який скаржиться, що «подуріли мужики! Лізуть в очі поторочі, пащикують про страйкі...», і не дають йому спокійно втішатися благами, які дає йому його панівне становище. Він «жалкує», що серед селян почався голод, і збирається в'яснити всі обставини цієї справи — проте сьогодні в нього бал і йому не до «пустяків». І далі:

Що? прийшли оті голодні? — Добре, почекайте!
Гей, цимбали! швидко, шпарко враз, музики, грайте.
Що там? бунт?.. не бійся, Валю, —
зараз будуть козаки...
Прошу в залю всіх до балю...
Гей, шампана, двораки!
О, вже там дають їм хльосту... що за дикі крики?!
Гей, цимбали! швидше! шпарче! голосніш, музики!!!¹

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 276.

А ось інший типовий експлуататор («Практичний пан»). Він заявляє, що не боїться «бунтівників», бо у нього з ними «згода». Він не буде кликати козаків для розправи над «бунтівниками», — це йому не вигідно. Більше того, коли «голота» прийде захоплювати зерно, — він сам відкриє їм ворота і вийде назустріч, — мовляв, беріть і везіть хоч возами, він навіть допоможе навантажувати. Але при цьому він сам зважить на власних терезах кожний увезений мішок. При цьому він впевнений, що в свій час селяни заплатять усе, навіть з процентами. Знайдуться люди (маються на увазі царські чиновники і поліція), які все зроблять для «друга», тобто повернуть взяте у поміщика і здеруть з селян три шкури на його користь.

В сатиричному вірші «Пан політик» зображено поміщика, який переконався, що самою розправою з народом, який бореться, нічого не доб'ється. Він вважає необхідним застосовувати більш тонкі засоби для підтримання свого панування. Для цього він, користуючись послугами «пера», готує промову, передбачаючи виголосити її серед простодушних і наївних людей, які легко дадуть себе обманути. Цей поміщик готовий, на словах, «піддержати сім програм»¹, аби відвернути пригноблених від активної класової боротьби.

В період революції 1905—1907 рр. Леся Українка взагалі дуже багато уваги приділяла зображенню класової боротьби в Росії, користуючись при цьому всякими можливостями, зокрема зображенням класової боротьби в іншому місці і в інший час (події античної історії, епохи феодалізму і капіталізму на заході Європи). Про це говорять драматичні твори, вірші і листи письменниці.

Особливо багато Леся Українка говорить про характер класових відносин у капіталістичному суспільстві, про їх загостреність і непримиренність. Вона піддає нещадній критиці буржуазію і буржуазні суспільні порядки.

Крім художніх творів, у яких зображується капіталістична дійсність, нерозривно зв'язана з існуванням ворогуючих між собою класів і класової боротьби, Леся Українка пише ряд публіцистичних статей, присвячених класовій оцінці окремих явищ буржуазного світу і класовому аналізу творів художньої російської і української

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 277.*

літератури та ряду творів західноєвропейської літератури. Так, у статті «Малоруські письменники на Буковині» Леся Українка високо оцінює оповідання О. Кобилянської «Битва», де змальовано «картину загибелі величезного пралісу в Кімполунгських горах, що впав під сокирами промислових культуртрегерів, які нещадно грабують «зелену Буковину» своїм злочинним господарюванням»¹. Тут же, при аналізі творчості В. Стефаніка, зокрема його новел з селянського побуту, Леся Українка, певно під впливом ленінських праць², говорить про диференціацію села і про пролетаризацію величезних селянських мас. В статті «Два напрями в новітній італійській літературі»³ Леся Українка, поряд з ідейно-політичним аналізом творчості Ади Негрі й Д'Аннунціо, піддає критиці самі буржуазні відносини Італії. Вона говорить, що хоч об'єднання Італії і мало велике загальнополітичне значення, проте «...громадське безладдя і економічний гніт в Італії ще більше загострилися з посиленням буржуазії і розвитком капіталізму»⁴. Тут же вона говорить про вандалізм і пошлість буржуазії, про докорінну протилежність становища, інтересів, мети і завдань експлуататорів в особі буржуазії та феодальної аристократії і трудящих, насамперед пролетарів. В статті «Малоруські письменники на Буковині» Леся Українка підкреслює, що буржуазія погрузла «в безнадійному філістерстві»⁵.

В статті «Замітки про новітню польську літературу»⁶, де також глибоко аналізуються класові відносини буржуазного суспільства, Леся Українка дає позитивну оцінку драмі польського народницького письменника Корженевського «Ґуцули» саме за те, що в ній «видно свідомо проведену демократичну тенденцію і перехід від шаблонів до спроб, якщо не розв'язання, то постановки серйозних питань, що стосуються станових відносин»⁷.

---

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 137—138.

² Початок статті В. І. Леніна «Капіталізм у сільському господарстві» і новели В. Стефаніка під загальним заголовком «З сільського побуту» були надруковані в одному номері журналу «Жизнь» (січень 1900 р.).

³ Стаття написана російською мовою.

⁴ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 104.

⁵ Там же, стор. 136.

⁶ Стаття написана російською мовою.

⁷ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 178.

Найбільш продуктивним напрямом у драматургії Леся Українка вважає соціальну драму¹. Суть соціальної драми цього періоду (кінець ХІХ ст.) полягає, говорить Леся Українка, головним чином, в боротьбі між пролетаріатом і буржуазією. Всі художні твори, піддані Лесею Українкою аналізу в цьому критичному огляді, торкаються класових відносин двох головних соціальних сил капіталістичного суспільства — пролетаріату і буржуазії. Зокрема, характеризуючи драми норвезького письменника Б'єрнсона, Леся Українка відзначає, що цінність їх полягає в показі наступальних дій робітників, у зображенні боротьби «масою проти маси, організації проти організації».

«І інші драми, — говорить далі Леся Українка, — показували нам неминучі криваві катастрофи і вибухи «убиваючих газів», але то були фінали суто оборонної боротьби страйкарів, фінали, що зовсім не залежать від їхньої волі. Б'єрнсон показує нам початок наступальної боротьби людей, що втратили надію на мирні засоби»². Саме в цьому Леся Українка бачить «нове слово» у Б'єрнсона. Боротьбу між пролетаріатом і буржуазією вона називає великою боротьбою двох класів. Самовідданість, героїзм, взаємодопомога — ось характерні риси, які властиві пролетаріатові як класові, що бореться проти експлуататорів, за своє власне визволення і свободу всіх трудящих.

Погляди Лесі Українки на класи і класову боротьбу включали також і розуміння питання про тактику класової боротьби пролетаріату. Так, в «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» вона говорить, що в боротьбі проти спільного ворога пролетаріат подекуди використовує тимчасові об'єднання з деякими непролетарськими організаціями. Коли ж завдання боротьби з спільним ворогом виявляється розв'язаним, такі тимчасові об'єднання ліквідуються. З цього часу боротьба між недавніми «союзниками» набирає ще більш загострених форм.

Отже, з цілковитою підставою можна твердити, що в загальній оцінці класової боротьби в капіталістичному суспільстві Леся Українка займала правильну позицію. Всі її симпатії були на боці пролетаріату, що боровся.

¹ Див. статтю Лесі Українки «Європейська соціальна драма кінця ХІХ століття. Критичний огляд». — Твори, т. ХІІ, стор. 207—232.

² *Леся Українка*. Твори, т. ХІІ, стор. 230.

Саме цьому класові, за глибоким переконанням Лесі Українки, належить майбутнє.

При цьому важливо відзначити, що Леся Українка добре розуміла корінну відмінність між робітничим класом і люмпенпролетаріатом. Говорячи про пролетаріат, вона мала на увазі пролетаріат промисловий на відміну від декласованих елементів, люмпенпролетаріату, який не має майбутнього. Справжні трудівники робітники, на думку Лесі Українки, не мають нічого спільного з цими людьми, викинутими за борт суспільного життя. В критичному огляді «Європейська соціальна драма кінця ХІХ століття», вказуючи на протилежність між робітничим класом і люмпенпролетаріатом, Леся Українка говорить про величезну силу першого і цілковите безсилля, паразитизм другого. «В опері «Луїза» (французького композитора і драматурга Шарпантьє.—*І. Г.*),— пише вона,— різко відзначено антагонізм богемн і робітничого пролетаріату, тоді як досі зверталось увагу тільки на антагонізм богемн з буржуазією, тимчасом як цей клас чи група недаром названий «богемою» (циганами), бо він займає у великих містах саме те становище, яке займають цигани на селі,— це справжні *déclassés* (декласовані елементи.—*І. Г.*), які вибиті з колії і не бажають, а часто і нездатні повернутися в неї»¹.

Буржуазія, за Лесею Українкою, немнуче повинна зазнати нищівної поразки в боротьбі, яку веде проти неї промисловий пролетаріат.

Виходячи з цих політичних і теоретичних настанов, Леся Українка піддала серйозній критиці деякі теорії, що ігнорують класовий поділ суспільства і боротьбу класів як вирішальну силу історичного прогресу в антагоністичному суспільстві.

Серйозній критиці Леся Українка піддала толстовщину, зв'язану з проповіддю «непротівлення злу», «морального самовдосконалення» і т. ін.

Щодо Л. Толстого, то Леся Українка бачила в ньому геніального російського письменника, який з великою силою і правдивістю відобразив у своїх високохудожніх творах ряд важливих сторін суспільного життя Росії перед-революційного періоду. Вона цінувала його, як людину,

¹ *Леся Українка. Твори, т. ХІІ, стор. 232.*

що «...кидає громи на всі нові Вавілоні», тобто на пануючі в той час суспільно-політичні порядки, виступає проти офіційної релігії, піддає нищівній критиці царських бюрократів і всі устої самодержавної Росії взагалі, — тим самим «протривить і злу і злим людям»¹. За все це вона дуже високо цінувала його, про що говорить тривалий і глибокий інтерес до творів Л. Толстого, який не послаблювався на протязі всього її життя.

Претендуючи на роль проповідника, пророка, вождя і вчителя життя, Л. Толстой створив об'єктивно реакційну морально-філософську концепцію, яку і критикувала Леся Українка; вона неодноразово відзначала, що толстовщина — це своєрідна спроба відродити примітивно-християнські ідеали і практику християн з їх проповіддю покірливості і терпіння. З точки зору історичного розвитку толстовщина є «сумбуром», проти якого необхідно вести якнайрішучішу боротьбу². Леся Українка говорить, що прищеплювання толстовщини молодому поколінню не може принести нічого іншого, крім культивування обскурантизму³. Проповідь «непротривлення», морального «самовдосконалення», «царства божого» і «воскресіння з мертвих» завдає величезної шкоди справі революції. Тому справжні революціонери і соціалісти нічого спільного з толстовщиною не мають. Толстовщина — це сектантство найгіршого напрямку⁴.

Торкаючись у статті «Європейська соціальна драма кінця ХІХ століття» практичних спроб толстовців створити «царство боже на землі», описаних в оповіданні Кароніна-Петропавловського «Борська колонія», Леся Українка говорить, що ці колоністи є по суті «консерватори, які бажають повернутися назад до господарського ладу і морального укладу російського селянства»⁵.

Глибокій і всесторонній критиці піддала Леся Українка такого серйозного і небезпечного, в умовах Росії кінця ХІХ ст., ворога марксизму, як народники, що виродилися у 80—90-х рр. в ліберальних балакунів, фактичних

¹ «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

² Див. лист Лесі Українки до матері від 10 листопада 1897 року.

³ Див. лист Лесі Українки до сестри О. П. Косач від 1 березня 1900 року.

⁴ Див. «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

⁵ *Леся Українка*. Твори, т. ХІІ, стор. 223.

захисників самодержавства, апологетів куркульства і відвертих ворогів революційного прогресу. Про львівську народницьку інтелігенцію Леся Українка говорить, що вона «далеко не вільна від клерикально-бюрократичних забобонів» і «пройнята філістерством»¹. Письменниця говорить, що вона склала собі далеко не оптимістичне уявлення про тих людей, які, претендуючи на представництво інтересів народу, не мають для цього ні бажання, ні щирої віри в прогресивну справу, ні будь-яких інших засобів для досягнення добрих побажань. Діла цих людей розходяться з їх словами, та й самі слова є пудними і в'ялими.

Дуже важливий матеріал, що проливає досить яскраве світло на питання про ставлення Лесі Українки до пізнішого, ліберального, народництва, є в «Замітках про новітню польську літературу». Піддаючи нещадній критиці реакційних народницьких письменників Польщі, Леся Українка тим самим викривала і ліберальне народництво Росії.

Жонглюючи такими поняттями, як «народ», «народність», «нація», «національність» і т. ін., польські письменники народницького напрямку приходили як в теорії, так і на практиці до дуже реакційних висновків. Власне народ, зауважує Леся Українка, цікавив польських народників не як суспільна сила, що має бути визволена від класового гноблення і поневолення, а як засіб досягнення сугубо націоналістичних, буржуазно-експлуататорських прагнень. Всякі розмови польських «друзів народу» про необхідність поліпшення економічного становища трудящих означали не що інше, як захист внутрішнього ринку від «економічного вторгнення іноплемянних елементів»². Коли ж справа доходила до того, щоб вжити якихось дійових заходів у напрямі поліпшення економічного становища селянства, то «народницька література або нічого не говорила, або давала дуже ухильні відповіді..., або відмахувалась від настирливого питання, відкладаючи його «на завтра», а «сьогодні» рекомендувала поміщикам працю, звичайно, не фізичну»³. Хоч капіталіст в зображенні народників є в основному типом негативним, проте в останній

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 134.

² Там же, стор. 183.

³ Там же, стор. 184.

час, говорить письменниця, і цей тип знаходить собі апо-
логетів. Так «письменник Север, який виявляє велику
ідилічну симпатію до «народу», друкує в журналі «Ateneum»
великий роман під заголовком «Понад сили» («Ponad
sily»), де ідеалізує польських капіталістів і підприєм-
ців-нафтопромисловців як культуртрегерів східної (ру-
синської) Галичини»¹. В цьому романі, пройнятому
націоналістично-експлуататорським духом, ідеалізуються
нові герої «органічної праці», капіталісти-промисловці, і
робиться спроба практичного розв'язання дуже дражли-
вого питання: яким чином, не випускаючи грошей з рук,
«по-християнському» відпускати борги своїм співвітчизни-
кам? «Відповідь, — говорить Леся Українка, — проста:
покривати дефіцит за рахунок якої-небудь іншої землі,
найкраще якої-небудь «провінції», наприклад, східної
Галичини; до речі, це буде навіть благодіянням для цих
некультурних русинів, які, правда, страшенно невдячні
з своєї натури, але все ж створіння божі. Рішення досить
струнке з національної (націоналістичної. — І. Г.) точки
зору, але не зовсім задовільне з точки зору демократизму
або хоч би загального гуманізму»². Це саме, робить ви-
сновок Леся Українка, трапилось і з іншими «принципами»,
колись гордо виставленими на прапорі молоді народни-
цької школи.

Говорячи про класові переконання Лесі Українки і
критику нею ворожих вчень, не можна обійти мовчанням
також питання про її ставлення до соціально-політичної
програми М. Драгоманова.

Відомо, що на перших порах формування її світогляду
Леся Українка підтримувала постійний зв'язок з своїм
дядьком М. Драгомановим, поділяючи деякі прогресивні
сторони його поглядів (критика самодержавства, атеїзм
тощо). Так, наприклад, в листі до О. Кобилянської від
29 травня 1899 року вона говорить, що в період своєї
юності, займаючись самоосвітою, вона одержувала «ко-
реktiv... в листах дядька Драгоманова».

Проте слід особливо підкреслити, що Леся Українка
ніколи не була прихильницею М. Драгоманова і завжди
піддавала критиці міщанську зашкарублість його «соціа-

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 185.

² Там же, стор. 186.

лістичних» переконань, його лібералізм, ворожість до революції, класової боротьби, проповідь національної обмеженості, космополітичні тенденції і т. д. Так, маючи на увазі нігілістичні щодо українського і російського народів і слов'ян взагалі тенденції М. Драгоманова і його однодумців, Леся Українка ще в 1893 році заявляє, що на противагу їм вона не дивиться «так безнадійно на росіян та українців як більшість старого покоління» і тільки висловлює жаль, що справа революційного визволення трудящих Росії і України «мусить іти таким тихим... ходом»¹. Пізніше в листі до М. Драгоманова від 5 квітня 1894 року Леся Українка, критикуючи його нігілістичне ставлення до слов'янських народів, плазування перед усім західноєвропейським, зауважує: «Ви не зовсім справедливі до слов'ян, — згадайте свого старого друга (Миколу Ковалевського². — *І. Г.*). Невже у нього серце гірше європейського?».

Особливо важливими і дуже актуальними є праці Лесі Українки, що викривають расистську бредню ідеологів експлуататорських класів.

Ще в ранній своїй історичній праці «Стародавня історія східних народів» (1890—1891 рр.) Леся Українка відзначає суперечності в поглядах різних учених на раси, тим самим даючи зрозуміти, що самі раси настільки змішались між собою на протязі їх історичного розвитку, що дуже умовним є критерій, за яким той чи інший народ відноситься до певної раси³. А в «Замітках про новітню польську літературу» вона прямо висміює реакційних письменників, таких, як Пшибишевський, що пропонує обґрунтовувати погляди і переконання не на політиці і «зовнішніх змінах» в житті народу, а «на «незмінній і вічній» расовій відмінності одного народу від іншого»⁴.

Викриваючи цю расистську бредню, Леся Українка вважає її людиноненависницькою і глибоко ворожою справжній науці й гуманізму.

Однією з основних рис світогляду Лесі Українки,

---

¹ Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 23 червня 1893 року.

² М. В. Ковалевський (1841—1897) — знайомий Лесі Українки, публіцист, соціолог.

³ Див. *Леся Українка*. Стародавня історія східних народів. Катеринослав, 1918, стор. 10.

⁴ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 196.

що знайшла своє відображення в її художніх творах, статтях і листуванні, є визнання нею класового поділу, антагоністичного характеру рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільства. Особливо широко Леся Українка показала класово-антагоністичний характер *капіталістичного* суспільства. На аналізі суспільних відносин в Росії, в тому числі і на Україні, та ряді інших країн, вона, під впливом ідей марксизму, приходять до висновку про непримиренність класових суперечностей і необхідність усунення їх шляхом дальшого посилення боротьби з боку трудящих і експлуатованих. Виходячи з цього, Леся Українка піддала серйозній критиці різні вчення, ворожі інтересам трудящих мас і історичному прогресові взагалі.

* * *

Леся Українка піддавала серйозній критиці не лише всякі реакційні теорії епохи капіталізму і його вищої і останньої стадії — імперіалізму, але й саму практику буржуазії.

Період, на який припадає літературна і громадська діяльність Лесі Українки, був періодом панування імперіалізму, який облутав увесь світ брудними й кривавими щупальцями монополій, фінансового капіталу і фінансової олігархії. Ненаситна в своїй жадобі наживи буржуазія у величезних масштабах вивозить капітали в колонії, жахливо експлуатує робітничий клас своїх країн і сотні мільйонів трудящих у поневолених країнах, веде шалену боротьбу за переділ уже поділеного світу. Нерівномірність економічного і політичного розвитку, що є законом капіталізму на імперіалістичній його стадії, неминуче призводить до збройних сутичок імперіалістичних хижаків, до війн.

В. І. Ленін, який дав геніальний аналіз суперечностей капіталізму в епоху імперіалізму, вказував, що панування монополій зв'язане з прогресуючим загниванням у всіх сферах буржуазних відносин — в економічній, політичній і духовній. Настає політична реакція, деградує, перебуває в стані маразму буржуазна культура.

Виражаючи в своїй творчості й громадсько-політичній діяльності назрілі потреби суспільного розвитку, захищаючи життєві інтереси трудящих, Леся Українка, під

безпосереднім впливом ідей марксизму і пролетарського визвольного руху, піддала критиці імперіалістичний розбій, хижацтво і, зокрема, паразитизм правлячих класів Сполучених Штатів Америки і Англії.

В ряді своїх художніх і публіцистичних творів та листів письменниця намалювала яскраву картину тяжкого становища поневолених, колоніальних народів, викрила людиноненависницьку суть всієї буржуазної надбудови — політичних, релігійних, філософських, естетичних та інших ідей і відповідних їм установ.

Леся Українка бачила, що в новий період свого розвитку капіталізм характеризується надзвичайним технічним прогресом, дуже високим рівнем розвитку торгівлі і промисловості, перетворенням всього світу «у всесвітню федерацію торгово-промислових спілок». А це неминуче привело до того, що «гніт капіталу над працею ще збільшився, реклама, шахрайство, кар'єризм і безпринципність досягли Геркулесових стовпів, безправ'я трудящих стало безнадійним»¹.

В період, коли жила Леся Українка, вже проявились основні риси розбійницького імперіалізму. Особливою жорстокістю, зажерливістю і нестримним прагненням до загарбань відзначався, поряд з німецьким, також американський і англійський імперіалізм. Викриттю хижацького імперіалізму Леся Українка і приділяла багато уваги.

Необхідно відзначити, що в творчості великої письменниці знайшло своє відображення питання про зв'язок моральне обличчя попередників сучасних американських імперіалістів. Так, у драматичній поемі «У пуші» дано картину соціального життя Північної Америки XVII століття в його класових взаємовідносинах. Величезне значення цього твору Лесі Українки полягає в тому, що в ньому з великою силою викривається лицемірство тодішнього «вибраного товариства», показується його людиноненависницька суть, неучтво, обскурантизм, дикість і тупа злоба. Письменниця показала, як скульптор Річард Айрон, що створив чудовий твір мистецтва — статую індіанки, зазнає переслідування і цькування з боку «громади» з «почесних членів» колонії на чолі з церковним проповідником — войовничим мракобісом Годвінсоном.

---

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 56.

Недолюдки Масачузета — штату, де відбувається дія драми «У пуші», — нацьковують на Річарда навіть його матір і добиваються, що вона його проклинає. Незадовго до цього вони обмовили в «християнському дусі» товариша Річарда — скульптора Джонатана. Коли виявилось, що Річард зберігає твердість духу і не піддається на провокації обскурантів, вони, удавши з себе ображених в релігійних почуттях, з люттю дикунів і расистів-лінчувателів накидаються на статую індіанки, розбивають і топчуть уламки її, намагаються спалити і майстерню скульптора.

Партнером американських імперіалістів виступають перш за все англійські імперіалісти.

Яскраву картину життя поневоленого єгипетського народу Леся Українка подала в написаному незадовго перед смертю оповіданні «Екбаль-га́нем». В цьому оповіданні зображено, як «господарювали» англійські колонізатори в Єгипті, грабуючи його багатства, нещадно експлуатуючи і принижуючи гідність його населення. Подвійний гніт — як з боку англійських колонізаторів, так і з боку «своїх» експлуататорів — ще збільшував і без того неймовірні страждання і нестатки єгипетських трудящих.

В циклі віршів «Весна в Єгипті» (1910 р.) Леся Українка, нудьгуючи за любимим краєм і змальовуючи природу Єгипту, особливу увагу приділяє викриттю хижацтва і паразитизму англійського імперіалізму, описові неймовірно тяжкої долі єгиптянина-трудящого. Вона говорить, що англійські імперіалісти, поневоливши єгипетський народ, постійно погрожуючи йому силою зброї, тягнуть з нього життєві соки:

Сурмлять у сурми і гатять у різні тарабани
Гей, схаменіться!..
Навіщо? Хто вашого співу хотів?
Ім байдуже! Гучно силу свою англічани
берегом Нілу несуть, щоб Єгипет почув і тремтів ¹.

Хижі колонізатори добиваються, «щоб стихилась ціла країна», щоб усі наслідки праці поневоленого народу потрапляли в їх ненаситні утроби. Роботящий селянин

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 304.

... працює мовчки, тихий, пильний,
будує дім, — там житиме пустий
летючий рій мандрівців, і густий
зросте навколо сад — фелах всесильний,
оазис робить він серед пустині,
лиш не для себе...¹

В «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» Леся Українка, торкаючись питання про англо-бурську війну, висловлює глибоку симпатію бурам і таврує ганьбою англійців-завойовників.

Викриваючи хижацький характер політики імперіалістичних держав, Леся Українка багато уваги приділяє критиці буржуазної демократії, яка, за словами В. І. Леніна, є раєм для багатих і пасткою, обманом для бідних.

Як уважний спостерігач і глибокий мислитель Леся Українка, ненавидячи все вороже інтересам трудящих, розгляділа антинародний характер буржуазної демократії, її служіння інтересам володарів грошового мішка і піддала її серйозній критиці. Будучи свідком виборів до парламенту Австро-Угорщини, вона писала з Відня до брата Михайла (березень 1891 року): «Вразила мене тільки одна справа в тутешній виборчій агітації, се так звані «видатки на агітацію», попросту сказавши, грубий підкуп! Хто має більше грошей, того й партія міцніша». В іншому листі цього ж періоду вона говорить про те, що, поряд з демократією, яка має вбогий і показний характер, вона помітила «ту силу підкупу, донощицтва, брехні та мошенства, що теж вилізло наверх перед виборами»². А в листі до А. С. Макарової від 11 січня 1895 року вона говорить про болгарський парламент тих часів, що «більш там воду товкли, ніж діло робили».

Леся Українка бачила і чудово усвідомлювала, що буржуазна демократія спрямована проти трудящих мас, перш за все проти пролетаріату як найбільш революційного класу буржуазного суспільства. Письменниця гостро критикує комедію виборів до буржуазних парламентів. Вона прямо говорить, що вороги пролетаріату «купають голоси горілкою, ковбасою, драглями і грошима»³. Але буржуазія

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 304.

² Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 17 березня 1891 року.

³ «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

не обмежується одним підкупом, — вона, продовжує тут же Леся Українка, використовує також найманих вбивців з кийками й штиками для розправи з пролетаріатом.

Дуже сучасно звучать слова Лесі Українки, якими вона викриває американських бізнесменів, що прикривають справжні свої наміри личиною «демократів» і «республіканців». У критичному огляді «Європейська соціальна драма кінця ХІХ століття» письменниця говорить про героя однієї французької комедії, який виступає як «благодійник міста», а насправді є лютий ворог трудящих. Як вискочка-ділок, він любить повторювати, що вийшов «з народу», видає республікансько-демократичну газету і лічить час за республіканським календарем. Разом з тим цей ділок «дуже нечистий на руку в політиці і в приватному житті, справжній тип політика-інтригана...» і являє собою «французький варіант типу, справжня батьківщина якого Америка і який відомий в Європі під американською кличкою *self-made'man* (саморобна людина, яка сама себе вивела в люди)»¹.

Критика великою українською письменницею американо-англійського імперіалізму й буржуазної демократії і понині зберігає своє значення як засіб викриття антинародної, людиноненависницької ідеології і політики монополістичного капіталу, як зброя боротьби за справжні інтереси трудящих і пригноблених народів світу.

* * *

Справжнім засобом докорінних змін у суспільному житті, реальним засобом соціального і національного визволення Леся Українка вважала революцію, яка є найвищим проявом класової боротьби трудящих проти експлуататорів.

Думку про революційну боротьбу як єдиний шлях визволення народів з-під вікового гніту Леся Українка висловила ще в ранній період своєї творчої еволюції. У вірші «Скрізь плач і стогін, і ридання...» (1890 р.) молода поетеса досить виразно висловлює думку, що добитись свободи для народу, зокрема українського, можна не плачем

---

¹ *Леся Українка*. Твори, т. ХІІ, стор. 224.

і скаргами, а енергійною боротьбою «за нове життя», що кайдани самі собою не спадуть — їх треба скинути:

... Сльози розтроюють рани,
Загоїтись їм не дадуть.
Заржавіють від сліз кайдани,
Сами ж ніколи не спадуть! ¹

В 1895 році, в період, коли став намічатись очевидний злам в ідейно-політичному змісті творчості Лесі Українки, поетеса вже прямо говорить про необхідність масового революційного руху, про революцію як шлях організованої масової боротьби, вона закликає безпосередньо до революційної боротьби:

... сором сліз, що ллються від безсилля.
О, сліз таких вже вилито чимало, —
Країна ціла може в них втопитись,
Доволі вже їм литись, —
Що сльози там, де навіть крові мало?! ²

Леся Українка розуміє, що в умовах класового, антагоністичного суспільства не може бути й мови про те, щоб якимись іншими, крім революції, засобами можна було добитися докорінних змін у становищі трудящих мас. Покірливістю і мирною проповіддю, зверненою до експлуататорів, нічого не досягнеш:

Лагідність голубина, погляд ясний,
Патриція спокій — не личить нам.
Що вдіє раб принижений, нещасний,
Як буде проповідь читать своїм панам? ³

Використовуючи багатий досвід революційної боротьби проти внутрішніх експлуататорів і зовнішніх поневолювачів, необхідно, говорить Леся Українка, подібно до Спартака, піднятися на рішучу боротьбу проти гнобителів, за свободу народу:

О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєм у руках хоч заржавілий меч.
Ні, краще ворогу на одсіч дати,
Та так, щоб голова злетіла з плеч! ⁴

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 54. (Підкреслення наше.—І. Г.).

² Там же, стор. 107.

³ Там же, стор. 113.

⁴ Там же, стор. 114.

Поетеса мріє про те, щоб приєднатись до могутнього потоку революційної боротьби, очолити боротьбу народних мас (див. її статтю «Голос однієї російської ув'язненої»). Вона говорить, що не слід шкодувати власної крові, якщо вона проливається «за чесний стяг»¹, тобто за щастя трудящих.

У вірші «...Порвалася нескінчена розмова» (1898 р.) Леся Українка висловлює жаль, що страшна пожежа, викликана в її душі ненавистю до ладу гноблення і експлуатації, неспроможна породити таку силу, яка «Бастилії тиранів розбива» і «визволя з кайданів волю милу»². Тут же говориться, що треба зробити все можливе для того, щоб дати зрозуміти пригнобленим народним масам, що тільки зі зброєю в руках вони доб'ються визволення.

У вірші «Якби вся кров моя уплнула отак...» (1901 р.) Леся Українка говорить про свою гордість, відвагу і непримирність до ворогів, про те, що вона не може відступити, власти чи відчути втому в боротьбі:

Чому на спогад сих покірних слів
рука стискає невидиму зброю,
а в серці крики бойові лунають?..³

Чудовим свідченням революційних настроїв Лесі Українки є її відповідь в 1896 р. студентові Київського університету Н. Г. Гамбарашвілі, який перед від'їздом з Києва в Горі до батьків на канікули звернувся до неї з запитанням, що їй привезти з Грузії: «Гостро відточений меч, як емблему боротьби з ненависним ворогом».

Ця ж ідея революційної відваги і героїзму знайшла своє відображення не лише в багатьох художніх творах, а також у «Замітках про новітню польську літературу». «Польська критика,— говорить Леся Українка,— слідом за белетристами волає: «синтезу, синтезу, що б то не стало!» Але чи не краще було б замінити ці слова іншими: «свободи духу, відваги, що б то не стало!» — можливо, цю вимогу навіть легше виконати»⁴.

Ідея ненависті до експлуататорів, заклик до революційної боротьби з гнобителями знаходить свій вираз навіть

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 154.

² Там же, стор. 165.

³ Там же, стор. 195.

⁴ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 206.

у казках Лесі Українки. Наприклад, у «Казці про Охачудотвора», де мова йде про царський замок — місце насильства і знущання з людей, вона закликає до боротьби з королем, володарем підземного царства.

Глибоко революційні своїм змістом легенди «Роберт Брюс, король шотландський» (1893 р.) і «Давня казка» (1893 р.). Зокрема в «Давній казці» в уста поета Леся Українка вкладає такі слова:

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров полетіть,
Як пробити пану груди? ¹

Навіть спостереження за морським припливом викликають у Лесі Українки думки про революційний рух. Розбурхане море нагадує їй військо з «мечами двусічними», а шум морський — озброєне народне повстання, покликане приступом взяти ворожу фортецю.

Будучи народним трибуном, виразником дум і сподівань трудящих, Леся Українка закликає передових людей і пригноблені маси до революційної боротьби, заявляючи, що завдання революціонерів, у тому числі й українських, полягає в тому, щоб підготувати, а потім очолити народне повстання ². В глибокому своїм революційним змістом листі до І. Франка від 13 січня 1903 року Леся Українка, бажаючи обґрунтувати ту думку, що сили самодержавства і взагалі експлуататорів не такі вже великі, тоді як революційні можливості народу безмежні, нагадує одну легенду: «...Ви, певне, знаєте, — пише вона, — легенди про в'язнів-богатирів. Ото сидить такий в'язень у темниці не рік, не два, і здається йому, що він осліп, але то сліпа та ніч, що навколо нього; і здається йому, що він старий, але то стара та в'язниця, що ховає його; і думає він, що його кайдани все міцні, але кайдани давно їх власна ржа переїла, тільки в'язень не вірить своїм рукам і не пробує їх сили. І тільки для того потрібний той якийсь рятівник з-за Чорномор'я, щоб гукнути: встань! Щоб від гуку здригнувся в'язень і щоб розсипалися кайдани на руках,

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 381.

² Див. послання Лесі Українки до товаришів на Україну від 11—23 січня 1895 року.

а тоді вже вільними руками в'язень сам вивалить двері старої темниці і *побачить*, що є ще світло сонця і для нього... О, яке то щастя бути таким «чорноморцем», що має голос гукнути: встань! Що, якби я мала такий голос тут, над Лігурійським морем? Я б так гукнула, як тепер се море гукає (на морі саме буря тепер), і геть-геть далеко покотилось би через гори: встань!..

Ні, справді, здається мені, що в тих легендах багато правди... Коли так, то нащо ждати «барки з Чорномор'я»? Нащо вичікувати тії кабалістичні «три дні», а не вийти зараз-таки, в перший день, ледве сторожа хоч трошки одхилить двері?..»¹.

Леся Українка подає цілий ряд образів безстрашних революціонерів, які назавжди зв'язали себе з боротьбою експлуатованих мас проти всякого гноблення, за вільне життя, що не знає відносин панування і підкорення. Так, в оповіданні «Помилка» (Думки арештованого) вона створює образи двох революціонерів, які ведуть героїчну боротьбу. В оповіданні проводиться думка про необхідність революційної боротьби, спрямованої на захист інтересів народу, про підпорядкування особистого громадському в період революційної боротьби проти сил старого світу, про важливість індивідуальної підготовки до боротьби, подібної до тієї, яку провадив Рахметов М. Чернишевського. Між іншим, в оповіданні говориться, що батько Галі — головної героїні — належав до славної плеяди «шестидесятників», що в ньому жила «душа Рахметова». В уста арештованому революціонерові, редакторові партійного органу, Леся Українка вкладає такі слова: «...я дав волю своєму почуттю, я говорив, що хочу *жити* роботою партійною, бо мені сором «тільки писати» в той час, як люди «живуть і гинуть», мені прикро, що моя робота занадто безпечна, рівняючи до роботи пропагандистів, перевозчиків та іншої ризикованої роботи...»². Написане в період спаду революційної хвилі в Росії, це оповідання є відсічю розтлінній писанині ворогів революції, таких, як Винниченко, Єфремов та інші.

Говорячи про погляди Лесі Українки на революцію, слід вказати, що вона палко вітала революцію 1905 року

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 131—132.

² *Леся Українка*. Твори, т. 3, стор. 693.

в Росії. В ряді своїх творів і в листах поетеса дуже швидко відгукується на революційні події і відобразила їх, наблизившись, в ряді питань, до правильного, марксистсько-ленінського розуміння причин, рушійних сил і завдань цієї революції.

Революційні події 1905 року застали Леся Українку на Кавказі, звідки вона захоплено пише про робітничі страйки і селянські повстання на Закавказзі. Разом з тим вона робить усе можливе для того, щоб сприяти дальшому розгортанню революційних подій в Росії. В листі до матері від 6 лютого 1905 року вона пише: «Оповідання, почате восени для конкурсу..., все ще не скінчене, бо мислі зайняті не такими спокійними темами під впливом щоденних перемін «весни» й «зими». В Тифлісі був теж один такий «весняний» день, коли калюжі крові стояли на тротуарах до вечора. Не до спокійних тем при таких обставинах». В цьому ж листі Леся Українка повідомляє про «бунти» в усіх середніх школах Тифліса, в тому числі і в жіночих, і в інституті «благородних дівниць» і в «епархіальному» училищі. «В мужеських гімназіях робили сходки, били вікна, вигнали (добились одставки) кількох учителів і одного директора... Епархіалки зробили антирелігійний бунт і ходять чутки про якісь несамовиті «кошунства» і «безчинства» в тій школі; як би там не було, школа прикрита. От які то діла!.. Настрій громадський якийсь хаотичний тут, як, правда, і скрізь в Росії». В листі до батьків від 22 березня 1905 року Леся Українка продовжує розповідати про революційні події на Закавказзі: «В Тифлісі ще один страйк — прикажчицький. Панії в розпачі, що не можна купувати передсвяткових костюмів... Прикажчики збираються на дозволені і недозволені ради, заявляють вимоги і грозять побити коштовні вітрини, якщо господарі торгуватимуть самі. В Гурії повстання все триває і розходиться далі. То боролись проти адміністрації, а тепер вже і суд зачіпають (бажають виборних суддів і місцевих мов у процесі)...».

В період бурхливого піднесення революції (всеросійський політичний страйк у жовтні) Леся Українка переїздить з Кавказу до Петербурга — центра революційних подій країни. Тут вона була свідком великих революційних подій. Незабаром по приїзді до Петербурга вона пише А. Ю. Кримському: «Ледве я туди доїхала, почався заліз-

ничний страйк». І далі, в тому ж листі: «Знаю, що це зараз, як ляжу спати, будуть снитись мені червоні корогви, — переслідує мене цей сон!..»¹. Дещо пізніше, в листі до О. Кобилянської від 5—18 листопада 1905 року, письменниця знову повертається до цього ж питання і каже, що, перебуваючи в Петербурзі, вона пережила там усі залізничні страйки, бачила народження російської «конституції» і багато всякого, надивилась на червоні прапори, наслухалась співів і великих слів, а потім повернулась «в розбитий «чорною сотнею» Київ...»².

Нарешті, в листі до О. Кобилянської, написаному вже в 1906 році, Леся Українка, підбиваючи підсумки подіям бурхливого 1905 року, говорить: «Се такий був тяжкий, і грізний, і величний рік, скільки було в ньому страшних контрастів, «вершин і низин», буйних надій і трагічних розчаровань, великих перемог і незгойних ран... Та й особисто для мене сей рік (починаючи з минулої зими) теж був таким, — він зміряв силу духа мого, я знаю тепер, що я можу і чого не можу, та хоч я тільки що плакала, але то собі «нерви», а я таки знаю, що я ще сильна і що не люди поборють мене»³.

Дійсно, аналіз художніх творів Лесі Українки показує, що після поразки революції 1905 року вона не тільки не відійшла від ідеї революції, а, навпаки, ще більше зріднилася з нею. Революція 1905 року зробила глибокий вплив на ідейний зміст і тематику творчості Лесі Українки, яка створює образи свідомих революціонерів, що виступають за свободу народу, проти всякого поневолення, змальовує яскраві картини боротьби трудящих проти своїх вікових поневолювачів, дуже швидко відгукується на найважливіші події революційного періоду.

Незабаром після кривавих січневих подій, в період масових бурхливих протестів і революційної боротьби, як відповідь на ці події, Леся Українка створює чудовий цикл «Пісні про волю», в яких висловлює свої революційні думки і настрої.

У першій з цих пісень, говорячи про демонстрацію трудящих, над якою майорить червоний прапор свободи, Леся Українка висловлює свій жаль з приводу того, що

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 139, 150.

² Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 106.

³ Там же.

пісні, які співають демонстранти, нагадують не бойові пісні свободи, а скоріше — похоронний плач. Треба створити таку

Пісню нову, щоб сіяла, як промінь,
щоб гомоніла й буяла, як пломінь,
так, щоб червона ясна короґва
з піснею вкупі творила дива!¹

У другій пісні про волю поетеса висловлює палкий заклик до революційної боротьби з ворогами народу. Вона говорить, що «Марсельеза», яку виконують ті, що борються за свободу в Росії, за самим своїм історичним смислом є піснею людей, які вже скинули з трону тирана, розірвали кайдани рабства і лише відстоюють завойовану свободу в боротьбі проти внутрішньої контрреволюції і чужоземної інтервенції. Тимчасом в Росії нічого цього ще немає. Тому треба створити озброєну армію борців за свободу з тим, щоб у могутньому революційному пориві був знищений самодержавний лад і завойована свобода для трудящих.

В останній з циклу пісень про волю Леся Українка нагадує, що не можна радіти передчасно — до того, як буде забезпечена остаточна перемога над ненависним ворогом, не можна виявляти надмірне захоплення з приводу невеликих завоювань у революційній боротьбі і тим більше — зовсім злочинно, з точки зору інтересів революції, поклатися на «божу благодать» і виступати проти ворогів беззбройними.

Одним з чудових творів, які художньо відбили революційні події 1905 року в Росії, є драма «Осінь казка». Написана в Тифлісі, де робітничий рух, підготовлений революційною діяльністю закавказьких більшовиків на чолі з Й. В. Сталіним, набрав дуже гострого характеру, ця драма відбила перший етап революції — до 25 січня 1905 року цей твір був уже закінчений.

У драмі «Осінь казка» в алегоричній формі дано зображення боротьби трудящих Росії, насамперед робітничого класу, в революції 1905 року. Символічні образи драми можна розкрити так. Принцеса-«босоніжка» уособлює собою політичну свободу. Лицар представляє ліберальну буржуазію. «Шкляна гора» — символ самодержавства. «Хлів» — це не що інше, як бюрократичний апарат —

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 265.*

опора царської влади і всі мерзенні породження самодержавства взагалі. «Король» — російський цар. «Будівничий» втілює в собі революційну пролетарську партію, яка стоїть на чолі як робітничого класу (робітники в драмі), що виступає під червоним прапором, так, природно, і всіх трудящих.

Принцеса перебуває на недоступній горі в кришталевому замку і чуває себе як у в'язниці: її намагаються видати за пелюбого владаря. Щоб визволити принцесу, треба дряпатись по майже неприступних скелях, які загрожують загибеллю. Леся Українка показує, що лише завдяки героїчним зусиллям робітників, які очолили рух, гора була взята.

Робітники сповнені глибокої віри в остаточну перемогу, незважаючи на всю тяжкість і тривалість боротьби: «весна» неминуче заступить осінь.

Важливим твором, який показав, що Леся Українка усвідомлює корінні завдання революції, і сприяв поширенню революційних ідей, є діалог «Три хвилини». Незважаючи на те, що сюжет узято з часів французької буржуазної революції кінця XVIII століття, діалог безперечно має відношення до революційних подій 1905 року в Росії. В ньому знайшла своє відображення та боротьба, яка велася між революційною і ліберально-опортуністичною течіями в російському визвольному русі в корінних питаннях світогляду, програми і тактики. Монтаньяр є прихильником матеріалізму, атеїзму і послідовно революційної боротьби за знищення відносин гніту і експлуатації. Він — непримиренний ворог ідеалізму, релігії і всіляких примиренських тенденцій щодо сил політичної реакції і мракобісся. Жірондист, навпаки, є захисником ідеалізму, релігії, лібералізму, угодовства і т. д., він являє собою втілення сили, яка ворожа по своїй суті справжнім завданням революційної боротьби і має на меті відстояти основні підвалини, на яких тримається поневолення трудящих мас і панування експлуаторських класів. Симпатії Лесі Українки цілком на боці Монтаньяра — борця проти всього старого і віджилого.

Найглибше ідея революції втілена в драмі «В катакомбах» (1905 р.). У ній оспівується революційна боротьба проти сил старого світу і дано ідейно-теоретичне обґрунтування цієї боротьби. Антична тема взята, мабуть, лише

з міркувань конспіративного характеру. Образ Неофіта-раба символізує беззавітного борця за справу народу в період першої російської революції. Остаточо переконавшись у лицемірстві проповідників ідеології покірливості і терпіння (єпископ та ін.), раб бачить єдиний порятунок для всіх пригноблених і трудящих у тому, щоб іти за Прометеєм, тобто в безстрашній боротьбі проти світських і духовних дармоїдів, проти ладу експлуатації і релігії, яка освячує його. Він шукає «табор потайний рабів-повстанців», прагне «розірвати пута і скинути ярмо з своєї шії»¹, він не хоче гинути в ім'я земного або небесного царя, бо для нього немає іншого щастя, крім боротьби за інтереси поневолених. Він хоче жити «не рабом злиденим, а вільним, непідвладним»². Його девізом є:

А я піду за волю проти рабства,
Я виступлю за правду проти вас!³

Як пристрасний захисник інтересів трудящих мас, Леся Українка тяжко переживала поразку революції, поразку, яка означала затягування справи остаточного визволення пригноблених від самодержавно-поміщицького і капіталістичного рабства. Вона всіма наявними в її розпорядженні засобами продовжувала вести боротьбу проти зрадництва інтересів революції, за вірність революційному прапорові.

Твори, написані Лесею Українкою в роки реакції, мають бойовий, цілеспрямований характер. Їх призначення — викривати реакцію в усіх її формах і проявах і сприяти ростові класової самосвідомості широких народних мас. Це і відбилося в ряді великих художніх творів письменниці («На полі крові», «Йоганна, жінка Хусова», «Адвокат Мартіан» та ін.).

У драматичній поемі «На полі крові» (лютий 1909 року) Леся Українка створює образ зрадника, користуючись відомим образом християнської міфології (Іуда). Можна припустити, що створення цього образу має зв'язок з подіями, які характеризували Росію після поразки революції 1905 року: ренегатство, проповідь зради, що виходила з та-

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 2. Держлітвидав України, 1951, стор. 238.

² Там же, стор. 240.

³ Там же, стор. 241.

бору попутників революції — буржуазних і дрібнобуржуазних інтелігентів. Безперечно, однак, поема має конкретно-історичний, соціально-класовий смисл, а не являє собою новий варіант «вічного сюжету», як про це твердять космополіти. В цьому творі Леся Українка висловила свою ненависть і презирство до ворогів революції, які подібно до Іуди ладні продати і видати за 30 сребреників усяку прогресивну справу, аби лиш задовольнити свої егоїстичні, своєкорисливі, власницькі інтереси. Тим самим поетеса допомагала виконанню великого завдання в підготовці сил для нової революції.

Надзвичайно глибокі думки про революцію, що були результатом серйозного ознайомлення з марксистськими ідеями, Леся Українка висловила в додатку до книжки Дікштейна «Хто з чого живе» і в деяких інших працях, написаних під впливом марксистських ідей. В додатку прямо говориться, що добитися свого визволення пролетаріат зможе тільки за допомогою класової боротьби і пролетарської революції, неминуче зв'язаної з застосуванням зброї. Про це саме говорить і той факт, що Леся Українка поділяла положення «Маніфесту Комуністичної партії», у виданні і розповсюдженні якого в перекладі на українську мову вона брала безпосередню участь.

Беручи активну участь у визвольному русі, Леся Українка вела непримиренну боротьбу проти всіх ворогів революції, зокрема, проти буржуазних лібералів, незалежно від того, чи подвизались вони в Росії, чи в країнах Західної Європи. Про це говорять як художні твори, так і бойова революційна публіцистика і листи Лесі Українки. Характерним з цього погляду є лист до М. Павлика від 10 квітня 1903 року, в якому Леся Українка говорить, що ні переконання, ні темперамент не дозволять їй відійти від політики, що вона бажає «до кінця набратись, а не скинутись політики»; найважливішим же тезисом цього листа є: «Я ще хочу боротись», а боротьба, за її переконанням, має бути спрямована проти буржуазних лібералів як головної перешкоди на шляху розгортання успішного революційного руху в країні.

Чудові зразки політичної сатири на ліберальних панів, які лицемірно прикривалися личиною друзів народу, а насправді виступали лютими ворогами трудящих, Леся Українка дає у віршах «Пан народовець», «Веселий пан»,

«Пан політик» і «Практичний пан», написаних у 1906 році, коли особливо ясною ставала зрадницька, контрреволюційна роль ліберальних поміщиків і буржуа. З метою відвернути пригноблені маси від революції, ці пани, на додаток до нагайки самодержавства, використовували всілякі «просвітянські» та інші засоби, розраховані на обман простодушних. Леся Українка безпощадно зриває маску з цих прибічників реакції і ворогів народу. Логіка ліберала-народовця, показує Леся Українка, виглядає в такому світлі:

Ось послухайте, Іванцю,
я ж добра вам жинчу,
я надумав видавати
часопись мужичу...

Нащо вам здалася тая
мудра політика,
тільки часу марнування,
сварка, біятіка.

Хай пани ідуть до Думи
голову сушити,
я вам справи господарські
поможу рішити.

Я навчу вас, як гноїти
землю для пшениці.
Кажете, землі немає?
То пусте, дрібниці! ¹

Виявляється, що у селян нема також і сіножаті, і пасовиська, і лісу, і навіть... болота. Та, незважаючи на все це, пан-народовець радить селянам:

Але ж слухайте, коханку,
я ж добра вам жинчу!
Хоч спаліте, а купіте
часопись мужичу ².

Найбільш розгорнуту і вбиччу критику лібералізму Леся Українка дала в «Осінній казці». В той час, коли робітники на чолі з «будівничим» приступали до героїчної облоги «шкляної гори» — символу темних сил самодержав-

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 277—278.

² Там же, стор. 278.

ства, — «лицар» не тільки відмовився взяти участь у штурмі її, але всіляко відраджував робітників:

Я не піду і вам іти не раджу.
Подумайте, в яку ви путь йдете?
Ви ж не могли товару подолати,
а що ж то буде, як надійде військо?
Адже король того не подарує,
що ви йому всю гору покопали...¹

На зауваження, що рішучі наміри робітників спираються на достатні підстави, що інакше не можна позбутися того лиха, якого завдає народові «шкляна гора» і всі ті, хто її охороняє, «лицар» починає бурмотіти про те, що, мовляв, «ся гора й сама розтати може, бо в неї, кажуть, підмурівок з льоду»². Коли ж молодий робітник відповів, що немає ніякої рації чекати весни, поки розтане лід і «гора» впаде сама собою, якщо можна значно швидше «дорубить» до льоду і тим самим розв'язати питання остаточно, — «лицар» зовсім зніяковів і цілком розкрив свій тваринячий страх перед самодержавством і грізною силою народних мас:

Тоді вже буде пізно.
Одкритий лід і восени розтане,
гора впаде і всіх завалить нас.

А «робити», на думку цього ліберала, треба ось що:

... сісти тут, на першому уступі —
адже безпечно, билло не дістане —
і ждати. Не довіку ж буде нелад³.

Нарешті «лицар» ладен піти слугувати самодержавству і зрадити народ. І всупереч цьому ліберальному скиглінню, незважаючи на тяжкість і тривалість боротьби, робітники рішуче беруться за штурм гори, сповнені глибокої віри в остаточну перемогу.

Отже, у своїй боротьбі за інтереси трудящих Леся Українка виходила з переконання в необхідності орієнтуватись на революцію народних мас як єдино надійний і вирішальний засіб здійснення глибоких соціальних перетворень.

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 2, стор. 214.

² Там же.

³ Там же, стор. 215.

При цьому якщо в ранній період своєї ідейно-політичної і творчої еволюції вона вважала, що революція має відбутись головним чином силами селянства, під керівництвом передової інтелігенції, то в другий період вона вже розвиває ту думку, що революція має здійснитись силами промислового пролетаріату і селянства під керівництвом першого.

* * *

Питанню про роль народних мас і видатних осіб в історії Леся Українка приділяла дуже багато уваги і в його розв'язанні поділяла ряд положень марксистської науки про суспільство.

На протилежність ідеалістичній соціології, що зводила історію до свідомої діяльності видатних осіб, Леся Українка вважала, що роль творця і рушія історії належить народним масам, трудящим, що, звідси, велику, вирішальну силу історичного прогресу становлять маси людей, трудящих, а не окремі особи, якими б геніальними вони не були. З цієї правильної, наукової позиції вона піддавала серйозній критиці хибний погляд «на народ, як на більш чи менш пасивний матеріал для різних політичних комбінацій «сильних світа цього»¹. З цієї ж позиції вона критикує також ті художні твори, в яких знайшла своє відображення неправильна думка про народ як про якийсь пасивний матеріал, придатний лише для того, щоб «велика особа» ліпила з нього все, що їй хочеться. Так, говорячи про драму французького письменника В. Гюго «Кромвель», Леся Українка зауважує, що «надмірний вплив Карляйля надав їй тенденцію дуже некорисну власне для драми маси, бо ця тенденція знов-таки зводила масу на роль більш чи менш пасивного ґрунту для славетних і єдино-спасених вчинків героїв»². І взагалі, відзначає Леся Українка, письменники, зокрема «романтичного» напрямку, подавали особу в надзвичайно прикрашеному вигляді, тоді як масу людей, які становлять середовище, «виставляли якоюсь темною, одноманітною, часом химерною стихією з незрозумілими, безладними й несвідомими приboями, відboями

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 209.

² Там же, стор. 210.

й течіями, що здебільшого лишають по собі брудну піну, на місці зруйнованих дикою силою гордих скель»¹.

Вирішальна сила трудящих мас в історичному процесі, перш за все, визначається їх роллю творця матеріальних цінностей. Це чудово показала Леся Українка у вірші «Напис в руїні» (1904 р.), в якому змальовано рабовласницьке суспільство. Народні маси, переважно раби, стародавнього Єгипту, говориться у вірші, мов хвилі в океані «без ліку, без числа» гинули в численних завоювницьких походах фараонів. Ті ж, що залишалися живими, гинули на роботі, споруджуючи пам'ятники своїм поневолювачам-царям:

І раб копає землю, теше камінь,
і носить мул з ріки, і ліпить цеглу,
выводить мури; статуї велікі,
запрігшись, возить самотужки й ставить
і щось буде вічне й величне...²

Споруджуючи піраміди й інші грандіозні будови, народ насправді створив величний і чудовий пам'ятник самому собі, а не царям — завоювникам і поневолювачам:

І кожна цегла, статуя, колона,
мережечка, різьба і малювання
незримими устами промовляє:
«Мене створив єгипетський народ
і тим навік своє імення вславив».

Насправді, продовжує Леся Українка, цар з обличчям тирана вже давно помер, лишивши по собі тільки «круг і збитий напис». І даремно було б шукати,

... хто був той цар і як йому наймення:
з його могил утворила доля
народу пам'ятник,— хай згниє цар!³

В багатьох інших своїх творах Леся Українка стверджує положення про те, що всі здобутки матеріальної культури зобов'язані своїм існуванням праці народних мас, нещадно експлуатованих пануючими класами всіх антагоністичних суспільств. Наприклад, у поемі «Триптих»

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 211.

² Леся Українка. Твори, т. I, стор. 253.

³ Там же.

(Орфееве чудо) говориться, що зусилля маси людей можуть зробити значно більше, ніж найбуйніша фантазія предків приписувала богам. Як і багато інших творів Лесі Українки, ця поема являє собою гімн людській праці і зусиллям маси людей, колективу.

Народ, говорить Леся Українка,— це велетень, в якому закладені величезні, невичерпні можливості.

Однак Леся Українка не обмежується ствердженням і обґрунтуванням лише однієї тієї думки, що народ є творець матеріальних цінностей. Леся Українка показує народ як вирішальну силу в революційних рухах і як силу, що своєю діяльністю і талантом заклала основи всіх великих завоювань духовної культури людства. Саме неосяжне «людське море»¹, що втілює непереборну силу народу, покликане повстати із зброєю в руках для зруйнування старого світу і створення зовсім нового світу людських відносин.

Народ, говорить Леся Українка в статті «Утопія в белетристиці», має право знати, для якої мети використовується його діяльність, заради чого він приносить стільки жертв і терпить муки і нестатки. Маса, для якої вчені ідеологи дають наукові схеми, вироблені плани та обчислення, повинна «знати, чи хоч провидіти того, кому вона рівняє шлях, для кого терпить муки часом і свідомо... Від неї вимагають свідомості, їй докоряють інертністю, вихваляють за героїзм, так невже ж їй загодитись на ролі «гарматного м'ясива», «святої скотинки», що йде невідомо за кого на муки, а часто й на смерть героїчну?»².

Дуже цінні думки про роль народних мас у революційних рухах Леся Українка висловлює в гнівній статті «Голос однієї російської ув'язненої». Торкаючись «міцності» того моста, який було закладено в Парижі на честь перебування там у 1896 році Миколи II і який має з'єднувати реакцію Росії й Франції, Леся Українка говорить: «Подбайте ж, щоб ваш міст не завалився незабаром під час одного з цих великих народних балів, воєн, чи революцій, цих блискучих маскарадів»³.

Отже, революції, які Леся Українка називає образно «блискучими маскарадами» і які зумовлюють перехід від

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 232.

² Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 73.

³ Леся Українка. Неопубліковані твори, стор. 122.

одного суспільного ладу до іншого, більш високого, здійснюються народними масами.

Народ, що переніс великі історичні випробування, мужньо борючись за своє соціальне і національне визволення, є, говорить Леся Українка, великим народом. Так, у листі до І. Франка від 13 січня 1903 року вона говорить про український народ: «І скажуть колись люди: коли сей народ пережив і такі часи, і не загинув, то він сильний»¹.

Леся Українка вірила, що трудящі володіють невичерпними духовними багатствами і мають великий природний розум. Незважаючи на гніт з боку і «своїх» експлуаторів, і іноземних поневолювачів, вони знаходили в собі сили для творення нетлінних духовних цінностей.

Народ є творцем «живої мови»², чудових пісень і казок; народ, говорить Леся Українка у вірші «Напис в руїні», «щось буде вічне і величне, щось незрівнянне і потужно-гарне, мальоване, мережане, різблене»³. «Народ-творець» є безсмертним саме тому, що він створив невмирущі зразки поетичної і взагалі художньої творчості.

Розуміння цієї важливої обставини і зумовило винятковий інтерес Лесі Українки до усної народної творчості, до її збирання і популяризації. Досить згадати, наприклад, статтю «Купала на Волині», зібрані нею народні пісні, надзвичайне піклування про музичне оформлення пісенної творчості українського народу, численні листи до І. Франка, К. Квітки, Ф. Колеси та інших в питаннях усної народної творчості. Пропаганда усної народної творчості і музики займала важливе місце в діяльності Лесі Українки. Це є красномовним проявом її глибоких симпатій до народу, до його духовної творчості.

Леся Українка не раз підкреслює, що народ містить у собі невичерпні джерела талантів, і якщо навіть в умовах нестерпного соціального й національного гніту він проявляв свої могутні духовні потенції, то, запитує письменниця, які величезні духовні скарби він міг би виявити в умовах свого вільного розвитку.

Пишучи про розвиток літератури на Буковині, Леся Українка відзначає: «якщо нечисленне населення глухої

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 131.

² Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 22 серпня 1891 року.

³ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 253.

провінції, поставленої в невідгідні умови для розвитку літератури, могло дати за короткий час свого національного пробудження три ¹ сильних таланти і звернути на себе увагу навіть сучасної стороонньої критики, то які творчі сили мусить мати народ, до якого належить це маленьке плем'я, і як розгорнулись би ці сили за кращих умов» ².

Велику увагу приділяла письменниця жіночому питанню, що розглядалося Лесею Українкою не як ізольоване від загального «соціального питання», а як частина загального питання визвольного руху народу. В статті «Нові перспективи і старі тіні» ³, спеціально присвяченій жіночому питанню, Леся Українка вказує, що розкріпачення жінки може бути досягнуте лише шляхом її соціального визволення.

Як полум'яна поборниця історично прогресивної справи, Леся Українка всі свої сили, вслнчезний талант художника і публіциста віддавала справі боротьби за визволення трудящих, і зокрема боротьбі за повне розкріпачення жінки. Вона чудово розуміла, що в умовах експлуаторського ладу жінка завжди була і залишається в безправному становищі, що справжня емансипація жінки може бути здійснена лише після революційного усунення відносин панування і поневолення, на базі революційних завоювань народу, хоч це і не означає, що при капіталізмі взагалі не треба вести боротьбу за розкріпачення жінки.

Письменниця, що сама безустанно боролася за свободу жінки, дуже високо цінила ті твори, в яких знаходило своє відображення питання боротьби за права жінки. Так, О. Кобилянську вона ставить вище жінок-письменниць Заходу за те, що, на протилежність цим останнім, які зображали «нешасних, істеричних старих дів» ⁴, вона обрала предметом свого інтересу жінок, пройнятих духом протесту і боротьби. Леся Українка вважала при цьому, що в класовому суспільстві жінка не може стояти над класами. Вона виступала проти тих письменників Заходу, які зображали жінок незалежно від їх класової приналежності. При цьому слід сказати, що, торкаючись пи-

¹ Мова йде про Ю. Федьковича, О. Кобилянську і В. Стефаніка. (Останній не жив на Буковині. — *Г. Г.*)

² *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 144.

³ Стаття написана російською мовою.

⁴ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 137.

тання про так звану жіночу емансипацію, Леся Українка говорила, що в розв'язанні цього питання далі всіх пішла Росія, де «жіноче питання вважається теоретично розв'язаним, та її практично жінка там користується значно більшою матеріальною і моральною незалежністю, ніж у Західній Європі»¹.

За Лесею Українкою, жінка повинна бути прирівняною в усіх правах до чоловіка. В умовах буржуазного експлуаторського ладу необхідно докладати всіх зусиль до того, щоб жінка з трудящих, зокрема з робітничого середовища, залучалася до участі в боротьбі за суспільні інтереси. Письменниця не раз висловлює ту думку, що жінка повинна займатись громадською роботою, а не погрузати в багні повсякденної родинної буденщини. Виходячи з цього, вона обурюється такими порядками в Росії і в інших країнах, які майже не дають можливості жінці здобути вищу освіту². Зокрема, описуючи становище жінки у Франції, Леся Українка говорить, що право на вищу освіту і на участь у політичному житті країни хоч і не має особливої практичної ваги для сучасної жінки-робітниці, при умовах дорожнечі вищої освіти і цензових обмежень виборців і обраних, все ж воно має велике принципіальне значення.

Спиняючись далі на питанні про дійсне значення тієї «допомоги», яку подають «поборниці» жіночої емансипації з буржуазного середовища жінкам-робітницям, письменниця дуже влучно зауважує, що користь від діяльності «конгресисток» і взагалі «феміністок» для жінок робітничого класу «зовсім випадкова» і не входить свідомо в їх програму, бо кожен раз, як тільки «феміністки» з буржуазного середовища свідомо хочуть що-небудь зробити для робітниці, «вони обмежуються паліативною благодійністю, як це роблять усі ліберальні буржуазні партії. Це, звичайно, цілком природна річ, бо жінки... скрізь розділені майновою та іншою нерівністю...»³.

Леся Українка гнівно бичує зовсім безправне становище жінки в тодішній Болгарії та інших європейських країнах, вишукує практичні засоби для подання реальної

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 152—153.

² Див. лист Лесі Українки до М. Павлика від 6 березня 1903 року.

³ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 164.

допомоги пригнобленій жінці. З цією метою вона, зокрема, брала діяльну участь в організації жіночої газети, вважаючи «ідею жіночої газети дуже доброю»¹.

Відстоюючи права трудящих жінок і накреслюючи програму боротьби за їх визволення, Леся Українка створює ряд чудових жіночих образів. Таким є образ розповідачки з твору «Над морем», образ революціонерки Галі з оповідання «Помилка», образ актриси з оповідання «Розмова», образ Дарки з оповідання «Приязнь» та інші. Таким є також образ героїні поеми «Грішниця». Серед багатьох драм, де зображені позитивні жіночі типи, слід особливо відзначити образ Міріам з драматичної поеми «Одержима», яка пройнята палкою любов'ю до обраної справи і ненавистю до ворогів свого народу. Картина тяжкого становища жінки в багатій родині подана в драмі «Йоганна, жінка Хусова». Поряд з тим у цій драмі викривається кар'єризм, підлабузництво, зажерливість і лицемірство представників пануючого класу роботодавницького суспільства. Про цю драму Леся Українка говорить в одному з листів, що в Йоганні нема нічого «суб'єктивного» і що душа поетеси ніколи не жила в «домі Хуси», інакше вона б «давно умерла». В цьому плані слід згадати й драму «Руфін і Прісцилла», де зображено, поряд з ідеальною любов'ю, критикою релігії й ідеєю вірності обов'язку, вільне становище жінки в родині, а також драму «Кассандра», де оспівується прагнення жінки до активної і широкої практичної громадської діяльності.

Говорячи про вирішальну роль народних мас у творенні матеріальних і духовних цінностей, у переході від нижчого ступеня суспільного розвитку до вищого, Леся Українка проте не ігнорує діяльність окремих видатних осіб. Навпаки, вона всюди підкреслює важливу роль і необхідність керівної і спрямовуючої роботи людей, пройнятих глибокою свідомістю народних інтересів, безмежною відданістю прогресивній справі. Видатна особа повинна, згідно з поглядами Лесі Українки, служити народові, який «неначе Молочная путь», мусить «довго світитись поволі...»². Вождь народу повинен жити інтересами народу і весь свій талант, всього себе віддавати беззавітному служінню йому. В цьому

¹ Лист Лесі Українки до М. Павлика від 21 жовтня 1891 року.

² *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 290.

саме, на думку письменниці, і полягає справжній героїзм видатних осіб історії. Якщо ж видатна особа зайнята лише собою і, крім власних інтересів, нічого більше не бачить, то вона насправді не є великою, отже, не може бути вождем народних мас:

Ой, який же це з тебе пророк,
що твоє винозорее око
тільки власною бачить біду,
та й тієї не бачить глибоко?

говорить поетеса у вірші «Народ до пророка» (1907 р.)¹.

Видатна особа, озброєна передовою теорією і до кінця віддана боротьбі за історичний прогрес, повинна твердо стояти на ґрунті реальної дійсності, живого життя і виражати прагнення передових класів суспільства. Вона повинна спрямовувати маси на боротьбу за докорінні перетворення в суспільному житті, за знищення експлуататорів і встановлення ладу, що відповідає життєвим інтересам широких народних мас.

Спроба — і небезуспішна — розв'язати проблему ролі видатної особи в історії зроблена Лесею Українкою в поемі «Роберт Брюс, король шотландський». Успіх боротьби проти англійських поневолювачів, як показано в поемі, залежить від цілеспрямованості і рішучих дій широких народних мас, а також зумовлений відвагою, рішучістю, відданістю прогресивній справі з боку вождя.

Сама Леся Українка героїчно боролась за кровні інтереси народу — соціальне і національне визволення трудящих. Вона була зв'язана з народом усією своєю творчістю і життям. Її постійним прагненням було — всіма силами сприяти розвитку класової самосвідомості пригноблених народних мас, брати діяльну участь у визвольному русі свого народу. Повідомляючи в листі до А. Ю. Кримського від 3 листопада 1905 року про три проєктовані українські газети, Леся Українка говорить про себе: «візьму на свою долю либонь найчорнішу роботу в мужицько-пролетарській українській газеті, лишивши білу роботу чистої ідеології... Такої газети, до якої я хочу пристати, давно вже виразно просять «голоси з народу»,

---

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 290.*

навіть гроші той народ готів на те давати, значить, моя робота там вже безперечно «паразитською» не буде...»¹.

Звідси стає ясным, що в поглядах на роль народних мас і видатних осіб в історичному розвитку Леся Українка не поділяла порочного положення домарксівської соціології, згідно з яким справжніми творцями історії є «герої», а народні маси становлять сирий матеріал, з якого «герой», за власним натхненням, ліпить усе, що йому захочеться.

Леся Українка, навпаки, вважала, що історію творять трудящі маси, народ, а видатні особи відіграють історичну роль лише остільки, оскільки вони стають на чолі мас — творців матеріальної культури і духовних цінностей, рушіїв революційного прогресу.

У поглядах на роль народних мас і особи в історії Леся Українка еволюціонізувала від революційного демократизму до марксизму, поділяла, починаючи з кіпця ХІХ ст., ряд положень історичного матеріалізму.

* * *

Ідейний вплив російської соціал-демократії на Лесю Українку відбився значною мірою на розумінні нею закономірності історичного розвитку, на її суспільно-політичних поглядах загалом, які в окремих випадках наближались до матеріалістичного розуміння історії. У другий період своєї творчої еволюції вона наближалась, наприклад, до розуміння того, що історія суспільства є закономірний процес, зв'язаний з виникненням і дальшим ускладненням суспільних форм; що політичні, правові і моральні поняття і уявлення знаходять своє пояснення в економічному житті даного суспільства; що рушієм історичного прогресу виступають не окремі, нехай навіть найвидатніші, особи, а маси народу; що суспільства, основані на класовому антагонізмі, є історично минушими; що неминучим є настання такого ладу соціальних відносин, який виключає гніт, експлуатацію, поневолення. Ця еволюція в поглядах письменниці відбилася в розумінні і ряду інших закономірностей історичного розвитку.

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 140.

В багатьох своїх творах Леся Українка говорить, що історична прийдешність є неминучим наслідком розвитку попередніх і сучасних форм суспільного життя і що самі люди змінюються з кожним новим кроком свого розвитку, і це до такої міри, що людина віддаленого від нас історичного майбутнього буде, приблизно, займати таке саме становище щодо сучасного людства (мається на увазі капіталістичне суспільство. — *І. Г.*), як це останнє щодо «дикунів» і «варварів»¹.

Ще в ранній своїй історичній праці «Стародавня історія східних народів» (1890—1891 рр.) Леся Українка висловлює деякі елементи матеріалістичного розуміння історії, зокрема, зачіпає, хоч і не розв'язує до кінця правильно, ідею історичної закономірності, зв'язку наступних суспільних форм з попередніми, а також думку про причинно-зумовлену нерівномірність у рівні суспільного розвитку різних народів. Вона говорить, що історія кожного народу мала свої специфічні особливості. Більше того — великі історичні періоди підлягають законам взаємозв'язку і зумовленості. Перехід від одного з них до інших не був несподіваним і непідготовленим — вищі суспільні форми народжувались з нижчих, зберігаючи в собі певні залишки їх. «Не у кожного народу, — пише Леся Українка, — однаково розвивалася... історія, єсть бо і тепер деякі народи, що затрималися й досі в камінному періоді, або в бронзовому. Та і сі... великі періоди, про які ми оце говорили, не стоять вони так дуже окремо один від одного. Переходи від одного періоду до другого не були раптові, люди помалу доходили до вищих форм життя, і дещо з першого періоду завжди затримувалось і в другому... Навіть в одному народі не всі люди дійшли до однакових форм життя. Скільки народів, що жили в один час, дуже одрізнялись один від одного своїми звичаями і роззитком... І тепер ми бачимо те саме: хоч у нас є і машини і прядки і різне знаряддя, але поруч з ними затрималися коси, серпи, дерев'яні рала, веретена та інші речі, що були відомі ще людям бронзового періоду, а то навіть і камінного. І тепер одні народи мають дуже високу цивілізацію, а другі, напр., деякі островитяни, застаються і досі дикими...»². Розуміти

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 59.

² *Леся Українка*. Стародавня історія східних народів, стор. 9.

суспільні явища в розвитку, говорить Леся Українка, незрівнянно важливіше, ніж брати їх ізольовано, без зв'язку одне з одним. Визнання цього зв'язку дає змогу на підставі фактів сучасного догадуватись про характер суспільного життя в минулому. «Яке було життя первісних людей, про те ми можемо догадуватися, знаючи життя теперішніх диких людей»¹.

Намагаючись пояснити ці загалом правильні думки, Леся Українка стає на чисто ідеалістичну позицію. Вона говорить, що зазначені відмінності в прогресі історії пояснюються неоднаковими здібностями людей, неоднаковими географічними умовами (характером ґрунту, особливостями клімату), чисельністю народонаселення і актами насильства одних племен над другими.

Пізніше, у другий період своєї творчої еволюції, Леся Українка висловлює більш вірні судження в питанні про історичну закономірність. Вона говорить в позитивному плані про прогрес як теорію, тобто висловлює думку про необхідність теорії загальноісторичного розвитку — науки про загальні закони історії суспільства — і бажання за-своїти цю теорію², висловлює тверду віру в поступальний хід історичного розвитку, — незважаючи на будь-які його зигзаги, глибоку віру в те, що «рухається колесо прогресу», — хоч і «помаленьку»³. З великою вірою в історичний прогрес, в торжество розуму і справедливості письменниця заявляє в «Замітках з приводу статті «Політика і етика»»: ««гарячий» поступовець наших часів скаже собі: «Я вірю, що правда і розум раз у раз міняють форми, але існують в моральних звичках людей; я вірю, що вони є скрізь»», що передові суспільні сили, які є носіями справжнього розуму і високих моральних принципів, своєю самовідданою боротьбою забезпечать величезні успіхи в розвитку суспільства. Леся Українка піддає критиці буржуазно-дворянську історіографію, яка свідомо фальсифікує історичний процес. Так, у листі до матері від 10 листопада 1897 року вона говорить про далеко «небезсторонні» монографії Тена, маючи на увазі його наклепницьку книгу «Походження сучасної Франції», що являє собою пасквіль

¹ Леся Українка. Стародавня історія східних народів, стор. 4.

² Див. Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 166.

³ Лист Лесі Українки до М. Павлика від 14 лютого 1895 року.

на французьку революцію 1789—1794 рр. і, отже, навмисно перекручує суть історичних подій.

В ряді випадків Леся Українка наближається до марксистського розуміння історичного процесу, поділяючи деякі положення історичного матеріалізму. Вона говорить, наприклад, про хід «загальнолюдського поступу», розуміючи під цим наявність загальних закономірностей в розвитку суспільства; висловлює ту дуже цінну думку, що справжня віра в прогрес зв'язана з вірою в перемогу нового над старим і, що дуже важливо, — з самовідданою боротьбою за прогрес, тобто за все краще і передове.

Леся Українка говорить також і про те, що, наприклад, «перші християни і римські філософи гинули не стільки від взаємної ідейної боротьби, скільки від тої державно-економічної сили, що кидала апостолів непротивлення звірям на поталу, а філософів віроповіданих примушувала гинути від штучної анемії»¹.

Це положення, як бачимо, стверджує ту дуже важливу соціологічну думку, що форми свідомості безпосередньо залежать від характеру економічних відносин, а ближче — від політики пануючого класу, яка зв'язана з майновими відносинами. Про це ж мова йде й тоді, коли Леся Українка заявляє, що ідейний зміст художньої творчості письменника можна зрозуміти лише на фоні суспільно-політичного життя свого часу; або коли вона прямо твердить, що, не показавши крок за кроком виникнення картини прийдешнього життя з сучасної читачеві форми людського існування, не можна примусити читача повірити в можливість її².

Щодо суб'єкта історії, то, як про це вже говорилося, ним Леся Українка вважала народ, трудящі маси, і це відбилось в її художніх творах, публіцистиці і листуванні. В цілому ряді творів Лесі Українки ми знаходимо досить чіткі, які не залишають ніяких сумнівів, думки про те, що буржуазний лад неминуче мусить загинути, так само як у свій час загинув феодалізм, що на зміну капіталістичним відносинам з властивою їм експлуатацією людини людиною неминуче прийде соціалізм, який характеризується братерськими відносинами між різними трудящими класами і націями суспільства.

¹ «Замітки з приводу статті «Політика і етика».

² Див. *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 58.

Цікаві думки висловила Леся Українка в незакінченій брошурі «Державний лад» (1897 р.). Завдання, яке поставила перед собою письменниця при написанні цієї брошури, полягало в тому, щоб показати, що являє собою політичний лад, які є форми державного устрою, які є шляхи завоювання політичної свободи і перебудови всіх суспільних відносин. Торкаючись питань про державний і народний суверенітет, про національний гніт в Росії і Австро-Угорщині, зокрема про пригноблене становище українського народу, про неможливість зупинити революцію всілякими зовнішніми перешкодами і т. д., Леся Українка говорить, що коли пригноблений народ захоче визволитися, то, при наявності необхідних економічних та інших передумов, він це зробить, а кожний народ, як і окрема людина, має право жити вільно, без насильства, гніту, поневолення, що пригноблений клас має право на революцію проти своїх гнобителів.

Розглядаючи питання про загальносоціологічні погляди Лесі Українки, слід сказати і про висвітлення нею проблем історії України.

Розуміння Лесею Українкою загальних закономірностей розвитку України впливало з її поглядів на закони загальноісторичного розвитку. Крім особистих спостережень, наукового аналізу і правдивого художнього відображення соціальної дійсності України і взагалі Росії свого часу, Леся Українка глибоко вивчала літературу про минуле і сучасне українського народу, живо цікавилась історією України. Письменниця мала намір написати драму на сюжет Бондарівни.

Серед неопублікованої спадщини Лесі Українки зберігся початок цікавої щодо задуму статті з історії козацтва. Письменниця встигла висловити лише кілька думок про зародження козацтва на Україні, але й ці нечисленні думки свідчать про глибину розуміння історичного процесу, про широту і глибину задуму автора. Написаний, мабуть, у другий період творчої еволюції, уривок з статті з самого початку зачіпає питання про господарську, економічну основу життя українських козаків.

Соціальне і національне визволення українського народу, розквіт матеріальної і духовної культури, говорить Леся Українка, може настати лише в результаті героїчної, самовідданої боротьби, здійснюваної масами народу, під

керівництвом передових суспільних сил. Такий є висновок Лесі Українки.

В другий період творчої еволюції Леся Українка в поглядах на історичний процес поділяла ряд положень марксистського вчення про суспільство, про що свідчать її додаток до книжки Дікштейна «Хто з чого живе», ряд художніх творів, заміток і листів, а також те, що вона вважала «Маніфест Комуністичної партії» і «Капітал» такими творами, в яких викладено вчення про неминучу загибель капіталізму і про таке ж неминуче настання соціалістичного суспільства¹.

Проте погляди Лесі Українки на історичний процес в цілому, на загальні закономірності розвитку суспільства не можуть бути кваліфіковані як погляди послідовного прихильника діалектико-матеріалістичної соціології. Пояснення цього може дати побіжне порівняння основ матеріалістичного розуміння історії і основних поглядів Лесі Українки на історію.

Суть матеріалістичного розуміння історії, відкритого К. Марксом і Ф. Енгельсом¹, полягає не тільки у визнанні визначальної ролі суспільного буття у відношенні до суспільної свідомості, а й у визнанні того, що продуктивні сили, кінець кінцем, лежать в основі всіх суспільних, в тому числі і економічних відносин, що розвиток суспільства є природно-історичний процес, зв'язаний з закономірною зміною суспільно-економічних формацій. Разом з тим суспільні ідеї і надбудова в цілому, яка виростає на певному базисі, тобто економічному ладі суспільства на даному етапі його розвитку, відіграють винятково важливу роль у розвитку матеріального життя суспільства.

Тимчасом, коли подивитись, як стояла справа щодо цього у Лесі Українки, то побачимо, що у неї не було чіткого розуміння цих найістотніших питань.

Взяти, наприклад, питання про закономірність історичного процесу. Леся Українка говорила про цю закономірність, висловлювала щодо цього ряд цінних думок. Але чи означає це, що вона розуміла закономірність у марксистському смислі цього слова? Напевно твердити цього не можна, бо ми не знаходимо в її творах ясного розуміння того, що в основі всіх суспільних змін лежать продуктивні

---

¹ Докладніше про це питання див. в IV розділі цієї книги.—І. Г.

сили, зміна яких викликає зміну виробничих, а значить і всіх інших суспільних відносин. Вчення про суспільно-економічні формації, про закони їх виникнення, розвитку і зміни, — вчення, яке вперше представило історію суспільства як закономірний розвиток соціального організму, — Леся Українка не зрозуміла. А без розуміння цього питання не може бути також справжнього розуміння історичної закономірності.

- У другому періоді творчої еволюції Леся Українка говорить про те, що суспільне буття визначає свідомість суспільства. Але, по-перше, у неї не було виразного розуміння того, що являє собою саме суспільне буття, які елементи його становлять і що, найближче, визначає собою політико-правові і ідеологічні форми; а по-друге, для неї лишилось не зовсім ясним справжнє призначення, межі діяння ідеологічних форм, хоч у тих випадках, коли справа доходила до практичних вказівок щодо ролі окремих ідей і відповідних їм установ, Леся Українка викладала питання загалом правильно.

Висловлюючи цілком правильну думку про те, що не герої створюють історію, а сама історія створює своїх героїв, що суб'єктом історії є народні маси, Леся Українка разом з тим не усвідомлювала ясно, що народ, трудящі маси є головним елементом продуктивних сил, які лежать в основі всього суспільного розвитку і зумовлюють той чи інший економічний лад суспільства або інший тип виробничих відносин; що саме ця обставина пояснює нам основу і рушійні сили історичного прогресу, тобто те, що суспільний розвиток залежить від розвитку і зміни способів виробництва як втілення єдності продуктивних сил і виробничих відносин. Саме цього зв'язку між продуктивними силами як єдністю знарядь виробництва і людей з їх виробничим досвідом, з одного боку, і виробничими відносинами, які викликають до життя різні явища надбудовного значення — з другого — і не бачила Леся Українка, незважаючи на те, що ще в ранній період своєї творчості вона зрозуміла неподільний зв'язок між суспільним життям і працею, виробничим процесом взагалі¹. А без цього, звичайно, не можна говорити про справжнє розуміння рушійних сил суспільного розвитку.

¹ Див. *Леся Українка*. Стародавня історія східних народів, стор. 4.

Нарешті, говорячи про неминучу загибель класового, експлуаторського ладу і таке ж неминуче встановлення соціалістичного ладу, Леся Українка не вказувала справжніх шляхів цього, бо вчення про диктатуру пролетаріату, яке є головним у марксизмі, вона так і не засвоїла і не зрозуміла.

Отже, завдяки впливові марксистських ідей погляди Лесі Українки на загальні закономірності суспільного розвитку з кінця ХІХ ст. розвивались від революційного демократизму до марксизму. Великою заслугою Лесі Українки є те, що, розвиваючи революційно-демократичну концепцію загальноісторичного розвитку, вона піднеслась до розуміння ряду важливих положень історичного матеріалізму, хоч в цілому на позиції марксизму не стала.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА — БОРЕЦЬ ЗА ДРУЖБУ НАРОДІВ, ПРОТИ ІДЕОЛОГІЇ БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Проблема національного визволення українського народу була предметом глибокого інтересу Лесі Українки на протязі всієї її літературно-художньої і громадсько-політичної діяльності. Сама постановка і намагання розв'язати це питання були зумовлені фактом національного гноблення українського народу, що проявлялось в найрізноманітніших галузях і формах. Національний гніт в політичному й ідейному відношеннях був прямим наслідком того, що царська Росія являла собою тюрму народів. Лише на протязі кількох десятиріч ХІХ ст. царський уряд запровадив щодо України ряд офіціальних дискримінаційних заходів. Це — заборона української мови в школі і пресі, переслідування національної культури взагалі, поліцейсько-жандармська опіка над усім політичним і духовним життям українського народу.

Передові українські письменники і громадські діячі, виражаючи кровні інтереси трудящих мас України, боролися проти шовіністичної політики царського уряду, за соціальне і національне визволення свого народу, — так само, як вони боролися проти націоналістично-сепаратистських, реакційних устремлень пануючих класів української нації.

Думки і діла передових діячів українського народу, як і всіх народів Росії, були підпорядковані великій меті знищення буржуазно-поміщицького ладу і встановлення таких суспільних порядків, які характеризуються відсутністю класового гніту і братерськими взаємовідносинами між трудящими різних націй і народів. Таким діячем, поряд з І. Франком, П. Грабовським, М. Коцюбинським та іншими, і була полум'яна поборниця свободи для трудящих усіх країн Леся Українка.

Проблема національного визволення українського народу знайшла своє відображення в багатьох творах і листах письменниці. Досить назвати тут такі вірші і поеми, як: «Slavus-sclavus» («Слов'янин-раб»), «Роберт Брюс, король шотландський», «Одно слово», «Грішниця», цикл «Весна в Єгипті»; драматичні твори: «Вавілонський полон», «На руїнах», «В дому роботи, в країні неволі», «Оргія»; статті: «Не так тії вороги, як добрії люди», «Голос однієї російської ув'язненої» і багато інших, — щоб переконатися в тому, якого великого значення надавала Леся Українка питанню національного визволення пригноблених народів, зокрема українського народу.

При цьому слід відзначити, що під ідею боротьби поневоленого народу за своє визволення або боротьби народу, якому загрожує поневолення, Леся Українка підводить морально-правову основу. Так, в незакінченій брошурі «Державний лад» вона говорить, що оскільки воля народу чи окремої людини являє собою право робити все, що їм хочеться, аби при цьому не порушувались права інших народів чи людей, то народ має право, якщо мова йде про захист свободи, вести збройну боротьбу проти тих, хто посягає на його свободу. Якщо людина захищає свою волю наявними в її розпорядженні засобами аж до вживання зброї, то цим вона, говорить Леся Українка, «хоч наче й робить шкоду іншим людям, охочим нищити чужу волю, але ж, роблячи се, не ламає нічийного права, а тільки обороняється від напасника. Адже кожний має право обороняти своє життя, свою родину від розбійників, так само кожний повинен би мати право обороняти свою волю від кожного, хто хоче її зламати».

В поемі «Одно слово» розповідається про згубні наслідки національної політики царизму. Поема пройнята глибокою любов'ю до пригноблених і відсталих у своєму роз:

витку народів. У згаданій уже статті «Голос однієї російської ув'язненої» Леся Українка говорить про царську Росію як про тюрму для всіх передових людей, «що люблять волю, батьківщину і нарід»¹. У просторій цій тюрмі, більш міцній, ніж Бастілія, іронічно зауважує письменниця, прогресивний діяч може «мешкати і навіть у безпеці, позбавившись тільки імені, або позбавившись усього»². Себе Леся Українка називає «співачкою-невільницею», позбавленою імені, проте відданою справжньому призначенню «Музи» — бути на боці пригноблених і захищати прогресивну справу взагалі.

Великою відмітною особливістю передових представників української суспільної і філософської думки передреволюційного періоду (Леся Українка, І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський), як і революційних демократів 40—60-х рр. XIX ст. в Росії і на Україні (В. Белінський, О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Т. Шевченко та ін.), є те, що вони зв'язували національне питання з соціальним, розуміючи, що національне питання має бути не самодовліочим, а підпорядкованим головному і більш загальному питанню — соціальному. Леся Українка розуміла, що носіями всіх форм національного гноблення виступає верхівка панівної національності, яка в ім'я закріплення і зміцнення свого панування за своїми класовими симпатіями стоїть на боці імущих класів пригноблених народів. Це з одного боку; з другого ж боку, вона виразно уявляла собі, що історична ситуація, яка склалася для українського народу, не тільки не дала б — в разі успіху сепаратистських тенденцій — українському народові справжньої свободи від гніту, але, більше того, кинула б його на розтерзання реакційним режимам сусідніх країн (Австрія, Туреччина та ін.), які, спираючись на панівні верхи України, здійснювали б в багато разів сильніший і страшніший гніт. Тому надії на визволення трудящих України від усякого, в тому числі й національного поневолення, вона зв'язувала з непримиренною боротьбою як проти самодержавства, російських поміщиків і капіталістів, так і проти «своїх» пануючих класів.

Леся Українка засобами художнього слова прагнула показати, що шлях боротьби українського народу за своє

¹ *Леся Українка*. Неопубліковані твори, стор. 122.

² Там же, стор. 123.

національне визволення лежить через невпинну боротьбу проти експлуататорських класів всіх націй і насамперед, оскільки мова йшла про Україну, — через боротьбу проти українських, російських, польських та інших поміщиків і капіталістів.

Письменниця показувала, хто справжні друзі трудящих України і проти кого треба вести нещадну боротьбу. Глибоко чужими їй були не тільки відкрито націоналістичні виступи буржуазних лібералів, народовців, але й мимовільні відступи від політично правильної лінії в питанні боротьби за свободу національного розвитку. Щодо цього останнього питання, то характерною є стаття Лесі Українки «Не так тії вороги, як добрії люди», яка є відповіддю на статтю І. Франка «З кінцем року», опубліковану в грудневому номері журналу «Життя і слово» за 1896 рік.

Леся Українка піддала критиці ряд помилкових положень у згаданій статті І. Франка. Однак, перш ніж торкнутись змісту критичної статті Лесі Українки, слід відзначити, що письменниця ставилась з величезною повагою до І. Франка, цього полум'яного борця за соціальне і національне визволення українського народу, великого революціонера і соціаліста, пристрасного захисника дружби всіх народів, особливо дружби великого російського і українського народів. Отже, ця стаття І. Франка не є через це характерною для його світогляду, бо загалом він залишався на правильних, революційних позиціях у розв'язанні національного питання.

У статті Лесі Українки, спрямованій на спростування неправильних положень І. Франка, з самого початку говориться, — і це найбільш красномовно виражає справжнє її ставлення і до І. Франка, і до тієї справи, в ім'я якої вона створювала свої високоталановиті художні твори і з такою пристрасстю кинулась у вир суспільно-політичної боротьби:

«Довго бриніли мені в думці слова Шевченкові: «Не так тії вороги, як добрії люди», поки рука зважилась покласти їх на папір. В думці постали вони зараз після прочитання статті «З кінцем року», а на папір лягли далеко пізніше¹: все хотілося перевірити думку, чи справді має

---

¹ Стаття Лесі Українки була надрукована в журналі «Життя і слово» за 1897 р., № 3.

вона рацію. Та врешті людина сама своїй думці не суддя, отже нехай судять її інші люди. Я ж тільки попрошу уважати мої слова... за вираз думок одної людини, близької до радикальної справи, бажаної й справі доброго розвитку, отже й пишучої в інтересі її»¹.

Далі в статті говориться, що ніхто не стане підозрівати, нібито І. Франко — ворог українських революціонерів, однак хороші наміри не завжди супроводяться такими ж хорошими результатами. Це буває тоді, коли в самих намірах є помилки. Саме це і трапилось із статтею І. Франка «З кінцем року», в якій українські революційні діячі обвинувачуються в тому, що вони мало роблять і мало хочуть робити і, парешті, в тому, що їх... взагалі мало.

В усьому цьому, говорить Леся Українка, було б ще небагато біди, якби слідом за цим І. Франко несподівано не поставив за приклад революціонерам галицьких радикалів, про яких перед цим міг сказати небагато хорошого. При цьому І. Франко «дає далеко не перевірені рецепти спасенія душі і рідного краю»².

І далі Леся Українка зауважує, що ніхто не повинен рятуватися від дружньої критики, однак кожна, віддана прогресивній справі людина «не може мовчки приймати проповіді «научки» à la Толстой і ставлення в приклад зовсім неавторитетних людей»³. Нехай би вже, продовжує Леся Українка, І. Франко, критикуючи «українців», тобто революціонерів тієї частини України, яка входила до складу Російської імперії, не милував і своїх, тим більш, що вони йому краще відомі. Порівняння революціонерів «українських» і «галицьких», говорить Леся Українка, не на користь останніх... «нас завжди прикро вражало, що в Галичині, країні все ж конституційній, так мало людей стає під корогвою визволення, і ті що стають, так рідко тримаються стало»⁴. При цьому Леся Українка робить застереження, що в даному разі мова йде лише про інтелігенцію, а не про революційний селянський, не кажучи вже про робітничий, рух. Якщо ж, продовжує Леся Українка, революційний рух, що недавно розгорнувся, все ж поширюється серед «галицько-руського»

¹ *Леся Українка. Твори*, т. XII, стор. 19.

² Там же.

³ Там же, стор. 19—20.

⁴ Там же, стор. 20.

селянства, то це головним чином тому, що виснажені жорстокою експлуатацією селяни самі йдуть назустріч пропагандистам з середовища революційних інтелігентів. Саме це й забезпечує нечисленним і недосить відданим справі «галицьким радикалам» деякі успіхи в їх роботі. Оскільки, до того ж, на російській Україні немає навіть мінімальних гарантій свободи слова, то І. Франкові не слід було виступати «одностороннім карателем українських радикалів, а суворим критиком на обидва боки...»¹. «Ніхто більше, як ми, — говорить Леся Українка, — не признає і не тямить власних хиб, але ж на докори Франка можна сказати не тільки «теа culpa!» (моя провина. — *І. Г.*), бо не всі заповіді Франка входять у релігію українських радикалів і не проти усіх вони согрешили»².

Леся Українка говорить, що головна заповідь І. Франка — це безпосередня пропаганда серед народу, причому під словом «народ», зауважує Леся Українка, І. Франко має на увазі селян. І, що особливо важливо, вчитися пропаганди І. Франко «одсилає українців до латишів, поляків та інших недержавних народностей Росії». «Чому ж, — слушно зауважує далі Леся Українка, — не до самих росіян? Адже ж колись були люди, що пробували цю роботу на всьому просторі європейської Росії»³. Ці люди, революційні народники, не боялись тюрем, кайданів і каторги, пішли в народ. Вони «несли незаслужену кару з таким героїзмом, про який і не снилось галицьким опозиціоністам»⁴. Серед них, говорить Леся Українка, було багато українців з походження. Однак, через відсутність елементарних прав людини і слова, стало ясно, що за допомогою пропаганди серед селянства визволити народ не можна. Тому з метою завоювання політичної свободи «соціалісти в принципі стають політиками на практиці»⁵.

Поділяючи в цей період (початок 1897 року) ще деякі ілюзії революційного народництва, Леся Українка бере під захист Желябова та його товаришів з їх тактикою індивідуального терору і обвинувачує І. Франка в зайвому оптимізмі щодо можливості завоювання політичної сво-

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 20.

² Там же, стор. 21.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 22.

боди за допомогою пропаганди серед селян. Насправді ж, говорить Леся Українка, стан справ значно складніший: для того, щоб завоювати політичну свободу, потрібні роки наполегливої боротьби і страждань.

Саме тому, продовжує Леся Українка, українські революціонери виразно не ставлять у своїй програмі вимогу безпосередньої пропаганди серед селян, не кажучи вже про те, що деякі з них вважають не селян, а робітників більш придатним ґрунтом для своєї пропаганди.

Український революціонер по можливості займатиметься пропагандою серед народу поряд з роботою серед інтелігенції, але перетворювати цю роботу в єдине сredo (переконання. — *І. Г.*) він не може і не повинен. При цьому Леся Українка помилково додає, що коли в Галичині головним ґрунтом для революційної роботи є селяни, то на російській Україні насамперед треба завоювати собі інтелігенцію, повернути нації «мозок», а потім боротися за завоювання демократичних свобод.

Про те, що розв'язання національного питання Леся Українка ставила в безпосередню залежність від соціального визволення народу, свідчить вірш «Упоєні на бенкетах кривавих...», написаний в розпалі революції 1905 року. В ньому говориться:

Упоєні на бенкетах кривавих
невільники-народи спали довго...

.....
І кидались невольники-народи,
стогнали глухо, скрикували з болю,
безладно шарпались і побивались,
та один одного кривавили крізь сон,
одурені примарами важкими,
і прокидалися на мить у чорній тьмі...

.....
Але крізь сон пронизувались мрії,
мов промені з далеких тих світів...¹

Цим народам-невільникам часом снилось, ніби настала весна, і вони пробудились, радісно вітаючи ранок. В цей саме час «повіяв зимний вітерець», під яким поетеса розуміла революційну бурю 1905 року; він овіяв змучені обличчя і обмив животворною рососою очі. Завдяки цьому

---

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 269.*

очі людей розкрились, і в'язні, прокинувшись, виразно побачили на фоні освітленої в'язниці

... склепіння й стіни,
і всю її ширінь і всю тісноту,
весь бруд, всю цвіль, всю нечисть і всіх гадів,
і всю страшну трагедію обличчів
невільницьких...¹

Народи, що прокинулись, сповнені здивування, вони не можуть ще розібратися, де «багрянець мрій», чи довгий був сон, чи справді настала весна і, якщо так, то «де ж її раптові ранні зорі». Вони не знають також і того, з якого боку цього нововиниклого світу сходить сонце, не певні, чи справді настав день, чи це тільки

... біла ніч
та хвора тьма, та темрява бліда,
що на півночі люди звать весною?..²

Виходячи з того, що національне питання не можна розглядати ізольовано від питання класової боротьби трудящих проти своїх експлуататорів, Леся Українка оцінювала і всякі спілки та об'єднання, що їх нав'язували з демагогічною метою буржуазно-націоналістичні елементи прогресивним політичним колам.

Так, говорячи про польських письменників і друковані органи, як-от «Kujter Lwowski», які були ворожі національному визволенню України, але які лицемірно заявляли, однак, про необхідність «врегулювання українсько-польського питання», вважаючи, що «добре направлені русини» (вислів «Kujter'a Lwowsk'ого») могли б послужити своїми силами, «які тепер марнуються даремно», справі прогресу на «спільній батьківщині русинів і поляків», — Леся Українка далі не без іронії зауважує: «Практичні спроби цього спільного служіння справі прогресу, проте, досі не відзначались особливим успіхом, розбиваючись, головним чином, об незгоду в розумінні термінів «спільна справа» і «добре направлені сили...»³. Та й самі польські письменники, які поставили собі мету примирити непримиренне, говорить Леся Українка, незабаром відмовилися

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 270.

² Там же.

³ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 179.

від цієї витівки, бо «занадто вже важке було завдання... відокремити класові прагнення від національних»¹.

Говорячи про те, що боротьбу всякого пригнобленого, в тому числі й українського, народу за своє національне визволення не можна розглядати як щось самодовліюче, що ця боротьба має бути підпорядкована загальній боротьбі трудящих мас за досягнення соціальної свободи, Леся Українка однак не вважала, що можна обмежитись проголошенням цього загального тезису. Вона розуміла, що завоювати справжню свободу від усякого гніту можна лише в ході відкритої народної революції, яка є найвищим проявом класової боротьби пригноблених проти гнобителів, що, отже, умовою національного визволення всіх пригноблених народів є перемога революції, рушійною силою якої повинні бути трудящі маси. Причому, за глибоким переконанням Лесі Українки, це справедливо як до минулих історичних епох, так, тим більше, і до умов капіталістичного суспільства.

Характерною з цього погляду є поема «Роберт Брюс, король шотландський», в якій розповідається про зраду дворянства (рицарства) Шотландії, яке під час війни з англійцями перекинулось на бік чужоземних завойовників; про необхідність вести нещадну боротьбу як проти чужих, так і проти «своїх» поневолювачів. У цій поемі говориться, що серед дворян знайшовся лише один справді благородний і відважний рицар, який кинув виклик ворогам і поїхав по шотландській землі «здіймати народне повстання». Роберт Брюс почав з того, що звернувся до народу з промовою, сповненою ненависті до англійців-завойовників і до дворян Шотландії, які зрадили інтереси своєї країни:

Шотландці! вчинилася зрада!
Нема в нас лицарства, нема в нас панів,
Вони вже англійські піддані;
Та є ще в країні шотландський народ,
Не звик він носити кайдани!
Повстаньмо ж тепера усі, як один,
За діло братерськеє спільне!
Розкуймо на зброю плугні! Що орать, —
Коли наше поле не вільне? ²

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 180. (Підкреслення наше. — *І. Г.*).

² *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 353—354.

Селяни з ентузіазмом відгукнулись на заклик Роберта Брюса і з девізом «за волю, за рідну країну!» вийшли проти «своїх» панів і непроханих іноземців. У першому бою повстанці були розбиті, так само в другий, третій і в шостий раз. Однак вони не скорились. Після довгого і тяжкого роздумування Роберт Брюс знову береться за зброю, в сьомий раз піднімає народ на повстання і перемагає, а перемігши, говорить ворогам, що капітулювали:

Наш край віддавна вільним був,
Таким повік він буде.
Ви бачили, як прав своїх
Боронять наші люди.
Хай в Англії збира король
Податки й десятици,
А всяк шотландець вільний пан
Своєї батьківщини ¹.

Ідея, згідно з якою революція народних мас є єдино реальним і дійовим засобом, що гарантує успіх національно-визвольної боротьби, своє найглибше втілення знайшла в тих творах Лесі Українки, які мають безпосереднє відношення до подій загальноросійської і української історичної дійсності, зокрема і особливо — до революції 1905 року. Це — окремі вірші і віршовані цикли — «Пісні про волю», «Упоені на бенкетах кривавих» та ін., поема «Се ви питаєте за тих...», оповідання «Екбаль-г'анем», драматичні твори — «Осінь казка» та «В катакомбах» і численні висловлювання в листах.

Розвиваючи ідею національного визволення пригноблених народів, Леся Українка обґрунтовує також і ширшу думку, яка полягає в тому, що кожна дана конкретно-історична ситуація з її складними і суперечливими взаємовідносинами між класами, народами і країнами вимагає об'єднання зусиль пригноблених мас усіх народів з метою повсюдного знищення соціального і національного гніту.

Важливо відзначити, що сама Леся Українка, будучи полум'яним патріотом своєї батьківщини, проявляла величезний інтерес до народів і націй різних історичних епох, країн і континентів. Це яскраво відбилосся в темах її багатьох художніх і публіцистичних творів. Дуже високо Леся Українка відзивалась про грузинський народ. Зо-

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 359.

крема, у спогадах Н. Г. Гумбарашвілі і І. Пааташвілі, які особисто знали письменницю, говориться про величезну любов великої української поетеси до Грузії, до її народу, що героїчно боровся за свою свободу, до грузинської культури і її перлини — поеми Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі».

Ідея дружби трудящих різних націй і інтернаціональної боротьби трудящих проти своїх поневолювачів втілена, зокрема, в таких творах, як «Вавілонський полон», «Наруїнах».

Сособливо багато, і це зрозуміло, Леся Українка говорить про дружбу і спільну боротьбу слов'янських народів проти спільних ворогів і насамперед про дружбу українського народу з російським, про спільність їх історичних цілей і завдань. У своїх творах і листах вона знову і знову звертається до історичної долі і сучасного їй становища слов'янських народів, висвітлює питання про відносини між українським і російським народами, говорить про велич завдань і цілей, що стоять перед цими двома народами, які борються за визволення від усякого рабства.

Виявляючи винятковий інтерес до історії і сучасності слов'янських народів, Леся Українка добре розуміла, що муки народних мас слов'янського світу в минулому і сучасному зв'язані з соціальним і національним гнітом, пояснюються роз'єднаністю, розрізненістю революційних зусиль трудящих мас, що свобода для народів може настати лише завдяки спільним діям пригноблених народів проти чужоземних поневолювачів і «своїх», внутрішніх експлуататорів, що український народ може добитися визволення від соціального і національного гніту лише борючись «вкупі з сусідами», тобто спільно з трудящими масами слов'янських народів і насамперед — разом з великим російським народом, що спільна боротьба трудящих різних націй Росії повинна привести до того, «щоб так здобути права... пішли на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави»¹.

Цей величезний інтерес до дружби слов'янських народів підтримувався також глибоким розумінням великої історичної ролі слов'ян у боротьбі проти чужоземної експансії, що йшла з боку німецько-шведських і татаро-монгольських

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 22—23.

завойовників, у боротьбі за завоювання справжньої свободи для трудящих мас. Слов'янський світ, за глибоким переко-
нанням Лесі Українки, містить у собі величезні потен-
ціальні сили, які в її час ще майже зовсім не були розкриті
і яких не зрозуміли в усій їх глибині і невичерпності.
У вірші «Slavus-sclavus» («Слов'янин-раб») поетеса пише:

Слов'янщина! — який величний гук,
Який широкий...¹

Як справжня велика патріотка своєї батьківщини,
Леся Українка обурюється з того, що «величної Слов'ян-
щини сини», як любили називати себе так звані українські
слов'янофіли з дрібного чиновницького середовища,
насправді виявлялись всього лише жалюгідними рабами
самодержавства, які несли на своїй шиї ярмо деспотичного
гніту, байдужо порпались у бюрократичному поросі,
били свої вірнопідданські лоби перед вінценосним тираном
і спокійно давали гуляти по своїй спині троїстий нагайці
царських жандармів і поліцейських:

А що ж величної Слов'янщини сини,
Німої матері проречистії діти,
Між людьми чим прославились вони?
Чим похвалитись їм, з чого радіти?
Дивіться: з них кожний, як один,
Що світ би здержав на плечах здорових,
Міцний, як дуб, кремезний слов'янин
Покірно руки склав в кайданах паперових,
Та раз у раз поклони низькі б'є
Перед стовпом, короною вінчанним,
Порфірою укритим; стовп той є
По праву спадщини царем названий.
І кожний весь в крові, в сльозах його лице,
Троїстая нагайка тіло крає,
А він, ховаючись, плете сільце
І братові під ноги простирає².

Закінчує цей вірш Леся Українка докором людям,
які добровільно наділи на себе кайдани, уподібнилися
«волові», що покірно тягне «рало», і тим самим ганьблять
велике ім'я представника великої сім'ї слов'янських на-
родів.

Справжня любов українця до слов'ян, говорить Леся
Українка, полягає в тому, щоб усіма силами допомагати

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 107..

² Там же.

боротьбі слов'янських, як і всіх інших, народів за визволення від класового і національного гноблення.

У статті «Замітки про новітню польську літературу», зачіпаючи важливе питання про взаємовідносини України і Польщі, Леся Українка говорить, що «українське питання» завжди стояло грізним привидом перед польськими діячами, що правильне розв'язання цього питання було б великим завоюванням передової визвольної думки і революційного руху.

Особливо високо Леся Українка цінила факти спільної боротьби українців і поляків за спільну справу визволення з-під гніту поміщиків, капіталістів і царизму. Наприклад, винятково високу оцінку вона дала героїчній боротьбі молодого українця Потебні, який брав участь у польському визвольному русі і загинув у боротьбі за визволення польського народу від гноблення з боку самодержавства (1863 р.). Цей відзив цілком збігається з тим відзивом, який дав подвигу Потебні О. Герцен у творі «Минуле і думи».

Леся Українка не раз і схвально нагадує про позитивне ставлення передових представників української інтелігенції і українського народу взагалі до тих поляків, які не шкодували своїх сил і таланту для служіння спільній справі боротьби за визволення трудящих мас України і Польщі.

Леся Українка відстоювала ідею спільної боротьби демократів всіх національностей проти пануючих і реакційних сил усіх націй. Вона вважала, що «натурально було б, якби непримиримий соціал-демократ вдарив, при сій нагоді не з боку, а по всій лінії всіх ніби-демократів та дилетантів всякого «фільства», без різниці національностей, не боячись нічийного вереску, ні земляцького, ні сусідського. Коли битись, то вже не мряться»¹. Саме виходячи з цього, вона пристрасно обвинувачує тих польських політичних діячів, які, прикриваючись личиною «демократів», «революціонерів» і «друзів народу», насправді стояли на націоналістичних і шовіністичних позиціях. Ці так звані демократи, говорить Леся Українка, в Росії в кращому випадку «мовчали», а в Австрії відкрито стали на бік пануючих класів німецької національності. Про таких діячів Леся Українка говорить, що вони завжди

¹ «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

прагнули відновити «історичну» Польщу, звичайно, з Україною, як колонією, у своєму складі.

Найвірнішим засобом, за допомогою якого слід випробувати відданість того чи іншого громадського і політичного діяча Росії інтересам трудящих, історично прогресивній справі, є, як про це не раз говорить Леся Українка, любов до великого російського народу, прагнення брати участь, в міру своїх сил і можливостей, у спільній боротьбі народів проти самодержавного, поміщицько-капіталістичного ладу Росії, за встановлення справді народного прогресивно-демократичного суспільного і державного ладу. Незважаючи на поодинокі випадки часткового і епізодичного відходу від принципу інтернаціоналізму (драматична поема «Бояриня», федералізм, що відбився в статті «Не так тії вороги, як добрії люди» і потім був залишений, про що свідчить додаток до книжки Дікштейна «Хто з чого живе» і відмовлення від роботи в групі українських федералістів), Леся Українка залишалась інтернаціоналістом, прихильником братерської дружби між трудящими всіх народів, полум'яною поборницею дружби, бойової і творчої співдружності між українським і російським народами. Величезні сили свого таланту вона віддавала зміцненню цієї історичної дружби.

Леся Українка раз у раз закликала народ України і її передових діячів учитись у великого російського народу ненависті до внутрішніх і зовнішніх поневолювачів, любові до політичної свободи і всякої прогресивної справи. В цьому питанні, як і в багатьох інших питаннях політичної боротьби і художньої творчості, Леся Українка перебувала в одному таборі з революційними діячами і письменниками Росії, в тому числі України, зокрема, разом з такими видатними представниками українського народу, як І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський. Почуття і настрої трудящих України, кращих синів українського народу чудово висловив І. Франко у словах, написаних в дні піднесення першої російської революції: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову... Ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу...»¹.

---

¹ Іван Франко. Про російську літературу. (Статті та висловлювання). Львів, 1947, стор. 59—60.

Будучи видатним мислителем і громадсько-політичним діячем, Леся Українка розуміла, що коли, незважаючи на жорстокі історичні випробування, український народ зміг вистояти, сформуватися як нація, створити і розвинути свою культуру, зберегти і примножити багаті національні традиції прогресивно-демократичного і революційного характеру, то всім цим він зобов'язаний віковичній дружбі з великим російським народом, який постійно подавав безкорисливу братню допомогу в боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу. Вона також чудово усвідомлювала велике історичне значення акту возз'єднання України з Росією, розуміючи, що лише завдяки цьому возз'єднанню український народ дістав дружбу, союз і допомогу з боку єдинокровного брата — великого російського народу.

Леся Українка була глибоко переконана, що тільки в єднанні з великим російським народом можливо було вести успішну боротьбу проти «сили неблаганної», яку являли собою султани і королі, беки і феодалі, юнкери і сатрапи. У своїх творах Леся Українка показує, що Богдан Хмельницький, який завершив віковичне прагнення українського народу до об'єднання з великим російським народом, був справжній національний герой, який зрозумів насувні потреби свого народу і здійснив його кращі сподівання. В одному з своїх віршів, присвяченому темі дружби українського народу з російським («І ти, колись, боролась...»), Леся Українка говорить, що Україна безперестанно боролась проти всіх тих, які «мов леви в пустині, рикали»¹, намагаючись поневолити її і висмоктати з неї всі життєві соки. Роз'єднаність російського і українського народів була лише на радість споконвічним ворогам цих обох народів. В цьому надзвичайно складному і небезпечному для українського народу переплетенні історичних подій «...знялась високо Богданова правиця...», вороги розбіглись, немов боягузливі шакали, «брати братів пізнали і з'єднались»².

Проте імущі і привілейовані верстви російського, польського і українського суспільства продовжували експлуатацію і закабалення народу. Виходом з цього становища

---

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 256.

² Там же.

могла бути, як глибоко вірить Леся Українка, лише спільна боротьба трудящих України і Росії проти експлуаторських класів і царя, носіїв соціального і національного гніту. І вже наприкінці ХІХ століття Леся Українка глибоко усвідомлює те надзвичайно важливе положення, що шлях визволення українського народу від соціального, а значить і національного гніту лежить через організовану, цілеспрямовану боротьбу всіх трудящих мас Росії, очолюваних російською соціал-демократією. Вона непохитно вірить, що український народ не може обійтись без соціал-демократичного руху, вільного від націоналістичних устремлінь і спрямованого на визволення трудящих мас від усякого, в тому числі і національного, гніту. В листі до М. Павлика від 7 червня 1899 року знаходимо такі знаменні слова Лесі Українки: «Мені шкода молодих соціал-демократів русинів, коли їх з'їсть Польша, але зовсім з'їсти соціал-демократію руську вона не може, сей напрямок таки прокинеться згодом вільний від решток національно-духовної неволі... се занадто універсальний рух для того, щоб могла українська нація обійтись без нього... Коли б я була публіцистом (тепер більш, ніж коли, жалію, що нема у мене публіцистичного талану), то звернула б якнайсерйознішу увагу на соціал-демократичний рух і на те, яке місце має займати в ньому елемент національний, т. є. як мають наприклад українські, польські і великоруські соціал-демократи відноситись межи собою... хотілось би знайти якого талановитого публіциста на Україні і «втрапити» його в се».

З цього листа видно, що тут є такі виняткової цінності думки, як нерозривний зв'язок успіхів національно-визвольної боротьби українського народу з інтернаціональною боротьбою трудящих мас, керованих соціал-демократичною, тобто революційною марксистською партією, як думка про цілковиту неможливість обійтись українській нації без соціал-демократичного руху та думка про вирішальне значення взаємовідносин між найбільшими слов'янськими народами для долі як самих цих народів, так і трудящих усіх націй і народностей, що входили до складу Росії.

Леся Українка, яка зазнала благотворного впливу великих ідей свободи і дружби народів, послідовними носіями яких виступали революційні соціал-демократи-

ленінці, віддавала всі свої сили всебічному зміцненню братніх відносин між народами Росії і особливо — російським і українським народами. У зміцненні цих відносин вона бачила запоруку всіх успіхів у революційній боротьбі проти самодержавства, поміщиків і капіталістів, за побудову нових, справжніх людських відносин, що характеризуються повним усуненням соціального і національного гніту, розквітом братнього співробітництва між трудящими всіх, як великих, так і малих, народів. Але на шляху зміцнення цієї животворної дружби стояли, крім реакційно-шовіністичних і ліберально-буржуазних сил Росії, також і українські буржуазні націоналісти, які прикривалися в різні періоди різними іменами (ліберали, народовці, «самостійники» і т. д.). Одним з життєвих принципів Лесі Українки була непримиренна боротьба проти цих ворогів українського народу.

Боротьбу проти націоналізму в усіх його проявах, формах і різновидностях Леся Українка почала ще в юнацькому віці, в той період, коли склалися її революційно-демократичні переконання. Так, в листі до М. Драгоманова від 17 березня 1891 року Леся Українка розповідає, що для неї, як і для багатьох інших, «криві дороги» і псевдопатріотичні вигукування і поклони урядові з боку народовців дуже обридли, — і не тільки тому, що вона і раніше знала, наскільки такий спосіб «прогресу» шкодить справді прогресивній справі, але «просто само почуття правди одвертало» її від такого, як вона висловлюється, «лояльного патріотизму». «Вже та «політика», — пише Леся Українка, — «лояльність», криві дороги, що ведуть до високого ідеалу, «повага до народних святощів», «уміркований лібералізм», «національна релігійність» etc, etc — все оте вже так утомило нас, моледих українців, що ми раді б уже вийти кудись на чисту воду з того «тихого болота».

В цьому ж листі Леся Українка говорить, що народовці з їх жалюгідними і дуже «поступовими» ідеями та тенденціями нічого хорошого не обіцяють народові, — навпаки, вся їх діяльність спрямована на здійснення ворожих українському народові ідей і настроїв — ідеї відірвання України від Росії, ідеї національної обмеженості і т. д. Тому Леся Українка, називаючи себе і своїх прихильників «українцями», в той же час якнайрішучіше відхрещується

від заплямованої зрадництвом інтересів народу назви «українофіл».

Леся Українка показує, що народовці, які пишаються своєю «любов'ю» до народу, розкривають всю свою підлу натуру в журналі «Правда»¹, який благородною назвою прикривав все мерзенне і огидне. Прихильників цього наскрізь лицемірного і фальшивого журналу Леся Українка характеризує як «українських клерикалів і ретроградів»². Народовці, які з дивовижною легкістю називають своїх противників найбільш образливими словами, які люблять говорити «про науку на національному ґрунті, про неможливість і непотрібність радикальства»³, самі виявляються на ділі обскурантами, людьми, які нічим не гребують для досягнення своїх антинародних цілей, проїнятих брехнею і лицемірством. І Леся Українка з гордістю говорить, що коли в очах «правдяні», тобто народовців, вона вийде «зрадницею», — що дуже легко може статися, тоді вона буде «дуже рада», бо, значить, матиме «добрий атестат»⁴.

Говорячи про викриття Лесею Українкою антинародної, реакційної суті українських буржуазних націоналістів — «правдяні», треба нагадати про ту шалену боротьбу, яку вели проти цього буржуазного охвістя полум'яний борець за інтереси трудящих мас І. Франко і поет-революціонер П. Грабовський. Зокрема, П. Грабовський вказував, що українські буржуазні націоналісти і націоналістичні народники виступали «в ролі підніжків-запродавців», холуїв буржуазії і ворогів народних мас. Великий Каменяр висловлював ту думку, що український народ може добитися свого соціального і національного визволення лише в спільній боротьбі з великим російським народом, в непримиренній боротьбі як з великодержавним шовінізмом, так і з буржуазним націоналізмом.

В період першої світової війни І. Франко показав реакційну, буржуазно-націоналістичну суть продажної «Спілки визволення України», що була зняряддя в руках

---

¹ «Правда» — журнал, орган української буржуазно-націоналістичної партії народовців у Галичині.

² Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 17 серпня 1893 року.

³ Лист Лесі Українки до М. Драгоманова [квітень — початок травня] 1893 року.

⁴ Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 28 січня 1894 року.

австро-німецьких імперіалістичних хижаків. Він викрив махінації галицьких буржуазних націоналістів, які були спрямовані проти кровних інтересів українського народу і полягали у прагненні цілком підкорити трудящих Західної України австрійському урядові і польській шляхті, увічнити гніт і поневолення українського народу.

«Правдян», народоців, взагалі буржуазно-націоналістичних лібералів Леся Українка бичує якнайбільш безпощадно ще в ранній період своєї діяльності. Характерним у цьому відношенні є згаданий вище лист до М. Драгоманова від 28 січня 1894 року, в якому Леся Українка їдко висміює хуторянсько-обмежену ідеологію квасних патріотів України. «Циклопові барани, — пише вона, маючи на увазі однодумців О. Кониського, — не вважають... ні на що, бо у них критичного тямку дуже мало і у них на все одна відповідь: «сього вимагає практична політика». Коли, продовжує вона, почнеш з цими людьми «змагатись» на цю тему, вони зарані вже ухиляються від критики базіканням про «практичні обставини», «забуваючи» при цьому, що їх «доводи» не витримують ні найменшого практичного випробування, не кажучи вже про їх цілковиту теоретичну неспроможність. Згаданий «циклоп» може належати навіть до тих «благодійників» і розумників, які не від того, щоб зайнятися «обґрунтуванням» питання «про аграрні інтереси селян». Але, незважаючи на писання «в інтересах» народу, цей «циклоп» лишається самим собою, «бо він ніколи не знає сьогодні, що говоритиме завтра». Проте він має вплив (серед подібних до себе) навіть за кордоном, йому поклоняються «дуже молоді, або мало освічені «немовлята», «темні сили»...»¹, бо нікого іншого вони не можуть ввести в оману.

Леся Українка говорить далі, що великою бідою для передових сил України є те, що «багато людей думають, що досить говорити по-українському..., щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. п. ... От, напр., «переконання» декого з баранячого стану: одурити москаля, одурити австріяка (німця), одурити поляка, щоб вони самі своїми руками жар загребли, а потім їх на тому жару присмажити. (Так начеб сі три народи справді тільки

¹ Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 28 січня 1894 року.

на шашлик годились). Мені приходилось самій чути і читати подібні «політичні professions de foi» (сповідання вірн. — І. Г.)».

З глибокою ненавистю Леся Українка ставилась до примітивно-хуторянської і наскрізь лицемірної психології буржуазних націоналістів, які не викликають своїми мудруваннями нічого іншого, крім огиди. З неприхованим презирством вона говорить про ті мізерні і брудно-підлі «гуртки» з націоналістичного табору, які «споряться, чи давати українському мужикові російську книжку, чи ні, та що покладають усе своє життя єдиною зібранням грошей pour les beaux yeux (для гарних очей. — І. Г.) закордонних братів»¹. Ось зразок таких мудрих проповідей, що йдуть з табору буржуазних націоналістів: «Я не п'ю чаю, бо се московська вигадка; я не ходжу зроду в російський театр; не читаю дурної російської літератури; їм не «бліни», а «млинци», а коли б то були «бліни», то я б їх не їв». І слідом за цим Леся Українка пише: «після сього Ви (М. Драгоманов. — І. Г.) може краще зрозумієте, які в цих людей мозки. Наслухавшись таких милых розмов від людей, що звать себе патріотами та українофілами, боїшся, як вогню, коли б хто тебе не назвав сими іменнями і таким способом не загнав у баранячу кошару»².

Саме через це Леся Українка і заперечувала проти назви «українофіл» щодо самої себе та своїх однодумців, бо її «страшно носити тепер, щоб не уподобитись крученому барану в християнському стаді...». «Краще,— пише далі вона, — зробити нову корогву, ніж латати стару і ради того латання ризкувати власною честю».

Коментарі в даному разі безумовно зайві — ясно і без того, що Леся Українка викривала і таврувала ганьбою мерзенних зрадників українського народу, які всіляко намагалися ввести в оману трудящі маси, з метою відриву їх від інших народів Росії і насамперед — від російського народу — з тим, щоб тим легше і повніше закабалити робітників і селян України. Саме в цьому причина того, що письменники й критики з буржуазно-націоналістичного табору всіляко перекручували революційну суть творчості

¹ *Леся Українка. Твори*, т. XII, стор. 24.

² Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 28 січня 1894 року.

письменниці, фальсифікували справжнє значення її громадсько-політичної діяльності.

Треба відзначити, що письменниця слідом за згаданим листом пише до того ж адресата іншого листа ¹, в якому, повідомляючи про якісь «редакційні спілки» (мова йде про редакцію «Дзвінка». — *І. Г.*) і скаржачись на крутіства в них «русько-українських братів», пише, що «братерство» це викликає в ній неприязнь, бо воно «ходить єзуїтськими дорогами», тобто воно наскрізь фальшиве і лицемірне, бо ні про яке справжнє братерство не можуть і думати люди, які вважають себе «батьками» і покровителями України, а насправді; як говорив про їх попередників Т. Шевченко, користуючись словами російського поета Дениса Давидова, «мужичков под пресс кладет вместе с свекловичей» ². «Приїшлося мені,— пише тут Леся Українка,— раз показати незалежність думки при меценатах та при батьках України— бідна вона з такими «батьками» правдяньського толку». Граючи всіма звучними словами, ці «батьки» в цей же самий час підтримують усе реакційне, яке служить цілям увічнення гніту і експлуатації. «А вже що в них (тобто у цих «батьків». — *І. Г.*) означає слово «українство», то я не берусь роз'яснити, бо те, що я чула на сю тему, зливається в моїх думках в хаос такий, що з нього жоден бог світа не створив би». І далі Леся Українка пише: «Інший раз людину винуватять в проступку проти «українства» за те, що вона мало ходить в гості до тих, що уважають себе українцями *par excellence* (внаслідок переваги.— *І. Г.*)». Одного з друзів її, розповідає Леся Українка, мало не зарахували до «ренегатів» тільки за те, що він... «не всім столпам новорічні візити поробив і не всіх з іменинами поздоровив».

З другого боку, говорить далі Леся Українка, є і такі «політики», які ладні обвинуватити у «вузькім націоналізмі» того, хто ходить «в дві-три українські господи».

Крім цих двох категорій людей, є, відзначає Леся Українка, і такі, які слідують принципіві: «куди кобила, туди і лоша». При цьому, іронізує письменниця, вони завжди роблять тільки так, «як кобила накаже».

¹ Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 5 квітня 1894 року.

² *Т. Шевченко*. Твори, т. II. Держлітвидав України, 1949, стор. 534.

Буржуазна націоналістична інтелігенція, говорить Леся Українка, зовсім чужа, ворожа народові, і здається просто дивним, що «у такого народу така інтелігенція виросла нецікава (щоб не сказати гірше!)»¹. Ця націоналістична інтелігенція працювала на шкоду народу і допомагала його ворогам, більш того — сама перебувала в стані ворогів народу.

Наскільки розбиралася Леся Українка в суті національного питання і як правильно вона підходила до оцінки тих чи інших літературно-художніх творів українських письменників, які зачіпали широкі соціальні питання, свідчить її оцінка творчості І. Нечуя-Левицького. Ще в одному з листів, який відноситься до 22 серпня 1891 року і адресований М. Драгоманову, вона піддає суворій критиці твору І. Нечуя-Левицького за прояви націоналізму. «Бога ради, — пише вона, — не судить нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудити нас навіки безневинно». І далі: «Мені тільки жаль, що наша бідна українська література отак поневіряється через різних Нечуїв, Кониських і т. п. «корифеїв». А в листі до М. Драгоманова пізнішого часу Леся Українка прямо заявляє, «що в «Зорі» «оскуденіє видно» саме від того, що там «якось так запанувала» школа Левицького і його прибічників з націоналістичного табору, «що і протиснутись крізь неї трудно». Дивно, продовжує вона тут, що ще «пишуться і читаються і навіть декому подобаються такі речі, як «На розпутті», «Поміж ворогами»² і т. д.

Дуже негативно ставилась Леся Українка також до одного з «батьків» українського буржуазного націоналізму — Костомарова. Наприклад, у «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» вона піддає критиці Костомарова за націоналізм, захист царизму, ренегатство і лицемірство. Вона нагадує при цьому незavidну позицію Костомарова в Кирило-Мефодіївському братстві.

Гострій критиці піддала Леся Українка таких запеклих ворогів українського народу, як М. Грушевський і С. Єфремов, які вже в її час виявили свою підлу натуру ворогів трудящих України, захисників інтересів експлуатор-

¹ Лист Лесі Українки до М. Павлика від 17 серпня 1893 року.

² Лист Лесі Українки до М. Драгоманова [квітень — початок травня] 1893 року.

ських класів і підлих прислужників реакції. У статті, яка не дійшла до нас, але зміст якої відомий з листування Лесі Українки, поетеса дає рішучу відсіч українському буржуазно-націоналістичному критикові С. Єфремову, який написав брудну статтю «В шуканні нової краси», що ставила своїм завданням боротьбу проти демократичного мистецтва. Справа торкалась честі всієї української літератури, оскільки стряпня Єфремова змішувала з грязю найкращі її здобутки і намагалась дезорієнтувати читача. В листі до матері від 27 січня 1903 року поетеса пише про згадану статтю Єфремова: «Стаття настільки нескладна, що, кому я давала її читати, не міг з нею справитись, а врешті сказав: «ну, якщо ваша... література така, так чи не краще її і зовсім кинути!» От яку рекламу вона робить в сі її нашій літературі»¹.

Леся Українка, даючи належну відсіч Єфремову, за її словами, «кликатиме все лицарство (тобто передових людей суспільства. — *І. Г.*) під чесний прапор»², при цьому твердо вирішивши довести боротьбу до переможного кінця. В листі до О. Кобилянської від 12 березня 1903 року вона пише, що рішуче переконалася, «що в літературних поглядах на нові напрями хтось (тобто Леся Українка. — *І. Г.*) різко, діаметрально розходиться з Єфремовим і його однодумцями, отже певно се буде не остання баталія, бо хтось (тобто Леся Українка. — *І. Г.*) не думає скласти зброї...». В листі до М. Павлика від 17 березня 1903 року Леся Українка вказує на безпосередній зв'язок, так би мовити, останнього, для її часу, покоління ренегатів з попередніми поколіннями. Говорячи про те, що згадана стаття С. Єфремова їй «цілком не подобається», що вона «полемізувала» з її автором, вона в цьому ж листі зауважує, що «Єфремов і його товариші виховані під егідою покійного Кониського... з тої закваски».

Одним з таких поплічників С. Єфремова був зловбий ворог українського народу В. Винниченко, який маскувався під «демократа» і прихильника революції, а по суті був активним контрреволюціонером, ворогом трудящих України. Леся Українка гостро засудила його драму «Щаблі життя».

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 135—136.

² Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 24 січня 1903 року.

Дуже рано, ще наприкінці XIX ст., Леся Українка розгляділа буржуазно-націоналістичне, антинародне нутро ідеолога української буржуазії М. Грушевського. Вона говорить, що істотні «пункти і відтінки» в літературно-громадській роботі Грушевського цілком протилежні її «думкам і настроям», причому цього вона «ніколи і не крила»¹. Як говорить далі в цьому листі Леся Українка, у свій приїзд до Львова, де подвизався в той час М. Грушевський, вона помітила, що ставлення до неї з його боку було глухо ворожим, і вона ані трохи не бентежилась перспективою повного розриву всяких відносин з цією компанією, бо «ліпше щиро посваритись, ніж нещиро миритись».

В іншому листі до Івана Франка Леся Українка висловлює своє обурення з приводу тих прийомів, які пускав у хід М. Грушевський і його прихильники з метою залучити на свій бік поетесу. Вони докладали зусиль до того, щоб нацькувати її на її друзів і навпаки, і тим самим досягти своїх мерзенних цілей. Маючи на увазі загалом націоналістичну лінію, яку займав «Літературно-науковий вісник», де майже всіма справами заправляв М. Грушевський і його націоналістичні друзі, Леся Українка пише, що вона не має наміру пристосовувати свої відносини з його «земляками» до «кружкових справ львівських»².

Стоячи на сторожі інтересів трудящих мас, Леся Українка вміла бачити ворогів революційного прогресу в усякому їх одягу. Вона нещадно зривала маску лжедрузів народу не тільки з ефремових, грушевських та інших, які виступали під злегка підфарбованим націоналістичним прапором, а й проти тих, які маскували свою націоналістичну суть гучними «революційними» і «демократичними» фразами і обрамленнями.

Справжній пролетарський революціонер, як і всякий мислящий пролетар взагалі, тобто людина, пройнята класовою пролетарською самосвідомістю, говорить Леся Українка, заради справи, яку він захищає, в разі потреби не може не пожертвувати всім, навіть власним життям. В усій своїй поведінці цей пролетар буде виходити з інтересів трудящих як своєї, так і «чужої» нації. Він не може не

¹ Лист Лесі Українки до І. Франка від 19 червня 1903 року.

² Лист Лесі Українки до І. Франка від 1—14 серпня 1903 року.

поважати народ усякої нації і не боротися проти тих, хто виступає гнобителем трудящих. Леся Українка пише: «Думаючий пролетар, що поважає слушну справу чужого поневоленого народу, поважатиме, принаймні стільки само слушну справу свого, теж поневоленого, рідного народу, не лякаючись вереску своїх земляків і чужинців»¹.

Слідом за тим Леся Українка заявляє, що цей пролетар буде добиватись поваги до себе і до своєї нації всіх вільних і поневолених народів. В разі ж, якщо поневолений народ захоче визволитися за рахунок обернення поневолюючого народу в раба, то мислячий пролетар цього народу не буде допомагати першому ні словом, ні ділом, бо це означало б на місце одного пана ставити іншого. До боротьби самих експлуататорів мислячий пролетар буде ставитись нейтрально, тобто не буде підтримувати якусь одну сторону.

Отже, Леся Українка була полум'яною поборницею дружби народів і насамперед дружби українського народу з великим російським народом. Саме в цій дружбі, у спільній боротьбі трудящих усіх націй і народів Росії проти самодержавства і експлуаторських класів вона бачила шлях визволення українського народу від соціального і національного гніту. З позиції непримиренного борця за дружбу народів Леся Українка піддала бичуючій критиці ворогів українського народу — українських буржуазних націоналістів.

СОЦІАЛІСТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ СВІТОГЛЯДУ І ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Відстоюючи в непримиренній боротьбі з буржуазними лібералами і націоналістами всіх напрямів і відтінків велику справу революції, демократії і прогресу, Леся Українка була переконана, що соціалізм є єдиним суспільним ладом, який забезпечує здійснення найкращих сподівань трудящих мас.

В ранній період її ідейної еволюції, судження Лесі Українки про соціалізм були ще недосить ясні. Відповідно до утопічно-соціалістичних уявлень, запозичених з російської і почасти західноєвропейської літератури,

---

¹ «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

письменниці говорять про необхідність встановлення — за допомогою революції народних мас — соціалістичного ладу. Так, уже в одному з своїх ранніх поетичних творів, який має програмне значення («Мій шлях»), Леся Українка заявляє, що думка її спрямовується до того суспільного ладу, який немінуче повинен прийти на зміну експлуаторському і який характеризується справжнім братерством, рівністю і свободою людей. При цьому поетеса додає, що, який би не був важкий шлях її боротьби за досягнення цього великого ідеалу, вона не зупиниться на півдорозі, бо сповнена твердої рішмості продовжувати свій шлях так само, як і почала. Вона мріє про той щасливий час, коли людина праці буде вільною і щасливою, коли великі завоювання науки будуть втілені в чудових і величних творах, поставлених на службу визволеному людству.

Соціалістичний лад в уявленні Лесі Українки — це такий лад, який надає найширших можливостей для вільного розвитку людського розуму, лад, при якому минулі історичні епохи, наповнені класовим гнітом, насильством експлуаторів і обскурантизмом, будуть здаватись кошмаром, що канув у вічність. Природа і люди, в умовах соціалізму, з'єднаються в одно гармонійне ціле, між усіма народами настануть відносини справжнього братерства, «і рідне й чуже поєднається щільно»¹, назавжди будуть усунені «ворожнеча і бслі», людина, горда, вільна і смілива, піде по шляху дальшого прогресу. І хоч усе це настане не так скоро, але праця і боротьба трудящих мас, керованих передовими силами суспільства, безумовно забезпечать перемогу нового суспільного ладу над старим ладом, ладом поневолення народних мас. Контури цього ідеалу вже виразно проглядають крізь діла і думки сучасної їй епохи, до нього, цього жаданого ідеалу, прагне душа поетеси.

Згодом, в результаті більш глибокого осмислення явищ соціальної дійсності, що відбувалося під впливом ознайомлення з революційною марксистською літературою, Леся Українка виробляє більш ясні погляди на характер майбутнього суспільного устрою. Невиразні, а іноді й зовсім туманні мрії, властиві ранньому періодові формування і розвитку її світогляду, поступаються місцем до-

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 287.*

силь стрункій системі поглядів, проїнятій глибокою переконливістю і непохитним прагненням перетворити їх в життя.

Почавши знайомство з ідеями наукового соціалізму в середині 90-х років, Леся Українка з кожним роком все більше і більше укріплялась у вірі, що тільки соціалізм є таким ладом, який принесе трудящим справжнє визволення від гніту та експлуатації і забезпечить умови для небаченого розквіту всіх сторін суспільного життя. Якщо раніше, говорить вона, соціалістичні вчення були нездійсненою фантазією, то в її час, завдяки великим учителям пролетаріату К. Марксу і Ф. Енгельсу, соціалізм став науковою теорією, втілення якої в живу дійсність залежить лише від успішності практичної революційної боротьби робітничого класу, керованого його свідомим і організованим авангардом.

В силу класового, антагоністичного характеру суспільного розвитку еволюція старих утопічних соціалістичних учень привела, з одного боку, до їх повного виродження, чим і є в своїй суті всілякі «соціалістичні» вчення клерикально-кріпосницького і дрібнобуржуазного — зрівняльного характеру, а з другого боку — до глибоко обгрунтованого і в найвищій мірі життєвого соціалістичного вчення, що виражає інтереси пролетарських мас. «Той ідеал, — пише Леся Українка, — що ледве мрів великому утопістові XVI в., що зник з очей людям XVII віку, що здавався хистким і туманним філософам «віку просвіти», що був останнім кільцем у ланцюгу глибоко скептичної фантазії XIX в., наблизився тепер, зміцнів, виріс... в наукову теорію»¹. Письменниця відмітає, як цілком ворожі інтересам народних мас і всьому духові справжнього історичного прогресу, всілякі розумування про соціалістичний лад, як про якусь «сіру і нудну казарму» або простий іділічно барвистий «котедж». Усе це глибоко чуже справжнім потребам майбутньої людщини праці. Соціалізм уявлявся великій письменниці у вигляді «величного народного дому, де всі барви й лінії, й форми поєднуються в вищій гармонії»². І населятимуть цю величну і чудову споруду не якісь чужі трудящим сучасної Лесі Українці епохи

¹ *Леся Українка. Твори*, т. XII, стор. 72.

² Там же, стор. 73.

люди, що дивилися б на «наші бліді, скорбні тіні, презрливо всміхаючись з високості свого невідомо чим заслуженого щастя», а «браття наші по духу»¹. І хоч Леся Українка в окремих випадках і висловлює сумнівні, а іноді й очевидно неправильні судження щодо суті наукового соціалізму і загального характеру майбутнього соціалістичного ладу, однак вона ніколи не залишала тієї головної думки, що науковий соціалізм, який створений К. Марксом і Ф. Енгельсом і який є закономірним продуктом всього історичного і духовного розвитку людства за попередній період, служить інтересам робітничого класу і неминуче знайде свою практичну реалізацію. Більше того, Леся Українка цілком виразно висловлюється на користь тієї думки, що єдино науковою формою соціалізму є марксистський, науковий соціалізм. У цьому зв'язку важливо відзначити, що вона виступає проти хвостистської теорії, властивої опортуністам Західної Європи і Росії («еконізм») і висловлюється за з'єднання робітничого руху з соціалізмом, за створення централізованої пролетарської партії як вождя і патхненника робітничого класу, що бореться на чолі мас проти експлуататорського ладу, за соціалізм.

Леся Українка піддала серйозній, всебічній і глибокій критиці всілякі фальшиві «соціалістичні» вчення. Критиці утопічного соціалізму і псевдосоціалістичних учень взагалі Леся Українка спеціально присвятила велику публіцистичну статтю «Утопія в белетристиці»; дуже цінні думки щодо цього ми знаходимо також в інших її творах і особливо в її листах. Стаття «Утопія в белетристиці» написана в 1906 році і підводить певний підсумок розвитку соціалістичних переконань самої письменниці. В ній з самого початку вказується на значення геніальних утопій, що містять у собі деяке зерно чогось сталого, придатного для життя, такого, що доповнює наукову теорію. Торкаючись далі питання про форми соціалістичних утопій, форми, які історично замінювали одна одну, Леся Українка говорить, що слідом за початковою формою — описом земного і небесного «раю» — почали створювати утопічні ідеали, що відносилися здебільшого до майбутнього, а не до минулого, хоч белетристична утопія звільнилась від

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 73.

свого прототипу більше щодо форми, ніж щодо змісту. Слідом за первісною, за своїм характером теологічною утопією (віра в рай, в Ормузда і Арімана і т. д.) народилась утопія пророка, політична, що набрала головним чином форми поетичної імпровізації. Крім усього іншого, політична утопія мала реальний ґрунт у повсякденних спостереженнях класової боротьби і в історичних спогадах, прикрашених плодами фантазії.

Однією з реакційних філософських утопій Леся Українка вважає вчення Платона, який у своїй «Державі» мріяв про дуже реакційний суспільний лад.

Початок белетристичній літературі «найновішого» типу, на думку Лесі Українки, поклав своєю утопією Т. Мора. Найбільш глибокими і життєвими ідеями «Утопії» є, говорить Леся Українка, «ідеї про знищення товарового виробництва, скасування грошових знаків, врівноцінення вартості праці, колективістичний громадський устрій і т. ін.»¹.

З письменників XVII ст., говорить далі Леся Українка, один лише Свіфт скористався з форми «Утопії», тобто сприйняв від Т. Мора найбільш прогресивні сторони його світогляду. Утопісти ж XVIII ст., що йшли по шляху Т. Мора, нічого істотно нового в порівнянні з ним не дали, бо були відірвані від живої дійсності. «Стоячи на старому шляху поділу людськості на «овчищ і козлищ», вони заселяли свої ідеальні острови самими праведниками, а ... неідеальному світові лишали самих грішників». Ті два світи, продовжує Леся Українка, ділив «безмежний океан порожнечі та розпачу, і даремне добрі утопісти намагалися загатити його бучними фразами без змісту та моральними розумуваннями без зв'язку з життям»². Недарма один з утопістів XVIII ст. Мореллі назвав свою утопію «Загибель плаваючих островів». «Справді, — зауважує в зв'язку з цим Леся Українка, — такі плавучі, хисткі та нетривкі «острови» мусіли загинути серед хвиль критичної думки віку раціоналізму, від подиху близької бурі революції, що вже от-от мала здійснитися...»³.

Появу першої соціальної утопії XIX ст. Леся Українка зв'язує з Кабе. Популяризатори типу Кабе, говорить

¹ Леся Українка, Твори, т. XII, стор. 51.

² Там же, стор. 54—55.

³ Там же, стор. 55.

Леся Українка, чимало винні в тому, що ідеї Фур'є і Сен-Сімона на кілька десятиріч призабулися і не привертали до себе уваги талановитих белетристів; Оуена, Вейтлінга, Анфантена та інших утопістів «початкової доби новітнього соціалізму»¹ Леся Українка белетристами не вважає.

Особливо високо Леся Українка цінить ті твори соціалістичної літератури утопічного напрямку, в яких робиться спроба історичного обґрунтування соціалістичного ідеалу. Саме за це вона хвалить один з романів французького письменника Сувестра.

Щоб примусити читача повірити в зображувані картини майбутнього, письменники-утопісти, говорить Леся Українка, користуються дуже нехитрими прийомами: вони переносять свого героя, людину сучасності, в обстановку майбутнього і примушують його згадувати «минуле», порівнюючи його з «новим життям». В інших випадках замість перенесення героя в майбутнє, що досягається звичайно чудом, чистою випадковістю, найновіші утопісти усипляють своїх героїв, яким сниться майбутнє.

Однак цей прийом не викликає схвалення у Лесі Українки, бо він ґрунтується на відриві від реальної історичної дійсності. Запозичаючи у поетів дорогу старим утопістам форму сну або галюцинації, утопісти найновішого часу тим самим віддаляються від дійсності, замість того, щоб наблизитися до неї.

Якщо до утопій, що містять у собі певні елементи позитивного характеру, Леся Українка ставиться загалом схвально, оскільки вони спрямовані на захист історично прогресивної справи і не протиставлять себе теорії наукового соціалізму, то до утопій реакційних, тенденційно-експлуататорських вона ставиться з неприхованою ненавистю і презирством, бичуючи їх як мертві продукти історії. Так, говорячи про утопічний роман англійського письменника Бульвера-Літтона «Прийдешня раса» (1872 р.), в якому темними фарбами змальовується якийсь підземне царство, що нібито є немишучим результатом розвитку сучасних форм суспільного життя, Леся Українка зауважує, що романіст «для того й змалював цей ворожий нам рай, щоб ми знали своє місце в ланцюгу еволюції і не квапились до раптового здобування найвищих щаблів цивілі-

¹ *Леся Українка. Твори*, т. XII, стор. 55.

зації, бо то тільки нам на погибель — ми не створені для раю»¹.

Викладаючи далі зміст роману американського письменника Беллами «Через сто років», написаного у 80-х роках ХІХ ст., який намагається змалювати суспільне життя кінця ХХ ст., Леся Українка висловлює своє обурення вигаданим «ідеалом». Намальована романістом картина суспільного ладу кінця ХХ ст. уявляється, говорить Леся Українка, у вигляді великої і нудної казарми, «де мешкає армія праці з рядовими, офіцерами, генералами, інвалідами. І сумно нам від тієї погоні за орденами, тяжко від дерев'яної «громадської дисципліни» в тій армії, душно від педантизму, самовдоволення та міщанства всіх отих прийдешніх людей. Варто було прокидатись «через сто літ», щоб побачити те самісіньке, чого й в ХІХ в. було доволі»². Подібні пророцтва, говорить Леся Українка, є зовсім нежиттєвими, бо вони суперечать законам поступального розвитку суспільного життя.

Реакційних утопічних письменників Леся Українка називає лжепророками. Ці лжепророки «показують на бездушних автоматичних ідолів, кажучи: «Ось прийдешня людина, поклоніться їй», а самі вже ладяться в жерці нового культу, зазіхаючи на традиційну «десятину»... Але нехай не бентежить нікого, — робить висновок письменниця, — поява таких лжепророків. Коли такі «практичні люди» починають спекулювати на якийсь ідеал, то це тільки значить, що й той ідеал здатний до життя і має великі шанси на здійснення. Хоча, звісно, кому дорогий ідеал, той мусить тим більше дбати про його чистоту і боронити його від профанування через людську «практичність»»³.

Як приклади профанації соціалістичного ідеалу Леся Українка наводить писання Беллами, Шпронка, Моклера, Галеві. Зокрема, цей останній намагався запевнити читача, нібито поліпшення добробуту мас приведе ці маси до цілковитого морального занепаду. «Нам чується в них, — пише з приводу цих пророцтв захисників мертвої старовини Леся Українка, — просто старече гдирання підупалі»

¹ *Леся Українка. Твори*, т. ХІІ, стор. 67.

² Там же, стор. 68—69.

³ Там же, стор. 74.

групи і бажання залякати читачів вигаданим страхіттям соціалізму»¹. Ідеальним же белетристом, на думку Лесі Українки, є лише той, хто «здатний почувати щастя й горе, боротьбу й перемоги «дальнього свого» на просторі всіх віків прийдешніх»².

З усіх соціалістів утопічного напрямку найвище Леся Українка ставить російських революційних демократів і особливо М. Чернишевського. Знаменитий роман Чернишевського «Що робити?» вона називає «дуже славним»³, а самого М. Чернишевського «прославленим письменником-соціалістом»⁴. Письменниця говорить, що «мало хто з новіших белетристів дорівнює Чернишевському поважністю, щирістю в провадженні своєї ідеї, чистотою своїх замірів, завзятістю переконання»⁵.

Однак, даючи таку високу оцінку вождю революційних демократів 50—60-х рр., Леся Українка, стоячи, в деякій мірі, на позиціях революційного марксизму, разом з тим намагалась розібратися і в недоліках соціального роману М. Чернишевського. Так, у розглядуваній статті «Утопія в белетристиці» вона зауважує, що, створюючи портрет Віри Павловни, М. Чернишевський сам як слід не розумів, «скільки «старого» ... в тій піонерці практичного соціалізму..., що «нежитья в своїй постельке» і там же п'є чай наполовину з товстою сметанкою з рук закоханого чоловіка, в той час, коли швачки в її «ідеальній» соціалістичній робітні давно вже гнутья над шитвом, заробляючи «справедливу» плату і дивідент не тільки собі, але й «закройщиці» Вірі Павловні. Ця «нова» жінка все своє «нове життя» збудувала на жертві свого першого чоловіка... Та й другий чоловік либонь для того став «світлом» медичним, щоб жінка мала змогу не тільки соціалістичну робітню провадити, але ще й гості щовечора скликати, зимові й літні «пikніки» справляти, «італьянців» слухати, а щоранку знов-таки «нежитья в своїй постельке» ...Нові люди... дуже багато балакають про нову мораль... але їх життя і роботу ми ще менше бачимо, ніж діяльність Віри Павловни. Одна тільки понура постать стоїка-рево-

¹ *Леся Українка. Твори*, т. XII, стор. 74.

² Там же, стор. 85.

³ Там же, стор. 60.

⁴ Там же, стор. 63.

⁵ Там же, стор. 61.

люціонера Рахметова натякає нам на щось справді оригінальне і нове... — це найживіша фігура з усіх «нових людей» Чернишевського»¹.

Таким чином, високо оцінюючи роман М. Чернишевського «Що робити?», Леся Українка в той же час вказує на утопічність програми суспільних перетворень, викладеної в ньому, на наявність пережитків старого в психології і поведінці нових людей.

Леся Українка не обмежилась словесним визнанням справедливості і життєвої сили ідей наукового соціалізму і критикою соціалізму утопічного. Вона брала безпосередню участь у поширенні науково-соціалістичних ідей, маючи своїм єдиним і непохитним бажанням бачити здійсненням ідеал, який вона поділяла. Про це говорить не тільки написаний Лесею Українкою додаток до книжки Дікштейна «Хто з чого живе», а й листування і — що особливо важливо — практична робота в напрямі популяризації соціалістичних ідей основоположників наукового соціалізму.

Ця діяльність полум'яної прихильниці соціалістичного суспільного ладу впливала, оскільки мова йде про ідейно-психологічну сторону справи, з глибокої її віри в неминучість настання соціалізму, яка в свою чергу зумовила історичний оптимізм, що проймає всі твори і практичну діяльність Лесі Українки. Цей історичний оптимізм, властивий поглядам передових громадських діячів Росії, в тому числі і України, і зміцнений революційними діями нового, пролетарського типу, був властивий і Лесі Українці. Ще на самому початку свого поетичного поприща поетеса говорить, що страждання людей, які вона спостерігала, пробуджували в ній не розпач, а бажання кращої долі — «той ідеал мені сяв»². Найглибша віра в прекрасне майбутнє служила їй провідною зіркою в шуканні щастя для людей. Поетеса вірила у всеперемагаючу силу полум'яного революційного слова і прогресивного діла. Ще на світанку свого творчого шляху Леся Українка заявила, що її не зупинять ніякі злигодні на шляху боротьби за народні інтереси, що її пісня і праця не пропадуть даремно — вони допоможуть розтопити міцну

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 61—62.

² *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 23.

«льодову кору» народного страждання, в результаті чого зійдуть квіти і настане весна. В чудовому чотиривірші вона говорить:

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать,
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать ¹.

В одному з ранніх своїх віршів Леся Українка з гордістю заявляє:

Весняная сила в душі моїй грає,
Її не зломил зимові морози міцні,
Її до землі не прибили тумани важкі,

і далі:

Нехай там збирається гірша, страшніша негода,
Нехай там узброїться в гостру, огненную зброю,
Я вийду сама проти неї
І стану — поміряю силу! ²

У вірші «Коли втомлюся я життям щоденним...» Леся Українка розповідає, що в хвилини втомлення «життям, щоденним, щоденним лихом» її думка переноситься в майбутнє — в «прийдешність», «віки потомні» ³, коли сучасна їй історична дійсність стане давно пережитим періодом, про який лише глибокі старики, за спогадами прадідів цих стариків, розповідатимуть своїм нащадкам «справдешні байки»; в них говоритиметься про страшні давно-минулі часи, розповідатиметься про радість і щастя життя в нову, соціалістичну епоху. Леся Українка вважає, що вільне соціалістичне життя в рідній країні настане не в далекому майбутньому, а що вже наступне покоління само будуватиме його. Так, у вірші «Мати-невільниця», що належить до 1895 року, поетеса, говорячи про дитину своєї подруги, зауважує, що ця дитина, безумовно, побачить нове життя, вільне від гніту і експлуатації людщини людиною.

Незважаючи на те, що в сучасних поетесі умовах панувала темна ніч самодержавно-поміщицького гніту, Леся Українка вірила в настання зорі визволення, в те, що «промінь світовий», який в її час ледве пробивав собі

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 41.

² Там же, стор. 95.

³ Там же, стор. 52.

шлях крізь «порох шляховий»¹, неминуче перетвориться в животворяще сонце вільного, соціалістичного життя.

Однак настання справді нового, соціалістичного ладу зв'язане з боротьбою за нього передових суспільних сил, насамперед тих, хто присвячує все своє життя і здібності справі визволення народу. Письменниця говорить, що, незважаючи на всі можливі злигодні майбутнього життя, свідомий прихильник його, соціаліст, який вірить в неминучість перемоги прогресу над реакцією, «готовий боротись за ту «обітовану землю», бо він *вірить*, що вона таки буде ліпша, ніж та дика пустиня, по якій він тепер блукає, гинучи від голоду і спраги. І таки він піде за стовпом, і вогняним і хмарним, поступу»²... Леся Українка пише, що «все минеться, одна правда зостанеться»³.

Глибоко оптимістичне світосприймання Лесі Українки було ідейно-психологічною основою створення нею соціалістичного ідеала і революційного світогляду взагалі. Як і всі великі революційні мислителі і політичні діячі, Леся Українка визнавала силу і значення за реальною, правдоподібною, обгрунтованою мрією. Мрія повинна не заводити у світ фантомів,— такі мрії властиві лише умираючим суспільним силам та їх співцям. Для прогресивного діяча класового антагоністичного суспільства справжня мрія має насамперед те значення, що вона сполучає в собі явища земного буття, часто сумного і безвідрадного, із світом прекрасних мрій про прекрасне майбутнє або, як говорить Леся Українка, — «світове» сполучає з «таємним». І якби людині недоступна була мрія про краще майбутнє, то життя пригноблених і переслідуваних у світі рабства і насильства здавалось би неімовірно тяжким. Звертаючись до легкокрилої мрії—реальної фантазії— і відзначаючи її заслуги, Леся Українка говорить:

Якби тебе людська душа не знала,
Було б життя, як темна ніч, сумним⁴.

Справжня мрія повинна допомогти боротьбі за знищення всього старого, віджилого і реакційного, за створення

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 44.

² «Замітки з приводу статті «Політика і етика». Про це саме див. лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 22 серпня 1891 року.

³ Лист Лесі Українки до М. Павлика від 22 січня 1903 року.

⁴ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 463.

нового світу, вона покликана вселяти в ряди тих, що борються, дух відваги і героїзму, беззавітної віри в настання кращого майбутнього. Саме це зумовлювало, що Леся Українка часто вдавалася до мрії — в ній вона шукала відповіді на багато питань, що мучили її:

Скажи мені, фантазіє дивна,
Як допомгти в безмірнім людським горі?
Як світ новий з старого збудувати?

Як певною мету вказати розпачливим?¹

Вся велич і значення життєвої мрії з особливою силою підкреслені Лесею Українкою у висновку статті «Утопія в белетристиці». У цій статті вона говорить, що, незважаючи ні на які немінучі злигодні, зигзаги і назадні рухи, можливі в ході історичного розвитку, вона і всі ті, хто поділяє її спосіб думок, будуть «любити й ненавидіти» і «жити не тільки в минулому й теперішньому, але й в прийдешньому, але й у вічності, наскільки може сягнути в неї наша фантазія». І далі: «Хто відкриває прийдешність нашому почуттю, той поширює межі вічності нашій душі»².

Глибока віра Лесі Українки в соціалістичний ідеал, її діяльність — практична, літературно-художня і науково-публіцистична — в напрямі *наближення*, якнайскорішого завоювання цього ідеала, які супроводилися сміливою і рішучою критикою і викриттям усього того, що стояло на шляху здійснення цього ідеала, особливо яскраво проявились у ставленні до програмного документа наукового соціалізму — «Маніфесту Комуністичної партії». Піддаючи безпощадній критиці і бичуванню не тільки ідеологів офіційної Росії та сили, які вони представляють, не тільки буржуазних лібералів, — байдуже, в які шати вони вбиралися, — але й усіх тих, хто, проповідуючи «соціалістичне братерство», об'єктивно служив реакційній справі окремими сторонами свого вчення або, прикриваючись звучними революційними і «новими» фразами, гальмував ріст і перемогу справді нового і революційного, — Леся Українка вказує, що справжнім великим документом, в якому викладено принципи наукового соціалізму, є «Маніфест Комуністичної партії», — безсмертний твір великих

¹ *Леся Українка*. Твори, т. I, стор. 49—50. (Підкреслення наше. — *І. Г.*)

² *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 86.

учителів пролетаріату К. Маркса і Ф. Енгельса. З великим захопленням говорить Леся Українка про «Комуністичний маніфест» у додатку до українського видання книжки Дікштейна «Хто з чого живе». Характерною в цьому відношенні є також передмова до українського видання «Маніфесту Комуністичної партії» (Львів, 1902), яка хоч і не належить безпосередньо перу Лесі Українки — про це говорить її стиль, не властивий письменниці, і відсутність будь-яких інших серйозних доводів на користь думки про приналежність її Лесі Українці¹, — але в підготовці якої, так само як і в самому виданні «Маніфесту», Леся Українка, безперечно, брала близьку участь, про що говорить її лист до І. Франка від 20 вересня 1901 року. Тому можна з певністю сказати, що думки, висловлені в цій передмові до «Маніфесту Комуністичної партії», в значній мірі є думками Лесі Українки.

В цій передмові відзначається, що «Маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса є «перший визначний твір повочасного соціалізму», де вперше викладено основні, керівні думки революційного робітничого соціалізму. К. Маркс і Ф. Енгельс, що «розпочали нову добу і для соціалізму і для робітничого революційного руху», показали, що капіталістичне суспільство, самою логікою свого розвитку, з неминучістю породжує ті сили, які приведуть до докорінних перетворень суспільства, до нового, кращого людського життя. Створюючи матеріальні умови виникнення нового, соціалістичного суспільного ладу, капіталізм разом з тим веде до появи армії промислового пролетаріату, який організується, проймається класовою самосвідомістю і, в результаті непримиренної класової боротьби і соціалістичної революції, знищення експлуататорських класів і докорінних перетворень у суспільно-політичному і культурному житті, створює новий суспільний лад.

«Маніфест Комуністичної партії», вказується в цій передмові, викладає нове вчення про суспільство, в цьому і полягає його велика революційно-перетворююча сила і причина його величезного успіху серед передових людей революційного табору.

¹ Нічим не обгрунтовану думку про належність цієї передмови Лесі Українці повторив О. Дейч у виданому ним у 1953 році критико-біографічному нарисі про Лесю Українку (Гослитиздат, 1953, 182 стор.).

З утворенням I Інтернаціоналу, говориться далі в передмові, «Маніфест Комуністичної партії» знову, після революції 1848 року, вийшов на перший план, а з появою масових пролетарських партій він став надбанням пролетарів «від Каліфорнії аж по Сибір».

Відзначаючи, що К. Маркс і Ф. Енгельс, творці наукового соціалізму, є «великими учителями нашими», передмова до «Маніфесту Комуністичної партії» закінчується вказівкою на те, що на Україні також є необхідні умови для перемоги робітничого класу над експлуаторськими класами, а для реалізації цих умов треба розповсюдити «сеї нарис і виклад світогляду і програми новочасного пролетаріату».

Зв'язуючи настання соціалістичного ладу з непримиренною класовою боротьбою трудящих, керованих революційною партією, вважаючи необхідною державну організацію суспільства в період після повалення експлуаторів¹, Леся Українка не могла не піддати критиці анархістів, які заперечують необхідність усякої, в тому числі і такої, що виражає інтереси трудящих, держави і які тим самим стоять на позиції, ворожій життєвим інтересам народних мас. Дійсно, в ряді своїх творів Леся Українка називає анархізм безпринципною і по суті «безполітичною»² і реакційною течією, яка не має нічого спільного з політикою революційних соціал-демократів, спрямованою на захист справжніх і корінних інтересів народу. Вона говорить про анархізм як про «релігію відчаю»³, яка покликана «утішати» пригноблені і розорювані капіталізмом дрібнобуржуазні маси і яка є перешкодою на шляху розгортання справжнього революційно-визвольного руху.

Леся Українка вважала, що соціалізм, як лад, що відповідає кровним інтересам трудящих мас, може бути завойований лише в непримиренній, жорстокій боротьбі проти анархізму, який проповідує по суті справи ідею «непротивлення» економічно пануючим і могутнім силам, утримання від організованої і цілеспрямованої боротьби

---

¹ Леся Українка ніколи не вживала поняття «диктатура пролетаріату», що свідчить про нерозуміння нею абсолютної необхідності пролетарської диктатури в перехідний, між капіталізмом і комунізмом, період.

² «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

³ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 230.

проти буржуазних експропріаторів, збереження старих суспільних порядків. Анархізм, борючись проти державності, яка служить інтересам трудящих, тим самим роззброює їх, робить безсилими перед лицем організованих або завжди готових організуватися в силу захисників старого і віджилого.

Отже, велика українська письменниця була полум'яною поборницею соціалізму і непримиренним ворогом усього того, що так чи інакше заважало здійсненню соціалістичного ідеала. Як і великі революційні демократи ХІХ століття В. Белінський, О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Т. Шевченко, вона вважала, що справжнє вільне життя на землі може бути встановлене і шлях до нього лежить через революційну боротьбу трудящих проти своїх гнобителів.

З кінця ХІХ ст. письменниця поділяла ряд положень наукового, пролетарського соціалізму. Під впливом пролетарського визвольного руху і марксизму вона пропагує, за допомогою художніх творів, публіцистики і видавничої діяльності, ідеї наукового соціалізму. Справжній соціалізм, переконує письменниця свого читача, може бути побудований лише на базі тих об'єктивних передумов, які створюються в ході розвитку капіталістичного суспільства, завдяки революційній боротьбі робітничого класу, що проймається соціалістичною свідомістю. В значній мірі з позицій пролетарського соціалізму Леся Українка піддає критиці концепції, ворожі трудящим.

РОЗДІЛ III

ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Леся Українка не тільки велика письменниця і видатний громадсько-політичний діяч, але також визначний мислитель, непримиренний борець проти ідеологічної реакції, представник прогресивної філософської думки України.

Філософсько-естетичні погляди Лесі Українки, як і весь її світогляд в цілому, зазнали істотних змін і склалися в умовах зростання революційного, зокрема пролетарського визвольного руху, поширення марксизму в Росії, перемоги його над народництвом та іншими буржуазними і дрібнобуржуазними ідейно-політичними течіями, перетворення Росії в центр світового революційного руху і батьківщину ленінізму. Вплив ідей марксизму, визвольної боротьби російського і західноєвропейського робітничого класу, безпосереднє знайомство Лесі Українки з представниками російських соціал-демократичних організацій, — все це привело до того, що в галузі філософсько-естетичних поглядів, як і в інших питаннях світогляду, Леся Українка вийшла за рамки революційного демократизму, що її філософсько-естетичні погляди еволюціонували від революційного демократизму до марксизму, хоч еволюція ця і не була завершена. Отже, в галузі філософських питань письменниця в цілому залишилась на позиціях домарксівського матеріалізму.

Характерною особливістю філософсько-естетичних поглядів Лесі Українки є те, що вони базувались на вивченні

конкретної загальноросійської історичної дійсності, на критично переробленій філософській і естетичній думці попередніх періодів. Починаючи ж з кінця ХІХ ст., загальнофілософські і естетичні погляди Лесі Українки зазнають у певній мірі впливу марксизму.

В цьому розділі не ставиться завдання всебічного висвітлення проблем, що стосуються філософсько-естетичних поглядів Лесі Українки. Мова йде лише про ті питання філософії і естетики видатної української письменниці, які є найбільш загальними і відправними для характеристики всієї сукупності її поглядів і які мають найважливіше значення.

Оскільки Леся Українка, будучи насамперед письменницею, не створила спеціальних праць на суто філософські теми, і питання методу і загальної теорії найповніше втілилися в її естетичних поглядах, то найбільш виправданим буде починати висвітлення її філософсько-естетичних поглядів саме з естетичних поглядів.

ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Правильному розв'язанню основних питань естетики Леся Українка надавала дуже великого значення. Це впливало з самого ставлення її до мистецтва, якому, за її словами, служать «...всі найсвітліші душі людські»¹ і яке покликане запалювати людські серця на боротьбу за світле майбутнє. Зусиллями своїх обранців, говорить Леся Українка, мистецтво піднесе на величезну висоту.

Естетичні питання не були для Лесі Українки чимсь самодовліючим. Сама постановка і метод розв'язання їх були зумовлені насущною потребою розв'язати інші, більш загальні і вирішальні завдання і, насамперед, найголовніше з них — завдання визволення народу шляхом революційної боротьби проти царизму і експлуататорських класів. Отже, не чисто «естетичний» інтерес, не проста пристрасть до всіляких «нових» теоретичних питань, а необхідність дати відповідь на запити практики, життя, суспільної боротьби зумовили розроблення Лесею Українкою питань естетики. Ці, так би мовити, практичні, щодо своїх джерел, способу

¹ Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 26 лютого 1902 року.

розв'язання і цілеспрямованості, естетичні погляди Лесі Українки забезпечують їй почесне місце в історії передових естетичних учень.

Займаючись питаннями критики та історії літератури і мистецтва,— а що цими питаннями вона займалась особливо багато, свідчить ряд великих історико-критичних оглядів української, польської, італійської та інших літератур, а також замітки, фрагменти і листи,— Леся Українка прагнула створити могутню духовну зброю боротьби за перетворення суспільного життя. В цій своїй діяльності вона прагнула перевірити життєву силу тих чи інших ідей практичними революційними діями народних мас і передових громадсько-політичних діячів.

Однак, розвиваючись під визначальним впливом загальноросійських і, зокрема, українських подій суспільного життя, під впливом пролетарського руху і революційної марксистської теорії, Леся Українка, природно, і в галузі естетики була під плідотворним впливом ідей марксизму і родоначальника пролетарської літератури М. Горького. Леся Українка читала твори М. Горького, друкувала свої твори, як і Максим Горький, у журналі «Жизнь»¹, була особисто добре знайома з М. Коцюбинським, другом великого російського письменника.

Висловлювання Лесі Українки про мистецтво в творах і листах дають нам уявлення про систему її естетичних поглядів.

Насамперед слід відзначити, що, ідучи за матеріалістичною естетикою революційних демократів, зокрема М. Чернишевського і Т. Шевченка, ґрунтуючись на конкретному аналізі творів мистецтва, Леся Українка правильно, матеріалістично розв'язувала основне питання естетики — про відношення мистецтва до дійсності: Зумовленість мистецтва реальним життям, його похідний по відношенню до дійсності характер — ці положення були вихідними для Лесі Українки, ними вона керувалась при розв'язуванні всіх найважливіших питань мистецтва, в боротьбі проти ідеалістичної естетики.

В питанні про походження мистецтва найповніше Леся Українка висловила у своїй праці «Стародавня історія

¹ «Жизнь» — літературно-політичний журнал, видавався у Петербурзі в 1897—1901 роки. З кінця 1899 року журнал перетворився в один з органів «легального марксизму».

східних народів». У ній вона говорить, що в первісній своїй історії люди не знали мистецтва, якщо, правда, не вважати за мистецтво його початкові елементи, які існували вже з часу появи людини як суспільної істоти. Початок мистецтва можна простежити в дуже давні часи. Найближчою психологічною передумовою виникнення мистецтва було, на думку Лесі Українки, бажання людини зробити те, що оточує її, кращим. Результати практичної реалізації такого прагнення первісної людини ми знаходимо навіть на деяких предметах кам'яного віку. Прояви цього ми спостерігаємо і у нинішніх відсталих народів. В дальшому історичному періоді, в так званому бронзовому віці, археологи виявили, говорить Леся Українка, вже багато різних прикрас, частина яких зроблена дуже добре, з справжнім мистецтвом ¹.

Цікаво, що питання про походження мистецтва Леся Українка прямо зв'язує з матеріальною, виробничою діяльністю людей, з виготовленням знарядь праці і використанням їх для одержання необхідних життєвих благ. В основі своїй — це правильний науково-матеріалістичний погляд на джерело виникнення творів мистецтва. «Можна думати, — пише Леся Українка, — що хист у людей з'явився разом з першими людськими знаряддями, а людина, хоч як вона мало розвита, все ж таки тямить зробити якийсь там знаряд з глини, чи з каменю, чи з дерева...» ².

Леся Українка говорить також про походження окремих видів мистецтва. Так, образотворче мистецтво, так само як і мистецтво гравірування, почалося з того, що люди намагалися самі зробити те, що бачили навколо себе, тобто у творах мистецтва вони відображали явища навколишньої дійсності. Малювати люди почали дуже давно, про це свідчать малюнки «допотопних» тварин, надряпаних на каменях печер. Згодом люди досягли більшої виразності і майстерності в образотворчому мистецтві, так що «вже деякі ідоли богів бронзового періоду мають вигляд досить гарний» ³.

З часу появи звукової мови, — а вона, за переконанням Лесі Українки, була притаманна людям уже на початкових етапах їх історії, — виникло ораторське мистецтво — «хист

¹ Див. *Леся Українка. Стародавня історія східних народів*. стор. 3—6.

² Там же.

³ Там же, стор. 7.

мови, себто поезія»¹. Природно, що спочатку це мистецтво було дуже примітивним, підтвердження чому ми знаходимо в етнографічних даних, зокрема в піснях відсталих у своєму розвитку племен, у яких поезія завжди йде поруч з піснею.

Дуже знаменним в естетичних поглядах Лесі Українки є те, що вони базуються на твердому конкретно-історичному ґрунті. Аналізуючи мистецтво первісної людини, Леся Українка говорить: «...З останків давнього хисту, ми бачимо правдиву, певну історію, історію хисту, історію цивілізації»².

Цей історичний погляд на походження мистецтва є загальним матеріалістичним, бо, по-перше, він походить з визнання об'єктивно-матеріального змісту всяких творів мистецтва і спрямований проти ідеалізму, по-друге, єдиною надійним критерієм тих чи інших естетичних оцінок, що стосуються мистецтва «сивої давнини», вважаються речові пам'ятки, що збереглися, і, по-третє, незаперечно утверджується послідовний зв'язок між різними етапами в історичному розвитку художньої творчості різних народів.

Найближчим покликанням мистецтва і його представників, на думку Лесі Українки, є служіння справі суспільного розвитку, боротьбі за визволення трудящих. Леся Українка проти перетворення мистецтва в забаву, декорацію, в прості беззмістовні форми, проти того, щоб мистецтво бавило «погляд і слух ситих, спокійних, загоджених людей»³. Мистецтво, заявляє Леся Українка, повинно відображати життя народу, воно покликане допомагати трудящим масам зрозуміти їх безправне становище і запалити на боротьбу за зміну його. Художній твір повинен становити частину життя народних мас, передових сил суспільства. Як тільки появляється пісня або оповідання, пише Леся Українка в статті «Джон Мільтон», відзначаючи нерозривний зв'язок справжньої поезії і життя, то «хочеться їх людям віддати, щоб і вони журились тим горем, тішились тією втіхою, що вилита в пісні, в словах». Тому нема більшої кари письменникові, як заборона «йому свої пісні пускати між люди».

Проблема ролі мистецтва в суспільному житті, в бо-

¹ *Леся Українка*. Стародавня історія східних народів, стор. 6.

² Там же, стор. 12.

³ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 72.

ротьбі класів є однією з найважливіших проблем, розв'язанню яких Леся Українка присвятила багато сил. Розв'язала вона її на користь визнання дійовості, громадського служіння мистецтва. Цій проблемі присвячені такі чудові твори, як «Надія», «Співець», «В магазині квіток», «На роковини Шевченка», цикл «Сім струн» (Do, Sol), «І все-таки до тебе думка лине...», цикл «Сльози-перли», «Іфігенія в Тавриді», «Поворіт», цикл «Весна в Єгипті», «Епілог», «Дим» і багато інших, а також майже всі поеми і драматичні твори.

Необхідною умовою розквіту і дійової сили мистецтва в класовому суспільстві є нерозривний зв'язок його з боротьбою передових соціальних сил проти всякого суспільного зла і його носіїв — пануючих паразитичних класів. Мистецтво, зокрема література, говорить Леся Українка в статті «Малоруські письменники на Буковині», повинно мати «громадське значення». В цьому його сила і покликання.

Торкаючись у статті «Утопія в белетристиці» одного роману Морріса, Леся Українка говорить, що люди в цьому романі — не живі діючі натури, а якісь «маріонетки» і тому «не дивно, що серед цих створіннів мистецтво зійшло на забавку. Чим же іншим має бути мистецтво там, де нема ні боротьби, ні контрастів, ні глибокого страждання?»¹. Тут-таки, в цій статті, Леся Українка говорить про велике значення таких творів мистецтва, які будили б «віру в можливість краси життя і вільного братання межі людьми»².

Ще у 80-х роках Леся Українка, відкидаючи геть усякі сумніви, з цілковитою переконливістю і непохитною волею говорить про громадське призначення своєї поезії і художнього слова взагалі, про велич справи, за яку бореться народ і виразники його інтересів. Вона пише, що правдиве слово повинно запалити «огонь»³ в серцях людей і тим самим принести велику користь справі визволення пригноблених мас.

У наступні роки Леся Українка багато разів повертається до цього питання, показує, що вся сила і життєвість поета — в його живих зв'язках з прогресивним суспільним

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 71.

² Там же, стор. 70.

³ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 11.

рухом, в боротьбі за поступальний рух суспільства, за інтереси народу, передових суспільних сил. Наприклад, у статті «Джон Мільтон» вона вказує, що «Мільтон був не тільки великим поетом, але й завзятим борцем за вільність віри, думки і слова у своїй країні». Саме за служіння правді і боротьбу за неї, за те, що він «щирим серцем обзивався на все, що діялось навколо нього», Мільтона, говорить Леся Українка, «досі шанують і пам'ятають». Справжній поет повинен бути активним борцем за свободу народу, людиною, яка сміливо, безстрашно подає свій голос за справедливу справу, за прогрес, — такий висновок Лесі Українки.

Як кращий представник дійового, бойового мистецтва, Леся Українка була сповнена великої гордості за ту роботу, яку вона виконувала в ім'я визволення народу з-під ярма його катів. Вона раділа з того, що її твори служать народові, революції.

Леся Українка славить літературну працю, основу на принципі служіння народові, оспівує силу «людського слова»¹, спрямованого на прогресивну зміну суспільних відносин, називає свої натхненні пісні палкими², вважає, що поезія повинна бути закликком до битв за народне щастя, сподівається, що її вірші збудять до життя і революційної діяльності нові суспільні сили. Сама вона безстрашно бере в руки і гордо несе прапор вільного слова, що закликає до боротьби з поневолювачами народу. Вона глибоко усвідомлює всю міру відповідальності за свою власну діяльність і, не вагаючись, виконує свою велику місію:

Рясніше став колючий мій вінок...
Дарма, я знала се! Тоді ще, як приймала
Від тебе зброю, що сріблом сіяла,
Я в серце прийняла безжалісний клинок³.

Людина високих моральних якостей, серед яких особливо виділяється така, як скромність, Леся Українка вважала, що їй все ще бракує відваги стати на площі «і виложити все, що маєш»⁴. Будучи, за власним признанням, головним чином, поетом-ліриком, вона прагне нести вогненне слово

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 78.

² Див. там же, стор. 125—126.

³ Там же, стор. 142.

⁴ Лист Лесі Українки до О. Є. Косач [Судовщикової] від 21—9 березня 1899 року.

в маси, народові, на площу. В цьому саме вона бачить покликання всякого справжнього поета, який повинен цілком віддавати себе суспільству, народові, боротьбі за його інтереси. В листі до Івана Франка від 14 січня 1903 року вона пише: «такий вже фатум над поетами, що *мусять* гукати на майданах і «проричати аки одержими» в той час, коли б хотіли в землю увійти від туги...»¹. Поетеса говорить, що сила поета — в його полум'яному правдивому слові, яке збуджує народні маси до самовідданої боротьби за визволення від усіх гнобителів. Лише той може виправдати себе як поет, хто слідує цій почесній вимозі. «Наші слова, — пише вона, — стають нашими ділами і судять нас люди «по ділах наших»... І думається мені: коли такий наш фатум неминучий, то даремне й тікати від нього, а хто не хоче коритись, нехай осідлає того фатума, замість Пегаса, тай їде, куди сам схоче»².

Особливо відповідальні завдання стоять перед діячем мистецтва в період гострої революційної боротьби народу. Поет не може просто «розсіяно бряжчати» на лірі, його святий обов'язок — закликати до боротьби за повалення старого, бути трибуном, глашатаєм великих прогресивних ідей. Виконання революційного обов'язку — такий є найперший обов'язок творця художніх цінностей. Поезія, мистецтво взагалі повинні відповідати тим вимогам, які ставлять до них революційні події. Між «настроєм» музи і пульсом суспільного життя повинна бути повна гармонія.

Леся Українка була саме таким поетом, її полум'яні вірші оспівували революцію і героїзм борців за свободу народу. В революційних битвах 1905 року слова поетеси звучали як пристрасний заклик до боротьби і перемоги. В листі до А. Ю. Кримського від 3 листопада 1905 року, тобто в період, коли революція ще перебувала на піднесенні, Леся Українка пише: «в поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм (се далеко не завжди бувало!). Мені якось не приходиться навіть нагадувати сій свавільній богині про її «громадські обов'язки», так обмарив її суворий багрянець червоних корогов і гомін бурливої юрби. Я навіть не розумію, яка приємність сій *citoueppe-Muse* (громадянці-Музі. — *І. Г.*) —

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 132.

² Там же, стор. 132—133.

воловодитись тепер з таким недолугим створінням, як я; на її місці я вибрала б собі поета з такою героїчною поставою, як V. Hugo, з голосом, як у Стентора, приставила б йому рупор до уст і гукала б через так вдосконалене знаряддя моєї волі на весь світ»¹.

У вірші «Поет під час облоги» (1896 р.), поряд з зображенням непохитної рішучості до боротьби і перемоги жителів обложеного ворогом міста, є пристрасні і полум'яні заклики до боротьби, які лунають з уст поета-співця, що свідомо і твердо поділяє долю обложених. У тому ж 1896 році поетеса пише чудовий щодо сили вірш «Слово, чому ти не твердая криця...», в якому розкриває великий смисл художньої творчості:

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?

.....
Слово, моя ти єдина зброе,
Ми не повинні загинуть обоє!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.

Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по тверднях тиранів,
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.

Местники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброе моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!²

Слово для Лесі Українки — це знаряддя боротьби з ворогами, могутній засіб, що сприяє здійсненню вищого громадського ідеала. Тому природно, що поетеса старається перетворити слово у тверду крицю, в разячий меч, що знищує ворогів трудового народу:

Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавцями, мечами
хотіла б я вас виховать, слова!³

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 141.

² *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 126—127.

³ Там же, стор. 191.

Слово, подібне до меча і блискавки, покликане запалювати людей на битву, на героїчні діла в ім'я всього світового і прекрасного.

Багато творів Лесі Українки спеціально присвячено темі служіння поезії справі визволення трудящих. Наприклад, у поемі «Місячна легенда» розповідається, як народ залишається зовсім байдужим до «чистого» мистецтва — до «ангельського» співу поета-співця про «весну», «місячні ночі», «солов'їв», «кохання» та інші аксесуари того мистецтва, яке намагається стати «вище» інтересів суспільної боротьби. В цьому відношенні Леся Українка поділяє думки великих революційних демократів 40—60-х рр., які обстоювали мистецтво, що виносить «вирок» над життям, і боролися проти тих, хто, подібно до Фета, оспівував «трелі солов'я» і «сонної почі трепетання». В той же самий час народ, зображений в поемі, з винятковою увагою слухає пісні боротьби і страждань. Він збирається навколо сліпого лірника-співця, який співає про нужду, про злигодні народного життя. Коли ж і поет починає співати про тяжке життя трудящих, народ і його слухає з великою увагою.

В іншій, спорідненій щодо теми поемі «Давня казка» говориться про велику роль поета як співця страждань народу і натхненника боротьби та перемог трудящих. Граф Бертольд, який зник до воєнного розбою і грабежів у чужих країнах, все це переніс і в свою власну країну. По дорозгах неможливо було проїхати — скрізь були застави і перепони, чинилися пограбування і вбивства. В країні почались величезні злигодні. Люди бідували в нестерпному ярмі, а граф почував себе, як у раю, розгулюючи в своєму замку. Здавалось, що й кінця всьому цьому не буде.

Людський стогін скрізь поширювався сумними хвилями. Відбивався він луною і в серці поета, який віддав свій талант служінню поневоленому народові в його боротьбі проти гнобителя-графа, за визволення. Незабаром граф почув, що по місту ходять співці і своїми піснями закликають народ до боротьби за свободу.

Незважаючи на тюрми і жорстокі переслідування, пісні «йдуть по людях». Вони закликають до повстання проти експлуататорів, до розправи над ненависним деспотом. Будучи безсилим заглушити вільну пісню переслідуваннями, Бертольд пускається на хитрість — він пробує зробити

співця пригноблених своїм придворним поетом. Але співець відмовляється від золота і слави. Він говорить, що той не поет, хто, забуваючи про страшні народні муки, прагне надіти золоті кайдани на свої власні руки. Поет наказує передати посланцям графа, що поки він живий, він і не думає складати свою зброю.

На пряму погрозу згноїти поета в тюрмі, якщо він не перестане закликати до повстання, співець відповідає, що він і у в'язниці буде вільним, бо його полум'яне і вільне слово неспроможні утримати ніякі в'язниці — воно полетить по світу, подібно до вільного птаха. З вільним словом у в'язниці зіллються «гірке співчуття» і «тяжкий сум» — і страшною буде тоді потроена міць його. І коли в скорботний день на поета надіватимуть кайдани, він не почує слова докору від свого народу.

Поет загинув у в'язниці, але його послідовники продовжували закликати народ до боротьби. В результаті повстання граф Бертольд був убитий. Відтоді між спадкоємцями поета — виразника інтересів народних мас, з одного боку, і експлуататора-графа — з другого, точиться безперервна боротьба.

Отже, на думку Лесі Українки, місце поета — на боці пригноблених, його покликання — боротися за перемогу людей праці над гнобителями і дармоїдами. Оцінюючи значення цієї поеми, Іван Франко пише у своїй статті, присвяченій Лесі Українці (1898 р.): «В наших часах, в часах загального рознервовання і екстраваганції, в часах, коли скрізь лунає аж лящить поклик «штука для штуки» (мистецтво для мистецтва. — *І. Г.*), аж чудно якось із уст поета почути такі тверезі та здорові погляди на задачу і вагу поезії, які висказує тут наша авторка. По її думці поезія... для всієї громади — заохота в боротьбі і докір усякій нікчемності; для пригноблених вона гарячий поклик до бою за волю і людські права, а для кривдників грізний месник. Все і всюди поезія — слуга життєвих потреб, слуга того вищого ідейного порядку, що веде людей до поступу, до поправи їх долі. І коли зразу вона служить інколи розривкою і забавою вищих верстов, то до найвищої сили і гідності доходить тільки тоді, коли робиться виразом життя і боротьби найширших народних мас і разом боевим окликом за найвищі людські і громадські ідеали...»¹.

¹ Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 95.

В оповіданні «Помилка» («Думки арештованого») в'язень, який безперечно висловлює погляд самої Лесі Українки на покликання мистецтва, говорить своїй коханій: «Мені здається, що якби ти мала літературний талан, ти б утворила на сій основі щось... сильніше, ніж Герцен, щось таке, «світ руйнує, світ будує», якого ти хотіла від моєї нещасної публіцистики»¹. Подруга арештованого Галя перед тим увесь час докоряла йому за те, що його «уперте перо не хоче служити нашій справі так, як би повинно»², — а в'язень, як видно з оповідання, належить до якоїсь партії.

Великим і справжнім призначенням поета, розвиває свою думку Леся Українка, є служіння народові, заклик до боротьби за справедливу справу. Місце поета — в строю, в рядах народних мас, а не в баштах, ізольованих від нестихаючого шуму вулиць і площ.

Саме за громадське служіння поезії високо цінить Леся Українка Гауптмана³ і його «Ткачів». Вона пише, що «незалежним художником у громадській драмі був Гауптман. Вільний від буржуазних тенденцій, які все-таки лежали в основі всіх викриттів натуралістичних, Гауптман став на шлях громадської драми з новими ідеями, прагненнями і прийомами... Ткачі і ткалі Гауптмана зберігають до кінця особливості своїх характерів і ні разу не дивують нас яким-небудь несподіваним вчинком»⁴.

Дещо пізніше, у серпні 1905 року, коли над Росією пронеслась революційна буря, Леся Українка, звертаючись до своєї найкращої мрії і закликаючи її до вірності революційній справі, пише:

... Мріє, станься живою!
Слово, коли ти живе, статися тілом пора.
Хто моря переплив і спалив кораблі за собою,
той не вмере, не здобувши нового добра.

Мріє, колись ти літала орлом надо мною, —
дай мені крила свої, хочу їх мати сама,
хочу дихать вогнем, хочу жити твоєю весною,
а як прийдеться згинуть за тее — дарма!⁵

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 3, стор. 688—689.

² Там же, стор. 692.

³ Гауптман Г. (1862—1946) — німецький драматург, визначний представник німецького натуралізму.

⁴ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 215.

⁵ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 268.

Ця віра в перетворення полум'яних революційних закликів у живий рух мільйонів борців за народні інтереси завжди супроводила Леся Українку, яка розуміла велику об'єднуючу силу ідей, що виражають завдання поступального розвитку суспільства. Вона була глибоко переконана в тому, що ці її заклики не пропадуть марно, що вони стануть караючою зброєю для всіх душителів народної свободи:

Як я умру, на світі запалає
Покинутий вогонь моїх пісень,
І стримуваній племін засіяє,
Вночі запаленій, горітиме удень¹.

Зв'язана безпосередньо з живою народною творчістю, Леся Українка, поезія якої живилася з невичерпного джерела художнього генія народу і яка сама багато зробила в справі збирання і вивчення фольклору, дає високу оцінку безіменним творцям народних пісень, дум і сказань — кобзарям, лірникам, бандуристам і т. д. Висловлюючи «думи народу», говорить Леся Українка, вони йшли в народ не заради того, щоб розважати його, а в ім'я його пробудження до активної боротьби за своє щастя². Звідси стає зрозумілою та сила і пристрасть, з якою Леся Українка в 1911 році, незадовго до своєї смерті, писала:

Хто вам сказав, що я слабка,
що я корюся долі?
Хіба тремтить моя рука,
чи пісня й думка кволі?³

Обстоюючи громадське призначення мистецтва, служіння його трудящим масам, Леся Українка, як і І. Франко, П. Грабовський та інші передові діячі України, з особливою силою викриває так звану теорію мистецтва для мистецтва, всяку проповідь «чистого» мистецтва, за якою ховається класово-експлуататорське його застосування, спрямованість проти інтересів народу. Іван Франко писав, що «Лесі Українці чужі всі формальні штучки, усі декадентські пересади»⁴. В «Замітках про новітню польську літературу» Леся Українка піддає нещадній критиці погляди

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 137.

² Див. вірш «На столітній ювілей української літератури».

³ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 316.

⁴ Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 100.

С. Пшибишевського та інших польських письменників-декадентів, що нібито виступали як представники «чистого» мистецтва, а насправді таким способом лише маскували свою ненависть до трудящих і своє служіння експлуататорським класам.

Теорія «мистецтва для мистецтва», яка лежить в основі поглядів С. Пшибишевського та інших представників занепадницького, буржуазно-дворянського мистецтва, служить для виправдання всякого гніту і реакції і спрямована проти справжнього мистецтва, яке обслуговує інтереси народних мас. Згідно з Пшибишевським, мистецтво є «відтворення того, що вічне, незалежне від усяких змін і випадковостей, від часу і простору, отже: воно є відтворення суті, тобто душі, де б вона не проявлялася: чи у всесвіті, в людстві, чи в окремому індивідуумі»¹. «Мистецтво, — заявляє Пшибишевський, — не має ніякої мети, — воно само в собі мета, воно абсолютне, тому що воно відбиття абсолютного: — *душа*. І через те, що воно абсолютне, воно не може бути вмішене ні в які рамки, не може бути слугою ніякої ідеї, — воно влада, воно джерело, з якого вийшло все життя»². Мистецтво, яке скільки-небудь служить інтересам суспільства, каже Пшибишевський, «не є мистецтво»³.

Особливу ненависть у цього реакціонера викликає, зауважує Леся Українка, «мистецтво демократичне, мистецтво для народу», бо воно, бачиш, «служить плебейському прагненню зробити доступним те, що за самою природою речей мало доступне»⁴. Артист, жрець чистого мистецтва, «так само не має ніяких обов'язків і цілей, він сам собі довіляє *«ipse philosophus, daemon, Deus et omnia»* (сам філософ, демон, бог і все. — *І. Г.*), — він стоїть вище життя, завжди чистий і святий, не знає ні прав, ні обмежень»⁵.

За твердженням Пшибишевського, мистецтво і артист абсолютно вільні у своїх проявах. Але насправді, показує Леся Українка, цього ніколи не буває. «Можна б, чого доброго, вивести з цього, — пише Леся Українка, — що

---

¹ Цитується за книгою: *Леся Українка. Твори*, т. XII, стор. 194—195.

² Там же, стор. 195.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

нова теорія визнає, крім принципу сили, ще й принцип свободи, але, на жаль, ми бачимо щось прямо протилежне.

Що може змальовувати необмежено вільний артист в своїх творах? Здавалося б, відповідь ясна: все. Якими засобами може він користатися? Здавалося б, якими завгодно: адже він абсолютно вільний».

А проте, продовжує Леся Українка, цей артист, за Пшибишевським, «є ніби позбавленим усіх прав громадянства». Він не має права змальовувати народ і звертатися до нього; «не має права звертати увагу ні на політику, ні на всякі «зовнішні зміни» в житті народу, а може тільки ґрунтуватися на «незмінній і вічній» расовій відмінності одного народу від іншого; ...не має права створювати ідеалів», а повинен «змальовувати тільки «оголену душу», в її найоголеніших станах; не має права змальовувати *речей*, а тільки почуття, з них тільки несвідомі, бо тільки в них виявляє себе «абсолют»... Особливо суворо забороняється вільному артистові мати будь-що спільне з «реалізмом», до якого належить, — каже Леся Українка, — «все мистецтво, що досі існувало».

Далі Леся Українка говорить, що єдиний порятунок декадент бачить у визнанні всякої нелогічності, безглузких суперечностей. «Чіпляючись за ці суперечності, як за рятувальний круг, носиться поет-метафізик по морю своїх критичних імпровізацій і ліричних настроїв»¹. На слова польського письменника Жеромського (повість «Люди бездомні»): «Я не можу... мати ні батька, ні матері, ні жінки, нічого такого, що я притискав би з любов'ю до серця, поки з лиця землі не зникнуть ці підлі кошмари. Я мушу зректися щастя. Я мушу бути цілком самотнім. Нехай коло мене нікого не буде, хто б мене стримував», — Леся Українка зауважує: «Проти «не можу» нічого не можна сказати, бо коли це — *почуття*, то воно таке саме законне, як і всяке інше. Але проти «я мушу», як доктрини, можна заперечити, що вона прибавляє до всіх «кошмарів» ще один, хоч, можливо, і не «підлий», а саме кошмар аскетизму, — це кошмар небезпечний, який загрожує задухомою або паралічем. На щастя, такий «синтез» неможливий для всіх, а тільки для «образних»².

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 196—197.

² Там же. стор. 202—203.

Що означає насправді теорія «мистецтво для мистецтва», Леся Українка показує на прикладі італійського реакційного письменника Д'Аннунціо. Вона зриває маску з цього реакціонера — захисника мертвого і віджилого. «Нове слово Д'Аннунціо полягає не в... прагненні обновити застаріле: незважаючи на заклики до відродження, він співець виродження»¹.

Справжній твір мистецтва, згідно з Лесею Українкою, характеризується органічною єдністю змісту і форми. В цьому також розкривається сила впливу революційних демократів і марксистської естетики на естетичні погляди Лесі Українки. Твори, що гармонійно поєднують у собі форму і зміст, знаходять у неї найвищу оцінку. І, навпаки, твори, які характеризуються розривом між формою і змістом, викликають з її боку гостро критичні зауваження. Так, говорячи про творчість польського письменника Болеслава Пруса, Леся Українка вказує на переважання в ній форми над змістом («глибиною ідей»). Справжній художній твір повинен бути «з тілом і крів'ю, з серцем і душею»² і по можливості гармонійно поєднувати в собі глибину змісту з блиском форми.

Леся Українка надавала цьому питанню дуже важливого значення і завжди дбала про те, щоб її художні твори являли собою гармонійну єдність змісту і відповідної йому форми. Це чудово ілюструється роботою поетеси над драмою «Камінний господар». В листі до О. Кобилянської від 3 травня 1913 року вона пише, що над цією драмою працювала дні і ночі з презирством до смерті, не шкодуючи ні часу, ні сил. Це для того, «щоб зробити її короткою..., щоб сконцентрувати її стиль, наче якусь сильну есенцію, зробити його лаконічним, як написи на базальті, увільнити його від ліричної м'явості та розволікlostі..., уняти сюжет в короткі енергічні риси, дати йому щось «камінного». ...Ся драма повинна була нагадувати скульптурну групу — такий був мій замір...»³.

Підкреслені слова говорять самі за себе — поетеса прагнула втілити свій задум (ідею, зміст) в таку форму, яка б найбільш повно, рельєфно і сильно відбивала всю

¹ *Леся Українка. Твори*, т. XII, стор. 115.

² «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 149.

³ Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 109. (Підкреслення наше. — І. Г.).

його глибину. І справді, їй удалось блискуче показати гнітючу, паралізуючу, «камінну» силу носія феодальної ідеології — командора, як і феодального ладу взагалі.

Леся Українка вимагає також, щоб зміст не приносився в жертву формі. Однак, маючи на увазі перевагу змісту перед формою, не можна забувати про важливість і форми. Форма, вказує поетеса, відіграє дуже велику роль у творах всіх видів мистецтва. Вона не є чимсь цілком інертним, навпаки, вона робить свій, більший чи менший, вплив на характер і особливості кожного даного твору мистецтва¹.

Нехтування формою спричиняється до великих недоліків художніх творів, які, через це, не можуть бути повноцінними.

Леся Українка різко виступає проти натуралізму («фотографії»), за реалізм в мистецтві. Ще в листі до М. Драгоманова в 1888 році вона пише: «З французьких книжок, окрім Жорж Занда, я мало читала в першотворі, більш у перекладах і то з новітніх натуралістів школи Золя, котрі мені зовсім не подобаються, бо мені здається, що в їх більше страхів різних... ніж тої правди, або сама безпросвітна бридота»². Перебуваючи в 1899 році в Берліні, вона відвідала виставку творів художника Арнольда Бекліна³ і під безпосереднім враженням пише своїм батькам: «Бачила я на виставці знаменитого Бекліна, нехай мене повісять його поклонники, але я далєбі не розумію, на чім держиться його слава. Що тут нового: дерев'яні центаври, бридкі сатири, голі жінки...»⁴.

Натуралістичне зображення дійсності не має нічого спільного із справжнім художнім відтворенням її, воно противне здоровому людському смакові. В одному з своїх листів до А. Ю. Кримського Леся Українка пише, що «коли описати докладно найкращу, найблагороднішу людину, як вона їсть, як вона жує, як вона травить і т. п., то вона може спротивитись вкрай...», що «занадто жорстоко — виставляти людину на натуралістичне позорище», що

¹ Див. *Леся Українка*. Твори, т. 3, стор. 681.

² Лист Лесі Українки до М. Драгоманова [липень—серпень] 1888 року.

³ Беклін А. (1827—1901) — швейцарський живописець-символіст, типовий представник занепадницького буржуазного мистецтва другої половини XIX ст.

⁴ Лист Лесі Українки до батьків від 26—14 червня 1899 року.

«проти голої фізіології нічого не допоможе література, бо се не її спеціальність, тут уже треба Мечнікова...»¹. Художній твір, просякнутий ясною ідеєю, не потребує натуралістичних деталей, навпаки, ними він лише затемнюється. Жива правда мистецького твору — не в «натуралістичних «протоколах вівісекції»»², до яких удаються ті, хто вільно чи невільно стає на шлях натуралізму, а в реалістичному зображенні дійсності.

Критиці формалізму і різних його проявів (декадентство, символізм, модернізм, імпресіонізм і т. д.) Леся Українка присвячує дуже багато уваги. З непримиренністю і пристрасною революційною мислителю, борця за інтереси трудящих мас, Леся Українка виступає проти всіх тих, хто носить «декадентську» зачіску або наряджається в «модні кольори», а заодно і проти тих, хто по-примиренському ставиться до перетворення мистецтва в засіб виправдання експлуататорів. Даючи, за її власним висловом, «гідну відсіч» усім прихильникам розтлінного мистецтва, Леся Українка показує всю нікчемність, ублюдочність декадентських вивертів і, тим самим, виконує важливе завдання підготовки широких трудящих мас і передової інтелігенції до революційного сприйняття світу.

Особливо глибокій критиці піддала Леся Українка формалістичні виверти буржуазно-дворянського мистецтва в «Замітках про новітню польську літературу».

Відомо, що на початок 70-х рр. XIX ст. в найбільших країнах Західної Європи була завершена епоха буржуазних революцій, яка характеризувалася боротьбою проти феодально-абсолютистських режимів, за створення буржуазних національних держав. Капіталізм утвердився як пануючий лад. Буржуазія з історично прогресивної суспільної сили остаточно перетворилася в силу реакційну.

Кінець XIX ст. був ознаменований переходом капіталізму, основанийого на вільній конкуренції, в капіталізм монополістичний (імперіалізм), з висхідного він перетворився в капіталізм загниваючий і вмираючий. В хід пускаються всі наймерзенніші і найогидніші засоби, бо гнучий клас не гребує ніякими засобами в боротьбі з силами прогресу і революції. Здійснюється шалений натиск на

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 142, 144.

² Там же, стор. 149.

народні маси, на визвольний рух, на прогресивну ідеологію, насамперед, розуміється, на ідеологію пролетарську, що завойовувала дедалі ширші маси робітничого класу. Деградує буржуазна філософія, мистецтво, культура.

Після поразки революції 1905 року з'явилася ціла орава «модних» письменників, які опльовували революцію, «розносили» марксизм, проповідували розпусту під виглядом проповіді «свободи особи». В Росії подвизаються такі запеклі мракобіси, як Д. Мережковський, З. Гіппіус та ін., на Україні — В. Винниченко, Д. Донцов, С. Єфремов і т. д. Розтліваючи мистецтво, літературу і літературну критику, вони виступали як запеклі вороги революції, реакціонери, які намагались відвернути маси від революційної боротьби, посіяти невіру в сили народу, розкласти ряди борців і тим самим відстояти буржуазно-поміщицький лад, обілити його представників.

Проти цього розгнузданого походу реакціонерів виступила партія більшовиків, її геніальний вождь В. І. Ленін. Більшовицька преса під керівництвом В. І. Леніна і Й. В. Сталіна завдала нищівних ударів по ідеологічній реакції і вказала шляхи і засоби дальшої успішної боротьби проти зрадників революції, ворогів трудящих мас. Твори В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Марксизм і ревізіонізм», праця Й. В. Сталіна «Анархізм чи соціалізм?» та ряд інших високо піднесли прапор боротьби проти всякої ідейної реакції і запалили багатьох борців на сміливу і самовіддану боротьбу проти мракобісся в усіх його формах і проявах. Максим Горький, під безпосереднім впливом В. І. Леніна, виступив з рядом статей, спрямованих проти ревізіоністів, декадентів, занепадників, міщан і індивідуалістів, які перекинулися в табір реакції. Передові письменники України, які близько стояли до визвольного руху, — І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка та ін. — також вели нещадну боротьбу проти реакції на літературному фронті, за мистецтво, яке служить інтересам передових суспільних сил. Леся Українка вела особливо уперту, послідовну і непримиренну боротьбу проти перетворення мистецтва в знаряддя захисту реакційних суспільних порядків, в об'єкт пустої гри, вона боролася за дійове і бойове мистецтво, яке гармонійно поєднує в собі життєвий зміст і кращу форму. В листі до матері від 21 лютого 1898 року Леся Українка, торкаючись

театральної трупи, яку очолював український буржуазний письменник М. Вороний, говорить, що ця трупа стала нікчемністю, бо крім п'єс, учасниками яких є чорти і відьми, вона нічого не ставить.

У «Замітках про новітню польську літературу» Леся Українка відзначає, що польська поезія, яка почала пробу-джуватись після тридцятилітнього стану напівсну, настроєна дуже похмуро.

Леся Українка піддає критиці таких поетів-декадентів Польщі, як Ланге, Пшесмицький, Россовський, Тетмайер, Щепанський, Пшибишевський, що були споріднені щодо своїх поглядів з французькими, німецькими та іншими декадентами, які виступали під різними назвами (модерністи, імпресіоністи тощо) і для яких характерні «свідома нелогічність думки і навмисна безладність образів».

Маючи на увазі мрії «про щось містичне», такі характерні для декадентів, Леся Українка заявляє: «Дуже можливо також, ...що це «щось» стомлені «поети-ідеалісти» знайдуть знов-таки в тих догматах, до яких таке схильне звертатися друге покоління Плошовських»¹. Мова в даному разі йде про софістику, безглузді суперечності, словесну еквілібристику, прямі абсурди. Дійсно, вже один з представників цього покоління, поет Глінський, у своєму вірші «Ніщо» («Ніс»), шляхом довгих софістичних міркувань, приходить до безглузлого висновку, що «те, чого нема, розумом збагнути я зумів»².

Борючись за мистецтво, покликане служити інтересам передових сил суспільства, Леся Українка з особливою пристрастю викривала українських письменників і літературних критиків буржуазно-націоналістичного табору, які включилися в загальний похід ідеологічної реакції епохи імперіалізму і намагалися паралізувати дійову силу демократичної культури, розтлити почуття широких мас і тим самим забезпечити умови для розширення і поглиблення реакції в усіх сферах громадського і політичного життя.

Леся Українка діяльно виступала за бойове, дійове, спрямоване на захист інтересів трудящих мистецтво.

Разом з передовими російськими і українськими письменниками Леся Українка бичує песимізм, «галюцинації

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 192.

² Там же.

смерті», «загробні» мрії, настрої вічного руйнування, загибелі всіх світів, властиві поетам-занепадникам, і бореться за реальне і оптимістичне світосприймання. Вона пише: «У великій філософській поемі «Над морем» (польського поета Жулавського. — І. Г.), де зображається спір позитивізму з лібералізмом, серед проклять позитивній науці («Будь проклят, хто в душі збудить спрагу, але заспокоїти її не в силах»), серед пантеїстичних сумнівів і надій проривається один вигук, — викликаній красою моря при місячному світлі, — сповнений світлої, невтримної радості і якогось безпосереднього переконання:

Чудовий світ! — Жити варто!»¹.

Драми Лесі Українки, написані після поразки революції 1905—1907 рр., особливо такі драматичні твори, як «У пущі», «Оргія», свідчать про непримиренну боротьбу письменниці проти занепадницького мистецтва, за мистецтво реалістичне, яке відповідає життєвим інтересам трудящих, передових сил суспільства.

Слід відзначити, проте, що, піддаючи нещадній критиці декадентство в усіх його різновидностях, не бачачи в ньому рішуче нічого нового і високо оцінюючи великих російських письменників за їх реалізм, за створення соціально-насичених творів, які мають величезне виховне значення, Леся Українка в той же час не зовсім розібралася в суті символізму як одного з проявів занепадницького буржуазного мистецтва.

Леся Українка не зуміла також глибоко розкрити коріння занепадницького мистецтва, хоч в окремих випадках і наближалась до правильного розв'язання цього питання. Наприклад, уже на початку 1903 року, тобто в той час, коли декадентська пошесть була в повному розпалі і продовжувала йти по лінії дедалі більшого посилення, поетеса висловлює думку, що «символізм і декадентство, саме «в останній час» вже *вийшли* з моди, — принаймні, у Франції», бо, мовляв, тепер там, у Франції, в моді «простота доброчесності», а в таборі декадентів цілковитий розброд. Початок же свій декадентство, за Лесею Українкою, бере від творів французького поета Бодлера, а також «з реакції натуралізму, з загальної втоми часів Панами і всякого національного сорому Франції, коли одні кинулись в гос-

¹ *Леся Українка. Твори*, т. XII, стор. 192—193.

serie (бруд, свинство. — І. Г.), другі в філософію регресу..., треті у мрії»¹.

Отже, тут є певна тенденція дати конкретно-історичне пояснення питання про походження декадентства. Однак поруч з цим же Леся Українка заявляє, що декадентство було простим наслідком «теорії регресу», яка панувала в той час і з якої робились висновки про те, що «світ *неминуче* йде на «виродження» і що мудрий той, хто не змагається з немінучим, а утилізує його хоч для поезії»².

Дуже цінним в естетичних поглядах Лесі Українки є розроблення нею основних принципів естетики. В цьому відношенні письменниця також продовжувала розвивати основні положення матеріалістичної естетики великих революційних демократів 40—60-х рр. і була соратницею І. Франка, П. Грабовського та інших передових письменників України.

Однією з найважливіших вимог, які Леся Українка ставить до творів мистецтва, є вимога художньої правди, відповідності правді життя. Справжнім твором мистецтва вона вважає не той, що є плодом уяви, фантазії, вимислу, а той, що відбиває явища конкретної дійсності, природи або суспільного життя і має риси, властиві безлічі інших явищ. Вона вимагає зображення *типового*, наприклад, таких людей, які втілюють у собі життя і психологію цілого класу суспільства, або таких явищ, які містять у собі зародок нового, передового і прогресивного, бо, як говорив Г. М. Маленков на ХІХ з'їзді КПРС «типове не тільки те, що найчастіше зустрічається, але те, що з найбільшою повнотою і загостреністю виражає суть даної соціальної сили». Про героїв оповідань В. Стефаника Леся Українка говорить, що «вони такі подібні між собою, як живий лист з одного дерева, а не як штучні, вибиті по шаблону в одному розмірі. Всі нариси Стефаника пройняті тим животворним духом співчуття автора до своїх персонажів, який надає непереможної чарівності художнім творам...»³. Письменниця вимагає правдивого зображення народу, а не його ідеалізації, як це робили народницькі письменники. Реалістичне зображення, говорить вона, «робить на читачів, які

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 136.

² Там же.

³ *Леся Українка*. Твори, т. ХІІ, стор. 143.

мислять і почувають, сильніше, глибше і — плодотворніше враження, ніж усі, пройняті, звичайно, найкращими намірами, панегірики ідеалізованому народові в народницькій літературі»¹. В. Стефаника Леся Українка особливо цінить за те, що він змальовує не тільки зовнішню обстановку селянського життя, а «самий зміст цього життя», за те, що його твори, «даючи нам одну спільну картину життя сільського люду, показують *колективну душу* його»².

В оповіданні «Помилка» Леся Українка говорить про непридатність шаблонів у мистецтві, про реалізм як обов'язкову вимогу до справді художнього твору, про необхідність створювати такі речі, які відбивають життєву правду. Вона проти схем у художній творчості і проти прикрашування життєвої правди. «...Навіщо розмальовувати тії схеми абиякими ліночими фарбами і видавати їх за справжні картини?»³. Народові, історичній справі визвольної боротьби потрібні такі діячі мистецтва, які на базі вивчення конкретного життя, реальних суспільних відносин створили б «справжні картини, повні художньої правди і нерозлучної з нею краси»⁴.

Реалістичне зображення дійсності, яке передбачає строгу вірність життєвій правді і відсутність усяких виняткових, нежиттєвих ситуацій, в той же самий час не виключає, а, навпаки, передбачає елементи романтичного, мрію про високе — такий ідеал, в ім'я якого провадять боротьбу передові сили суспільства і письменник, що відбиває його інтереси. У листі до О. Кобилянської від 18—30 січня 1900 року Леся Українка пише: «Не думайте однак, що і я бачу в Вашій «Некультурній» «щось такого»; на мою думку в ній нема нічого надто різкого, найсильніші місця подібні до fortissimo (найсильнішого звука. — І. Г.) доброго піаніста, що ніколи не буває різке. Такий *реалізм* я признаю, бо він не виключає поривів *ins Blaue* (в блакить. — І. Г.)»⁵.

У статті «Малоруські письменники на Буковині», вказуючи на важливе значення літературної і громадсько-політичної діяльності Ю. Федьковича, Леся Українка разом

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 143.

² Там же. (Підкреслення наше.—І. Г.).

³ Там же, стор. 84.

⁴ Там же.

⁵ Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 104. (Підкреслення наше. — І. Г.).

з тим піддає його критиці за «сентиментальність і етнографічність», за деякий наліт «німецького романтизму», за «пристрасть до декоративної сторони народного життя, до виняткових сюжетів, до незвичайних натур...»¹.

Письменниця вимагає від художника вірності художній правді, бо «зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї»². Так, наприклад, якщо письменник ставить своїх героїв у надумані, нереальні ситуації, або наділяє їх такими властивостями, які не впливають з умов їх існування, то ми не можемо говорити про даний твір як про справді художній, бо останній неодмінно включає в своє поняття також вимогу правдивості. «Ви, — пише Леся Українка А. Ю. Кримському, авторові романа «Андрій Лаговський», насиченого патологічними і натуралістичними елементами, — становите своїх героїв у такі ситуації, в яких ви самі не те, що не були (се ще б не біда!), а ніколи й не могли б бути (се моє щире переконання), і все ж таки намагаєтесь, щоб вони (герої Ваші) думали й почували по-Вашому, а не по-своєму»³.

Ідеалом художнього твору для Лесі Українки є злиття «в одну гармонію»⁴ правди і краси. Вона вважає, що коли ідея якого-небудь соціального романа, нехай навіть найвища, не втілена у відповідну їй художню форму, то, всупереч волі автора, завжди виявляється, що художня правда не дістає свого втілення. Розрив між ідейністю і художністю в романі — явище негативне і карикатура може вийти сама собою. За Лесею Українкою, автор, який свідомо нехтує художньою правдою, замінює її публіцистичним мудруванням і теоретичними схемами при белетристичних ситуаціях, занепащає свій твір і компромітує свій замисел.

Найважливішим принципом в естетичних поглядах Лесі Українки є *народність*. Даремні тому потуги ліберально-націоналістичних критиків представити Лесею Українку, як чужу народові, його мові і прагненням. У листі до М. Драгоманова від 6 грудня 1890 року, викриваючи ці потуги своїх «критиків», Леся Українка пише: «Дехто... нарікав, що я ховаюсь від «народних» тем і складу мови

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 133.

² Там же, стор. 60.

³ Лист Лесі Українки до А. Ю. Кримського від 27 січня 1906 року.

⁴ Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 108.

народної, лізу в літературщину та «інтелігентствую», але тут певне вся біда в тому, що я інакше розумію слова: народність, літературність та інтелігенція, ніж як їх розуміють мої критики».

Справжню народність поетеса бачить не в тому, щоб відтворювати чисто зовнішні прояви народного життя, а в тому, щоб проникнути в його глибину, в суть реального життя і психології трудящих мас.

Насамперед Леся Українка відзначає, що народ, зокрема український, є творцем неперевершених духовних цінностей. Він створив невмирущі пісні. У передмові до власного перекладу ліричних пісень стародавнього Єгипту вона говорить про єгиптян: «Доля того народу не була веселою — вся історія його пройшла під гнітом або своїх деспотів, або чужих напасників — і все ж таки десь брала сила не закривати очей на радощі світа й життя». І далі: «Проф. Відеман (німецький єгиптолог. — І. Г.) вважає їх (розшифровані пісні стародавнього Єгипту. — І. Г.) не «народними», а «літературними», але, минаючи вже те, що ці терміни взагалі не мають твердої наукової основи, українцеві, звиклому до своїх високо літературних народних пісень, скоріш, либонь, здається правдоподібним, що власне *народна* душа могла зродити ці співи, прості, нештучні і щирі, хоч непозбавлені й майстерності в слові»¹.

Народним мистецтвом, на думку Лесі Українки, є таке мистецтво, яке виражає інтереси, прагнення, сподівання трудящих мас, відбиває життя народу і його боротьбу проти експлуататорів. У статті «Два напрями в новітній італійській літературі» вона говорить, що слід «розуміти під словом «народ» робітничі класи, а народним поетом вважати того, хто оспівує життя і виражає прагнення цих класів»². Народний поет повинен мати такі властивості, як сила, незламна енергія, впевненість у перемозі, демократизм, ненависть до ворогів трудящих, зображення життя і боротьби експлуатованих мас. Наприклад, у статті «Малоруські письменники на Буковині» Леся Українка прямо вимагає зображення економічних і суспільних умов життя пригнобленого селянства.

¹ *Леся Українка*. Твори, т. IV. Вид-во «Книгоспілка», 1927, стор. 176—177.

² *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 93.

Виходячи з вимоги народності мистецтва, Леся Українка справедливо вважає найбільш продуктивним напрямом у драматургії ХІХ ст. напрям «соціальної драми, в новітньому значенні цього слова, цебто драми маси, драми боротьби різних суспільних груп межи собою». Елементи соціальної драми, говорить вона, є в комедіях Арістофана, в середньовічних містеріях, власне у світській їх частині — в так званих інтермедіях і інтерлюдіях. В маріонетковому «народному театрі» середньовіччя вже відбиті, «хоч і в уривчастій та потворній формі, історичні антагонізми, політичні, національні, суспільні». У Мольєра і Бомарше відобразилась «велика драма боротьби аристократії з буржуазією...»¹.

Слідом за тим Леся Українка відзначає, що «цілком поважне трактування маси, яко значного драматичного чинника, ми вперше стрічаємо в Шіллера»². Якщо в «Таборі Валленштейна» ми бачимо масу лише як «пролог», то в драмі «Вільгельм Телль» вона займає значно важливіше місце. Однак, продовжує Леся Українка, — що особливо важливо, — «це виключна, надзвичайна юрба, вся з героїв, що вимовляють найвищі почуття найвищим стилем. І все-таки вона не самотійна... Шіллер примусив свою героїчну юрбу бездільно чекати, поки їй подасть гасло до дозволу випадком визначеній герой. Телль справді не ватаг, не організатор..., тільки влучний стрілець, а головне, відзначений перстом драматурговим обранець»³.

Побутова драма і комедія також не перетворились у соціальну драму, бо зображали «більше форми суспільного життя, ніж його зміст». Щождо так званих «народних п'єс» так це є, говорить Леся Українка, «сумішка етнографії й маскараду, мелодрами й фарсу, здебільшого зовсім позбавлена артизму, вимірена тільки на дешевий ефект. Та народна п'єса в найліпшому разі не має жодної тенденції, а до ідеї вона не здійснюється ніколи»⁴.

Характеризуючи драму Гауптмана «Ткачі», Леся Українка особливо спиняється на ролі в ній народу, простих робітників. Вона говорить, що герої в цій драмі — це всі ті, в особі яких «юрба» переживає всі перипетії страждання

¹ *Леся Українка*, Твори, т. ХІІ, стор. 208—209.

² Там же, стор. 209.

³ Там же, стор. 209—210.

⁴ Там же, стор. 211.

і боротьби. В особі дітей, дівчат і старух «юрба» переживає різні відтінки пасивного страждання; в особі молодих матерів вона переживає пориви розпачу, готового на самовбивство або на злочин; в особі дорослих чоловіків і не зовсім одряхлілих батьків родин вона діє і гине в нерівному бою, ведучи на загибель і тих, хто не хоче боротися ні з нею, ні проти неї.

«Ні один з її членів не герой, ні характером, ні становищем, але вся вона разом героїчна, тому що її страждання перевищує середню міру людського страждання і доля її занадто трагічна для буденного життя»¹.

Нарешті, говорячи про народність мистецтва, Леся Українка показує, що велика сила мистецтва полягає в його зв'язку з народом, в служінні йому. Втрата цього зв'язку, вільний чи невільний розрив з народом неминує веде до загибелі мистецтва, до виродження його. Це прекрасно показано в драматичній поемі «У пущі», де талановитий скульптор Річард Айрон втрачає свій дар внаслідок того, що він, під впливом клерикалів і власть імущих, які систематично нацьковували на нього «юрбу», порвав зв'язки з тими, кому повинно служити справжнє мистецтво, — з народом, трудящими. Талант Річарда гине, він душевно спустошений не стільки в результаті нерівної боротьби з косністю, лицемірством, обскурантизмом, скільки внаслідок втрати живого зв'язку з народними масами. Цим твором Леся Українка захищає ідею служіння мистецтва суспільному благу, народові, правді.

Народність мистецтва, на думку Лесі Українки, неминує передбачає його *класовість*, тобто очевидну спрямованість на захист того чи іншого класу, суспільної групи, партії, проти інших, ворожих їм класів, груп і партій, що представляють їх.

Ідея тенденційності, партійності мистецтва, як і всякого художнього твору, дуже яскраво виражена в ряді публіцистичних і художніх творів та листів Лесі Українки, особливо в статті «Два напрями в новітній італійській літературі», що аналізує творчість головним чином Ади Негрі, в період, коли вона ще не перейшла на реакційні, по суті фашистські позиції, і Д'Аннунціо. Леся Українка дає тут не тільки художній, але одночасно і ідейний, класовий

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 216—217.

аналіз літературних явищ, розглядаючи їх з точки зору виявлення в них «класового антагонізму»¹, властивого суспільству, поділеному на класи з протилежними інтересами.

У статті «Європейська соціальна драма кінця ХІХ століття» Леся Українка найбільше цінить такі художні твори, в яких виражена «поважна ідея», «бойова тенденція», «злоба дня», показані «реальні постаті» народних героїв, «класовий антагонізм», «антагонізм між суспільними верствами»². Художнім творам самої Лесі Українки властива тенденційність в кращому, революційному значенні цього слова.

Однак тенденційність і найвищий її прояв — ідейність, згідно з естетичними поглядами Лесі Українки, не повинні виглядати як якийсь сторонній, чисто зовнішній додаток до художнього твору. Вони повинні бути органічно вплетені в тканину мистецького твору.

З цього погляду стає зрозумілою скарга Лесі Українки, висловлена в листі до М. Драгоманова від 6 грудня 1890 року: «Мені вже самий страх обридли оці теми: чи треба писати чисто народним, чи не чисто народним складом, тенденційно, чи нетенденційно». В іншому листі до М. Драгоманова (від 3 березня 1892 року) вона пише: «мене люди зовсім не за самий вірш лають, а за те, що я мало ідейна, чи то пак мало тенденційна, але мені здається, що коли я буду тенденцію за волосся притягати, то всім буде чутно, як їй волос тріщатиме нещасній. А вона як схоче, то і сама до мене прийде, тоді я вже її не прожену». А в листі до М. Павлика від 16 березня 1891 року вона, торкаючись ранньої творчості О. Кобилянської, пише: «Кобилянська письменниця нової школи, неоромантичної, але її неоромантичний стиль не дійшов ще до такої гармонії ідеалу з життєвою правдою... Часом у неї тенденція надто виступає червоною ниткою і разить очі, мов дисгармонія барв».

Отже, у своїх естетичних поглядах Леся Українка йшла за великими традиціями революційних демократів, а в ряді питань наближалась до марксистської естетики. Своїми ідеями про походження, суть і суспільне призначення мистецтва, нещадним викриттям реакційного, формалістич-

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 145.

² *Леся Українка*. Твори, т. ХІІ, стор. 211—212.

ного мистецтва та розробленням ряду основних естетичних принципів вона завоювала почесне місце серед передових діячів російської, в тому числі української, естетичної думки.

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У витлумаченні явищ природи Леся Українка стояла на матеріалістичних позиціях. У чудовому вірші, написаному в період піднесення революції 1905 року («Ось уночі пробудились думки...»), вона цілком виразно висловлюється в питанні про вічність і нестворимість матерії:

Вірю я в правду свого ідеалу,
і коли б я твою віру зламала,
віра б зламалась у власне життя,
в вічність матерії, в світа буття,
власним очам я б не вірила й слуху,
я б не впевнялась ні тілу, ні духу.
*Се ж бо для віри найвищія міра!*¹

Як бачимо, в цьому вірші міститься цілком ясне твердження про те, що найвищим критерієм віри в існування зовнішнього світу є визнання вічності матерії, її основоположної ролі щодо явищ духовного характеру.

В листі до О. Кобилянської від 13 квітня 1891 року М. Павлик передає зміст своєї розмови з Лесею Українкою про значення матеріалістичного світогляду для письменника. Леся Українка говорила йому: «Матеріалістичний світогляд єдиний найправдивіший і він, холодний, але здоровий, мов холодний гірський вітер серед спекоти в долині, що вимітає всяку нечисть з-межи людей. Дух його могутий, проїмаючий наскрізь, і він уже повітав і в штуці — в новіших реальних творах».

Матеріалізм, за переконанням Лесі Українки, властивий не лише людям філософсько-освіченим. У вигляді «наївного реалізму» або стихійного матеріалізму він властивий усім тим, хто не досвідчений у тонкощах ідеалістичних спекуляцій, і є результатом простого безпосереднього погляду на речі як на такі, що існують поза і незалежно від нашого я, від усякого суб'єкта. У статті «Утопія в белетристиці» говориться навіть про «наївно-матеріалістичний ідеал»

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 271. (Підкреслення наше.—І. Г.).*

народних уявлень про «рай» та інші фантастичні речі, а у вірші «Свята ніч» Леся Українка прямо говорить про вічність неба.

Отже, Леся Українка переконана, що матерія існує вічно, що вона нестворима і незруйновна. Ідеальне є породженням, продуктом матеріального. Більше того, аналіз творів Лесі Українки приводить нас до висновку, що письменниця вважала матерію активною, яка в самій собі має об'єктивні стимули вічних перетворень, безперервного руху, висхідного поступального розвитку. Так, в своїх «Замітках» на статтю Ганкевича «Політика і етика» Леся Українка негативно говорить про «мертву матерію» і вимагає розгляду першооснови всіх явищ світу як дійової, активної.

Єдиний у своїй матеріальній основі світ, на думку Лесі Українки, підлягає внутрішньо притаманним йому законам розвитку. Визнання пануючої в природі закономірності виключає допущення всіляких фантазій, релігійних, ідеалістичних і містично-спіритичних вигадок. Усе причинно зумовлене, детерміноване: «нема причин, не буде й наслідків»¹. Про детерміністів Леся Українка говорить, що у них «...світ наладжений так стало, що там для бога місця вже не стало»².

Глибоко чужими Лесі Українці є казки про можливість загробного життя, їй чужі всякі туманні, містичні пророкування.

Леся Українка рішуче виступає проти фаталізму і релігійно-ідеалістичної думки про наперед установлену гармонію, зверху наперед визначену доцільність у світі і т. д. Так, говорячи про передчасну смерть від сухот свого знайомого ялтинського лікаря, Леся Українка зауважує: «Ах, іще люди говорять про якусь там «доцільність»!»³. В той же час вона виступає проти суб'єктивно-ідеалістичного тезису про панування в світі чистих «випадковостей». Випадковість має місце і вона відіграє свою роль, але її не можна переоцінювати — такий є смисл твердження Лесі Українки, згідно з яким не можна занадто покладатися «на «випадковість»»⁴.

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 137.

² *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 98.

³ Лист Лесі Українки до матері від 11 лютого 1900 року.

⁴ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 137.

Аналіз творів і листів Лесі Українки наочно показує, що письменниці чужою була проповідь суб'єктивізму і сваволі. Вона вважає, що нема безпричинних предметів, явищ, фактів, подій, що як у природі, так і в історії панує необхідний, закономірний зв'язок явищ, а зовсім не хаос і гра випадку. Зокрема, і в історичному житті ми бачимо необхідність, хоча вона і не означає того, що окремі особі лишається тільки сидіти склавши руки. Навпаки, історична необхідність передбачає активну, революційну, цілеспрямовану діяльність людей¹.

З неменшою рішучістю письменниця виступає також проти відкритого шарлатанства, яке, під назвою спиритизму, особливо охоче поширювалось представниками пануючих класів у період, коли під ударами визвольної боротьби і передової, насамперед пролетарської, ідеології поступово підривались підвалини експлуататорського ладу. В листі до О. Кобилянської від 26 лютого 1902 року вона говорить, що їй чужий спиритизм, який в її час став забавою гулящих паразитів і є своєю суттю чимсь шарлатанським і патологічним. «Я взагалі, — пише вона, — давно вже втратила віру в «духів» і спиритичних і всяких інших, добрих і злих, небесних і підземних (та власне, свідомо і не мала ніколи тій віри)...». Вона пройнята презирством до всяких «містифікацій», зв'язаних із свідомим обманом і «нападами істеричними».

У цьому ж плані Леся Українка говорить про фантастичні сни і примари. «Сни та примари, — пише вона, — ніколи не бувають і не можуть бути, навіть з чисто фізіологічних причин, об'єктивно-розсудними, діалектично-логічними, — в їх завжди відбивається суб'єктивна, безпосередня вражливність самого «одержимого видивом»; через те в них може бути тільки логіка почуття та несвідомі асоціації ідей»².

Стоячи на матеріалістичних позиціях і всіма наявними у неї засобами пропагуючи матеріалістичний світогляд, Леся Українка в той же час бореться проти матеріалізму грубого, вульгарного, що виключає визнання дійової сили ідей. Вона рішуче виступає проти опошлення матеріалізму,

---

¹ Див. додаток до книжки Дікштейна «Хто з чого живе», статтю «Європейська соціальна драма кінця XIX століття» та ряд інших.

² *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 60.

за використання його як войовничої духовної зброї боротьби проти всього віджилого і реакційного. Вона осуджує вузький і обмежений матеріалізм, нехтування великою силою ідей, якими проймаються люди.

Однак сила ідей, показує Леся Українка в своїх творах, полягає не в них самих, а в тому, що вони є ідеями *людей*, які використовують їх для практичного втілення тих ідеалів, що складаються в матеріальному життєвому процесі. І саме тому, що ідея виражає насувні запити життя певної суспільної групи і сприяє реалізації цих запитів, вона містить у собі велику діючу силу, яку і треба використати в ході практичної революційної боротьби за рішучу зміну соціально-політичних відносин. Філософія має бути використана не як засіб споглядання світу, а як знаряддя боротьби, вона виправдує себе лише в тому випадку, коли набирає войовничого, цілеспрямованого характеру.

В цьому відношенні Леся Українка не тільки була споріднена духом з революційними демократами 40—60-х рр. XIX ст., але й поділяла марксистський погляд на філософію, як на духовне знаряддя боротьби за перебудову суспільного життя. В «Замітках з приводу статті «Політика і етика»,» говорячи про перших християн і римських філософів (особливо стоїчної школи), Леся Українка відзначає, що ті і другі, хоч і не були «заячесердими» перед муками, яким їх піддавали, «адже й філософи самі собі перетинали жили з непротивлення філософського та й просто з *taedium vitae* (від розчарування життям. — *I. Г.*), але *ідейної* одваги і тим і другим бракувало, бо всі вони *вижидали згори*, від бога, чи від цезаря, а нічого не важились здобувати самі. Дух Спартака не жив ні в філософах, ні в християнах, тому одні не винайшли нового «духу законів», а другі не зруйнували ні одної Бастилії, хіба ще нові побудували».

Борючись проти «філософського опортунізму» (так називає Леся Українка всяку теолого-ідеалістичну конструкцію, що освячує бездіяльність, квієтизм), письменниця вимагає від філософів рішучості, практичної діяльності, боротьби. Вона виступає проти «дебрів туманних абстрактностей», за творчий характер, життєвість і дійовість пізнавального процесу, філософії взагалі.

Саме відсутністю цієї рішучості до боротьби Леся Українка пояснює те, чому філософи стародавнього Риму не створили політичної програми суспільних перетворень,

хоч би на зразок тієї, яку створив француз Монтеск'є в творі «Дух законів», не говорячи вже про те, що вони не вступили в рішучу боротьбу проти реакційних суспільних порядків свого часу.

Ще в ранній період своєї діяльності Леся Українка виступає рішучим противником всякої бездіяльності, споглядальності, філософського індивідуалізму. Наприклад, у листі до М. Драгоманова від 22 серпня 1891 року вона говорить, «що різні громадські рухи, спори, толки, антагонізми» окремих, навіть передових людей, їх симпатії і антипатії здаються їй часто «бурями в склянці води». «А найгірше мені прикро, коли я бачу, як деякі мої товариші і товаришки, замість того, щоб оглянутись навколо себе на живі справи, на живу роботу, звертають всю свою розумову силу на рішення філософських питань, не маючи самі ніякого філософського виховання, і через те їхні спори часто бувають схожі на спори «про безсмертя душі», «про причину причин», а часом іменно ці теми служать їм до розмови». Тимчасом, продовжує Леся Українка, енергія і пристрасть, що витрачаються на «розв'язання» схоластичних і пустих питань, могли б бути використані куди більш раціонально. «Сі розмови і спори нагадують мені часи «гегельянства» в Росії. І страшно мені, чи не посуваємось ми вже назад». Характеризуючи польських поетів-декадентів, Леся Українка осуджує їх за відхід у «мрії про нірвану» і заспокоєння «у філософській байдужості до всього»¹. Вона критикує особливо таких письменників, як Ян Каспрович, Пшерва-Тетмайер, почасти навіть поета-народника Марію Конопницьку. Вона бичує «ідеалізм», тобто пусте мріяння, містицизм, якими пройняті писання польських поетів-западників.

Захищаючи дійову матеріалістичну філософію, борючись проти ідеї про непізнаванність світу, Леся Українка піддала серйозній критиці різні форми ідеалізму, схоластики, агностицизму, містицизму і т. д. Ще в листі до М. Драгоманова, написаному в 1888 році, вона повідомляє, що не любить «Смерть Івана Ілліча» і «Влади темряви» Л. Толстого за елементи «містицизму», за те, що в них «окрім чортів та ангелів нічого не видно, або саме тільки страхіття». Леся Українка виявляє глибоку обізнаність з історико-

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 190.

філософськими питаннями, піддаючи критиці вчення Платона, особливо його реакційні суспільно-політичні погляди. Поруч з Платоном вона ставить другого не менш воєнничого філософствуючого мракобіса «блаженного» Августина, одного з «отців церкви», який і досі є прапором церковного обскурантизму. Леся Українка показує також людиноненависницьку суть філософських вправ ідеолога агресивного німецького капіталізму — Ф. Ніцше.

У статті «Замітки про новітню польську літературу» вона говорить про «надлюдську презирливість Ніцше»¹, висловлюючи свою ненависть до цього барда пруського мілітаризму, апологета буржуазної реакції в її крайній формі. Однак у більш ранній публіцистичній праці «Малоруські письменники на Буковині» Леся Українка ще не усвідомила, що філософія Ніцше є філософією розбою, розглядаючи його творчість лише в плані простого протесту «особи» проти «середовища».

У «Замітках про новітню польську літературу» говориться про необґрунтованість, крах тих філософських принципів, на які спиралась польська народницька письменники. «Чим більше розвінчувались і втрачали очарування західні вчителі позитивізму і реалізму у себе на батьківщині, тим тривожнішим ставав дух їх учнів у Польщі»².

Леся Українка вказала на мірило достовірності, істинності добутих людиною знань, вбачаючи його в практиці, в експерименті, в діяльності. Про критерій практики в пізнанні Леся Українка висловлюється неодноразово.

Про роль практики в пізнанні Леся Українка говорить у статті «Малоруські письменники на Буковині». Торкаючись «літератури маленьких народів», вона зауважує тут: «Питання про право на існування тієї чи іншої з маленьких літератур розв'язується не стільки теорією, скільки практикою, тобто присутністю в даній літературі сильних і оригінальних талантів»³. А в «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» Леся Українка, говорячи про молодих К. Маркса і Ф. Енгельса, прямо заявляє, що перш ніж перейти на позиції пролетаріату, вони використали «критерій» практики для «перевірки» того, що саме *пролетаріатові* належить «будучність».

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 189.

² Там же, стор. 186—187.

³ Там же, стор. 128.

Отже, в розумінні явищ природи Леся Українка стояла на матеріалістичних позиціях. Пояснюючи природу в дусі філософського матеріалізму і піддаючи критиці містику і ідеалізм, вона вимагає, щоб філософія мала дійовий, бойовий, цілеспрямований характер, щоб вона служила розв'язанню найважливіших соціальних проблем в інтересах трудящих мас. Мірилом правильності знань людини про навколишню дійсність і про неї саму є, твердить письменниця, практична діяльність людей, яку треба розуміти в широкому значенні слова.

* * *

У підході до явищ дійсності Леся Українка виступала як діалектик.

В усіх сферах своєї багатогранної діяльності — в галузі художньої творчості, літературної критики, публіцистики і т. д. — Леся Українка докладала всіх зусиль до того, щоб вивчити і розглянути об'єкт свого найближчого інтересу по можливості всебічно, в усіх його зв'язках і опосередкуваннях, і притому в русі, а не в спокої. Так, у «Замітках про новітню польську літературу», торкаючись явищ соціальної і, зокрема, психологічної сфери, вона говорить, що не можна бути «натуралістом-метафізиком»¹, який стоїть на точці зору незмінності і вічності предметів світу, що треба виходити з ідеї зміни і розвитку як природи, так і суспільного життя. В «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» вона говорить, що матеріальне життя людей і суспільних класів розвивається, змінюється і неминуче породжує явища ідеологічного характеру (політичні погляди, мораль і т. д.), які, в свою чергу, є мінливі. У багатій змістом статті «Утопія в белетристиці» Леся Українка, говорячи про майбутній соціалістичний лад, створений на наукових засадах, розглядає його не ізольовано від усього попереднього ходу історичного розвитку, а в нерозривному зв'язку з ним. Вона говорить, що прийдешній суспільний лад тісно логічно-нерозривно зв'язаний «з еволюцією тих його початків, які можна було бачити в першій половині ХІХ століття». Слідом за цим Леся Українка, виявляючи історичний підхід до оцінки і розуміння тих чи інших явищ суспільного

¹ *Леся Українка. Твори, т. ХІІ, стор. 196.*

життя, говорить: «Правда, вже й у Мора були якісь натяки на історичне пояснення утопічного ладу, але ж це було тільки геніальне та все-таки невизначене почуття еволюційної теорії і більшого ми, звісно, від письменника XVI віку ні вимагати, ні сподіватись не можемо».

Проте, продовжує Леся Українка, коли в XIX ст. «теорія еволюції міцно запанувала в науці та розпросторювала свій вплив і на «широку публіку», уже нікого не цікавили серйозно фантастичні вигадки про майбутнє соціалістичне царство, так само як «не інтересувало ніщо, вирване хоч би силою фантазії з великого і величного ланцюга еволюції»¹. Утопісти цього часу, за словами Лесі Українки, уже не наважувались зовсім відірвати свої утопії від конкретних явищ суспільного життя і відомих наукових даних.

В додатку до українського перекладу книжки «Хто з чого живе», відповідно до марксистських поглядів, говориться, що шлях визволення робітничого класу від капіталістичного рабства є складним шляхом діалектичного росту класової організованості і самосвідомості пролетаріату, є шляхом непримиренної боротьби робітників, що об'єдналися в масштабі кожної країни і всього світу, проти буржуазії як класу.

Ці думки Лесі Українки свідчать, по-перше, про конкретно-історичний підхід її до явищ суспільного життя, а по-друге, — про визнання руху як невід'ємного атрибута матеріальної, в тому числі і суспільної, дійсності. Характерним щодо цього є місце з тієї ж статті «Утопія в белетристиці», де говориться, що не можна «в'явити собі ліс без дерев, життя без руху»², а також положення розвідки з історії, яке відзначає суперечливий характер розвитку суспільства на ранніх його ступенях.

Леся Українка робить правильний і природний висновок про відсутність абстрактної істини, про необхідність, в науковому дослідженні і практично-політичній діяльності, якнайсуворіше враховувати умови, місце і час існування того чи іншого природного або історичного явища. Так, у «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» ідея конкретності істини, «конкретної правди» обґрунтована і з своєї теоретичної сторони. Як на приклад Леся Українка

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 57.

² Там же, стор. 69.

вказує на застосування води, яку треба заощаджувати в умовах посухи, раціонально витрачаючи її з метою сприятливого дозрівання хлібів. А в період збирання врожаю дощ зовсім не потрібний, і люди борються з поводями.

Це положення прямо перекликається з відомим положенням М. Чернишевського про те, що не можна «певно», тобто однозначно відповідати, наприклад, на питання: «корисний чи шкідливий дощ», бо в одних умовах, а саме тоді, коли проведено сівбу і потрібна волога для дозрівання злаків,— дощ корисний, в інших же випадках, коли умови змінилися, — коли мова йде про збирання врожаю, — дощ є перешкодою для успішної роботи. Очевидно, Леся Українка для ілюстрації прямо скористалася з цього положення великого російського революційного мислителя. На це вказує чорновий начерк «Заміток з приводу статті «Політика і етика», де робиться пряме посилання на М. Чернишевського і висловлюється цілковита згода з ним (він правий,— говорить Леся Українка).

В іншому місці своїх «Заміток» Леся Українка говорить: «Навряд, чи навіть той, хто звик думати абсолютними категоріями, буде боронити такого тезису, що *людської* крові взагалі *проливати* не можна: як треба для медичної мети, або як людина хоче *свою* кров пролити для якої героїчної ідеї, то навіть і «непротивленці» нічого проти того не кажуть».

Тут-таки говориться про історичний характер ідеалів, створюваних людьми на протязі їх історичного розвитку. «Ідеал поти й живе, поки він нерушимий та оспоримий, а як перестане ним бути, то йде до архіву історії». Те саме характеризує і моральні норми і принципи — вони мають силу лише для певних історичних періодів і змінюються разом із зміною конкретних умов суспільного розвитку.

Отже, ту чи іншу оцінку певному явищу Леся Українка давала незалежно від якогось абстрактного, раз і назавжди даного «принципу», а лише якнайсуворіше враховуючи конкретну життєву ситуацію, яка зумовлює саме існування і всі особливості цього явища. Те саме слід сказати і про практичні висновки, які слід робити, згідно з Лесею Українкою, із сформульованих положень.

Щодо розуміння розвитку як переходу від одного якісного стану явищ до другого їх якісного стану через попереднє нагромадження кількісних змін, то Леся Українка,

в загальній формі визнаючи це, в той же час допускала серйозну помилку, особливо тоді, коли мова йшла про розуміння деяких явищ соціального життя. Так, у «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» Леся Українка висловлює і намагається обґрунтувати неправильну думку, згідно з якою «сама по собі революція і революційність фактично не є антитезою ні акції (тобто позитивній дії. — *І. Г.*), ні реакції (тобто негативній дії. — *І. Г.*), а тільки є більше інтенсивною формою їх обох. І до універсальності, вселюдкості того чи іншого руху вона нічого не має».

Неправомірним у цьому останньому положенні Лесі Українки є те, що завдання перебудови суспільства на нових, історично більш прогресивних началах прямо не зв'язується з стрибком, переривом неперервності, що революція розглядається лише як більш «інтенсивний» прояв суспільного прогресу або регресу, а не як закономірне явище, що вносить глибокі якісні зміни в характер пануючих відносин; що заперечується загальний характер розвитку через заперечення старої якості і утвердження нової.

Леся Українка вважала, що процес розвитку явищ, так само як і самий пізнавальний процес, не являє собою якоїсь прямої, несуперечливої лінії, а є таким процесом, який супроводиться суперечливістю, боротьбою протилежних тенденцій, сторін і т. д. Вона говорить, що явища природи і суспільства «народжуються, розвиваються і вмирають рівночасно і рівномірно». У вірші «Свята ніч» вона прямо говорить про наявність протилежностей у самій дійсності і в її відображеннях — наших уявленнях, поняттях:

...Проти вічності неба були ми малі,
але небо схилилось над нами.

Ніч без тіней і світло без проміння хвиль,—
все було і далеко й близько,
і сіяли нам зорі за тисячі миль,
і між нами світили низенько ¹.

Піддаючи критиці декадентські твори ряду західноєвропейських письменників (наприклад, у статті «Утопія в белетристиці»), поетеса висловлює незадоволення відсутністю в них зображення «боротьби, цієї конечної умови життя», що безперечно свідчить про визнання розвитку явищ через боротьбу їх протилежних сторін.

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 199.*

Леся Українка не могла миритися з догматизмом в розумінні явищ дійсності, з абсолютизуванням результатів пізнання. Вона різко виступає в «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» проти догматизму, всяких абсолютів, еклектизму, за діалектичну оцінку тих чи інших явищ. Догматизмові вона протиставить «науковий, або практичний релятивізм», що не визнає ніяких «абсолютів» — філософських, естетичних і т. д. «Релятивіст» (тобто ворог догматизму. — *І. Г.*) не може «запевняти себе і других, що вся правда і розум може бути в чомусь та ще й в комусь одному». Не можна, продовжує Леся Українка, безглуздо стояти на ґрунті визнання якогось «абсолюта» або «золотої середини», примиряючи «два супротивні світогляди».

Дуже різко і рішуче Леся Українка виступає проти еклектичного змішування «двох різних критеріїв, релятивного й абсолютного», проти однобічного роздування якої-небудь риси, грані в пізнанні і перетворення її в абсолют. Тут вона говорить про деяких римських філософів, що вони «були ближчі до наукової, об'єктивної правди, коли казали *errare humanum est*» (людині властиво помилятися. — *І. Г.*), а тим самим віддавали під науковий сумнів всяку ортодоксію, всяку претенцію одної людини... на виключну монополію правди і розуму».

Леся Українка схильна була розглядати діалектику лише як прийом, що допомагає викривати неправильну аргументацію і тим самим добиватися з'ясування «істини». Так, у статті «Спогади про Миколу Ковалевського» вона пише: «М. В. (тобто Ковалевський. — *І. Г.*) переймав свого бесідника і, запанувавши над ним своєю блискучою діалектикою, вів його навпростець і часом заводив туди, куди молодий бесідник ніяк не сподівався дістатись. Щоб витримати такий словесний поєдинок з М. В. і зостатись незбитим зі свого становища, треба було мати чималу діалектичну практику, а надто пильно стерегтись, щоб не попасти в сперечку з самим собою, бо як тільки М. В. завважив це, то вже перемога була його»¹.

Як бачимо, тут Леся Українка висловлює цінну, з методологічного погляду, думку, а саме: діалектика є надійним засобом викриття всіляких софістичних вивертів противника. Про це ж говорить критика Лесею Українкою

¹ *Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 30—31.*

аргументації негативних героїв поем і драм, — аргументації, майже цілком побудованої за софістичним принципом¹.

Ці висловлювання Лесі Українки є підставою для того, щоб вважати, що вона розуміла діалектику в її початковому значенні — лише як засіб розкриття суперечностей в поглядах противника, як знаряддя виявлення «істини» шляхом зіткнень протилежних думок, а не як метод наукового дослідження і революційного перетворення світу, хоч, як ми бачили, в ряді конкретних випадків письменниця і говорить, що успіх пізнання і революційної діяльності залежить від правильного, діалектичного підходу до явищ.

Нарешті, слід сказати, що Леся Українка, борючись проти догматизму і стоячи на історичній точці зору, разом з тим говорила, що в певних умовах треба вимагати однозначної, цілком певної відповіді на те чи інше питання. Часто, говорить Леся Українка, особливо в питаннях класової, партійної боротьби, не можна відповідати «в душі золоті середини, а просто *так чи ні* з відповідним мотивуванням», не можна також задовольнятися самим лише «гіпотетичним міркуванням», хоч гіпотеза і має своє значення, що підкреслюється такою вказівкою Лесі Українки: «гіпотези можна будувати, їх будують і переконані учені соціалісти». Ці гіпотези бувають різні своїм характером, вони можуть торкатись питань боротьби людини з природою і питань суспільного життя. В пізнанні законів дійсності, говорить Леся Українка, треба йти далі гіпотези — в напрямі розкриття дійсних зв'язків і відношень предмета, з тим, щоб визначити в ньому вирішальне, головне.

Таким чином, в питанні методу Леся Українка стояла на діалектичних позиціях. При цьому особливо важливо те, що діалектика Лесі Українки завжди наповнювалась реальним, життєвим змістом, тобто поєднувалась з матеріалістичним розв'язанням основного філософського питання, з боротьбою за революційну зміну суспільного життя. В ранній період творчості письменниці ця діалектика загалом була спорідненою з діалектикою великих російських революціонерів-демократів ХІХ ст., а в другий період вона відображала також вплив матеріалістичної діалектики К. Маркса.

---

¹ Див., наприклад, «дowodи» Гелени у драмі «Кассандра».

Отже не можна сказати, що Леся Українка зрозуміла суть марксистського діалектичного методу як всесильного і єдино наукового методу пізнання і революційної дії. Про це, зокрема, й говорить та обставина, що пануючою в її поглядах на діалектику є думка, нібито діалектика служить насамперед засобом розкриття суперечностей у судженнях противника.

Матеріалізм Лесі Українки, що поєднувався з діалектикою, не був діалектичним в марксистському розумінні цього слова. Письменниця не оволоділа діалектико-матеріалістичною методологією і в цілому залишилась на позиціях домарксівського матеріалізму.

Разом з тим необхідно відзначити, що Леся Українка робила серйозні спроби зрозуміти і застосувати на практиці філософське вчення марксизму. Про це з усією очевидністю свідчить її прагнення розібратися, виходячи з положень марксизму, в закономірностях історичного розвитку, в законах класової боротьби. Тому беззастережно не можна сказати, що в розумінні явищ історії Леся Українка була ідеалісткою. Серйозні матеріалістичні тенденції в поглядах на суспільство переросли у неї в наукове, матеріалістичне розуміння суті ряду питань суспільного життя, що стверджується її поглядами на питання про класи, класову боротьбу, революцію, роль народних мас в історії і т. д. Проте в силу об'єктивних обставин вона не зуміла піднятися до діалектичного і історичного матеріалізму Маркса.

АТЕЇЗМ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Філософською основою атеїзму Лесі Українки є матеріалізм і діалектика, що характеризують світогляд письменниці. Це прямо впливає з самої суті вже відзначених вище особливостей її філософського матеріалізму і діалектики. Атеїзм Лесі Українки, формуючись під визначальним впливом найбільш прогресивних тенденцій суспільного розвитку Росії, був знаряддям боротьби за революційні перетворення в суспільстві.

Служіння батьківщині, беззавітне прагнення сприяти визволенню народних мас від гніту експлуататорів вимагали непримиренної боротьби проти всякої реакції, в тому числі і ідеологічної. Одним з устоїв старого, буржуазно-помі-

щицького світу була релігія, боротьба проти якої була водночас боротьбою проти реакційних суспільних порядків.

Леся Українка надавала величезного значення справі боротьби проти релігії. Її атеїзм має бойовий, войовничий характер. Це — прямий результат революційно-критичного ставлення до дійсності, яке вимагало боротьби з релігією як знаряддям духовного гніту, результат благотворного впливу на письменницю революційних марксистських ідей.

Леся Українка ще з юнацьких років була атеїсткою. Один з героїв антирелігійного своїм змістом оповідання «Мгновение»¹, яке має безперечно автобіографічний характер, говорить: «...протестантизм уявлявся мені завжди у вигляді чорної дошки, списаної крейдою, єврейська релігія — у вигляді якогось кошмару, а католицтво — у вигляді товстого ксьондза...». Той самий герой заявляє: «...не пам'ятаю навіть, щоб у дитинстві або в юності мене особливо цікавили релігійні або містичні питання...»². В листах Лесі Українки ясно висловлена думка про відсутність бога. Вона піддає критиці біблійні легенди, християнську релігію і її носіїв — правовірних християн і попів, ні одному слову яких, говорить вона, не можна вірити. Різко негативне ставлення до релігії і попів, що експлуатують трудящих і культивують мракобісся, виявлено в оповіданні «Школа». А в листі до М. Драгоманова від 23 квітня 1894 року Леся Українка пише: «Тип галицького поповича є і у нас, з таких найбільш складається «темна сила». Але цур їм, проти ночі згадувати». Серйозна критика релігії міститься також у згаданій уже статті про Джона Мільтона — в ній Леся Українка говорить про реакційну роль релігії, а також схвалює діяльність борців проти релігійного мракобісся.

Найбільш повне, яскраве і вичерпне ставлення до релігії молодій Лесі Українці висловлене в одному з листів до М. Павлика³. Цей лист має глибоко атеїстичний характер. Леся Українка пише в ньому, що хоче висловити своє ставлення до питання про бога і про посмертне життя, причому висловити з не меншою рішучістю, ніж це роблять

¹ Оповідання написано російською мовою.

² *Леся Українка*. Твори, т. 3, стор. 594.

³ Лист написаний у формі вірша.

патентовані філософи. В сучасних умовах, відзначає Леся Українка, немає потреби зачіпати таких, нині вже мертвих богів, як Зевс, Одін, Брама, Єгова. Тепер слід говорити про бога «дійств», «скептиків» і «детерміністів». Щодо першого з цих богів — «бога дійств», то він, на думку письменниці, нічого не говорить її серцю, нагадуючи собою щось, що не має «солі» і «перцю». Ім'я «бога скептиків» — «не знаю», а тому, продовжує Леся Українка, його не можна вважати за бога у власному розумінні слова. Щодо детерміністів, то їх матеріалістичне світорозуміння виключає необхідність будь-якої надприродної творчої сили.

Всі ці три «боги» не відповідають своєму поняттю, а створювати якогось нового бога немає ніякої потреби, — тим більше, що на землі, де так мало свободи, — і без богів досить начальства, яке претендує на роль непогрішаних і всесильних божественних владик.

Друге із порушених у цьому вірші питань — питання про загробне життя — розв'язується Лесею Українкою в таких знаменних словах:

...Повірте слову, мій шановний друже,
Посмертного життя не хочу я собі,
Мені про нього гірше ніж байдуже.
Туманне «там» подобатись не може,
«Загробний світ» спіритський — боронь боже!¹

Попасти в пекло, іронізує далі Леся Українка, може й цікаво, однак, описане дуже барвисто у Данте, воно вже не може викликати особливого захоплення. До того ж сама поетеса має, як вона говорить, деяке уявлення про те, що «пеклом зветься», і її не спокушає навіть перспектива такого блаженства, бо, як про це говорять віруючі, в загробному світі нема всього того, що супроводить життя людини на «грішній землі» — дружби, кохання і т. д., а без цього жити дуже нудно.

Різно негативно ставиться Леся Українка також до церковних обрядів і релігійних церемоній. У листі до сестри Ольги від 9 червня (27 травня) 1901 року вона пише з приводу весілля сестри, що мало бути: «Ти знаєш, як я відношусь до церковних церемоній взагалі, а до сеї спеціально, але як вона вже конечне мусить бути (коли се інакше вно-

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 98.

силь «трагедію» в родину!), то треба її принаймні зробити якнайменше неприємною. Єдине, що є гарного при тій церемонії, то убрання молодії...».

Леся Українка вивчала літературу, головним чином критичну, з історії релігії, особливо християнства. Зокрема, це відбилось у листуванні з М. Драгомановим, М. Павличком і у «Замітках з приводу статті «Політика і етика». В листі до М. Драгоманова від 18 серпня 1892 року Леся Українка говорить про «фантастично-туманні образи та чудну міфологію».

У питанні про походження релігії Леся Українка наближалась до правильного, науково-матеріалістичного погляду, — зрозуміло, якщо говорити про другий період творчої еволюції письменниці, — хоч і не розуміла того, що корінною причиною виникнення релігії є низький рівень економічного розвитку, безсилля первісної людини перед незрозумілими для неї силами природи. Так, «пристарілу ідею про рай і пекло, що неначебто ділять життя людськості на дві одрубні половини», вона називає примітивним поняттям, утвореним «наївним дуалізмом первісних релігій»¹. Особливо багато і докладно про гносеологічне коріння релігії Леся Українка говорить у написаному нею для своєї молодшої сестри підручнику з стародавньої історії східних народів (1890—1891 рр.). Двадцятирічний історик правильно відзначає, що у первісних людей релігійні вірування були примітивними і пояснювались дуже низьким рівнем їх розумового розвитку. «Для первісної людини, — говорить Леся Українка, — все, що має рух — має життя, отже в світі все живе, все має душу. Небо, земля, вітри, вода, хмари, зорі — все має життя, думку, бажання і душу. Міцні сили природи, дивні істоти, незрозумілі появи світові — все то боги. Первісна людина бачить своїх богів навколо себе, вона їх чує. Де лише обернеться, всюди бачить таємницю, всюди бачить своїх богів»².

Перші релігії неминуче були політеїстичними. Спочатку виникла віра в «добрих» і «злих» духів, які уособлювали собою ті чи інші явища природи. Разом з тим — і після того — первісна людина думала, що боги схожі з людьми, що вони мають людський образ, почуття і думки. «Для

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 79.

² Леся Українка. Стародавня історія східних народів, стор. 16.

богів, — пише Леся Українка, — завжди робилося все краще, більше, значніше, ніж для людей... Потім вибирали навіть окремих людей, що повинні були служити богам. Тії люди провіщали народові божу волю... Звісно, чим дичіші та первісніші були люди, тим дичіша та первісніша була її віра, бо в вірі одбивається натура і світогляд народу. У давніх людей віра входила у все: у поезію, в хист і в ціле життя. Громадське життя теж багато залежало од віри, бо кожний громадський закон уважався святим і даним од самого бога. Такий погляд на закони людські тримався і потім, коли люди жили навіть дуже розвиненим життям громадським. Все мудре, надзвичайне — вважалося ділом бога. І коли люди дійшли до того, що навчилися писати й читати, то думали, що сьому навчили їх самі боги. Від того часу, як люди навчилися письма, — почалося життя «цивілізоване», почалися «історичні часи»...»¹.

У статті «Утопія в белетристиці» Леся Українка знов і досить ґрунтовно спиняється на питанні походження релігії². Богословське вчення про потойбічне життя душі вона називає «прадавньою легендою». Опис небесного раю, говорить Леся Українка, створено за образом і подобою раю земного, породженого фантазією людей, почасти за аналогією з картиною життя багатих дармоїдів. «Фантазія стародавніх людей, — говорить Леся Українка, — взагалі мала нахил творити на небі дублікати всього того, що вона бачила на землі»³. В розумуваннях стародавніх людей про рай Леся Українка бачить риси примітивного світогляду і такого ж примітивного ідеалу. Біблійним ідеалом, говорить вона, було: нічого не знати і не рівнятися з богами, щоб не втратити райське блаженство. Цей ідеал, зазначає Леся Українка, тримався дуже довго і пережив навіть трансформацію земного раю в небесний і матеріального блаженства в духовне, бо і для духовного блаженства «вважалося ще довго (та подекуди ще й досі) потрібним, щоб люди були «як діти», «убогі духом»...».

Далі Леся Українка говорить, що у єврейських авторів

¹ *Леся Українка*. Стародавня історія східних народів, стор. 8—9.

² В ще більшій мірі це слід сказати про такі праці Лесі Українки, як додаток від упорядника до українського перекладу книжки Дікштейна «Хто з чого живе», «Замітки з приводу статті «Політика і етика» та ін.

³ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 35.

часів «вавілонського полону» релігійний ідеал земного раю поєднувався з політичним ідеалом незалежності від сусідів і державної сили. Вся біблія рябіє такими категоріями, як «свій народ, чужий народ; своя держава, чужа держава; свій бог, чужі боги». При цьому ми зустрічаємо тут «праведників і нечестивців». «Ідейних конфліктів, боротьби чи хоч суперечок межи праведниками не має бути, їм одно суджено — шастя застою, як і в прадавній легенді...»¹. Християнство багато в чому повторює вчення біблійних «пророків», які, в свою чергу, представляють лише більш завершену форму того, що створили інші народи стародавнього Сходу.

В листі до М. Драгоманова від 23 квітня 1894 року Леся Українка говорить про величезну шкоду «попівсько-розкольніцького туману», а також про те, що всі форми релігії варті одна одної і немає потреби «сушити собі голову над тим, кого слід підтримувати», як це робив один молодий чоловік — знайомий Лесі Українки, що начитався Репана.

В драматичній поемі «У пущі» скульптор Річард Айрон говорить матері Едіті про лицемірство клерикалів, їх глибоку ворожість до трудящого люду, мистецтва, вільної думки:

Подумай, мамо, — люди, що назвали
себе «святими» й «божими синами»,
дають своїм братам не хліб, а камінь!
Вони ламають крила мріям ясним!
Їх варто проклинати².

Леся Українка говорить, що такі християнські твердження, як «кожна влада єсть від бога», «цезареві належить цезареве віддати»³, виправдують владу експлуататорів. Тоді як «Спартак і всі славні бунтівники нехристиянського Риму» не мирилися з пануючим ладом і вступили з ним у смертельну боротьбу, християни, зазначає Леся Українка, з самого початку «боролись виключно духом», в той же час убиваючи його так, як «ні один цесар не вмів убивати»⁴. Християни, продовжує Леся Українка, вірно зберегли формулу, взяту від єврейських теократів: «Нема правди і розуму, як тільки в мені» і, прикрасивши її муче-

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 37, 42.

² *Леся Українка*. Твори, т. 3, стор. 37.

³ «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

⁴ Там же.

ницькими пальмами, передали її в спадок, по праву, всім ідейним тиранам дальших віків»¹. Інакше кажучи, християнські догми, незважаючи на всю їх позірну «миролюбність» і «людинолюбство», є антинародними, нелюдськими, вони вимагають цілковитої нетерпимості до людей інших вірувань і релігій.

Щодо політичної боротьби, то перші християни не створили і не хотіли створювати ніяких політичних партій. «Вони охоче пробачали своїм *релігійним адептам* їх політичні гріхи і класові привілеї»². Християнські прокляття і громи на багатих і сильних мали чисто «теоретичний» характер, щождо практичної «політики», то вона зводилась до непротивлення. Робітник, згідно з християнським віровченням, зазначає Леся Українка, повинен їсти, але, не маючи нічого, він може просити тільки у бога і то лише «на сьогодні». Погроза кари «на тому світі» не доходила до багатців — нехристиян і християн: вони охоче віддавали рай біднякам, задовольняючись земними благами. Християнські «якобінці» чекали революції від бога (на зразок «Содома і Гоморри»), самі ж залишались рабами чистісінької води. Більш енергійні висновки з абстрактної етичної теорії «царства божого» зробили лише пізніші християнські покоління — в період реформації (лютеранство, кальвінізм, соціальні битви плебеїв, які відбувалися під релігійним прапором, і т. д.). Тому даремно шукати якобінство «в покірних підданих римського цесаря і в «нищих духом» рабах божих»³. Християнство, говорить Леся Українка, було спочатку теологічною догмою, яка звичайно переходила в «фанатичну ортодоксальність»⁴, що виправдує насильства, вбивства інаквовіруючих і т. д.

В антирелігійній і революційній своїм змістом драмі «В катакомбах», сюжет якої взято з історії раннього християнства, коли маси рабів і вільновідпущеників вели боротьбу проти володарів Римської рабовласницької імперії, Леся Українка зображає Неофіта-раба, що пристрасно виступає, як і Нартал у драмі «Руфін і Прісцілла», проти основних принципів християнства, ворожого народові і вигідного лише експлуататорам. Про цю драму Леся

¹ «Замітки з приводу статті «Політика і етика».

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

Українка в листі до А. Ю. Кримського від 3 листопада 1905 року пише: «І спиняти не буду, нехай летить (тобто друкується і розповсюджується. — *І. Г.*), коли попи не з'їдять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще «гірша» від «Одержимої»¹. Раб, головний герой драми, питає єпископа, який розглагольствує про «солодкість» ярма і легкість «тягаря», що їх тягнуть на своїх плечах усі пригноблені і експлуатовані:

Прости, але я все ж не розумію,
як може бути якийсь ярмо солодким,
а щось важке легким?²

Єпископ щось бормоче про «солодкість» добровільного просовування шиї в ярмо і носіння хреста. Тоді раб знову зауважує, що немає ніякої рації в тому, щоб добровільно впрягатися в ярмо. Неволя, рабство і без того змучили людей вкрай, а ярма і хрести залишили страшні сліди не тільки на шиї, а й на душі цих людей. І не для того він, раб, прийшов у катакомби, щоб знайти нові ярма і хрести. Ні, він прийшов туди для того, щоб знайти справжню свободу, де не повинно бути ні панів, ні рабів.

Далі раб питає, де ж «царство божє?». І у відповідь на слова єпископа, що на небі і на землі, раб говорить:

...Ось ти сказав, що тут
у нас є царство божє... А чому ж
у нас тут є патриції, плебеї,
ну, і раби?³

На пояснення патриція і його «старого раба» Неофіт-раб питає:

То, значить, в царстві божім
є раб і пан?⁴

Довідавшись, що на землі повинні бути пани і раби, оскільки їх такими створив бог, Неофіт вибухає бурею протесту і обурення проти соціальної несправедливості: його дитину погодувати нікому, бо його жінка «обслуговує» примхи пана; вона навіть плакати не може — це не «подобається» рабовласникові. Раб говорить, що він не вірить

¹ «Радянське літературознавство», 1948, № 9, стор. 150.

² *Лесь Українка*. Твори, т. 2, стор. 222.

³ Там же, стор. 224.

⁴ Там же, стор. 225.

у щирість слів єпископа і всіх тих, хто стоїть на чолі руху християн, бо якби з їх боку було щире бажання допомогти страждаючим, то вони знайшли б для цього більш дійові засоби, ніж пусті розради.

Неофіт-раб не може зрозуміти, як можна «боротися в покорі». Він хоче не терпіння і покорі, а боротьби проти експлуататорів. Він чекає «помсти». Він вимагає, щоб люди були вільні *в житті*, а не в думці.

На заклик «покайтесь», раб відповідає, що кається він не збирається, і даремно лякають його «геєною огненною» — він перебуває в цій геєні щодня і щогодини. Навколо себе він безперервно чує тільки плач і скрегіт. Замість правди, надії і свободи, він, раб, знаходить лише презирство, слова, які нічого не означають, і даремну мрію про небесне царство, про єдиного бога, який існує в трьох особах і допомагає панам владарювати над своїми рабами «від першого до другого пришестя».

Викриваючи класову, експлуаторську суть релігії (християнства), раб заявляє далі, що і небесне, примарне, царство влаштоване за принципом земного, де одні панують і потопляють у розкошах, а другі живуть у неволі і злиднях. І в «небесному царстві», як видно, безплотні душі будуть вічно терпіти і «боротися в покорі», а рабські душі і там служитимуть патриціанським, повновладним душам. Вказуючи на торговця, раб іронічно зауважує, що він і на тому світі буде класти на вагу добро і зло, а такі, як дякони та інші «духовні» особи, раз на тиждень роздаватимуть духовний поживок голоді. Щождо злидарів, як Неофіт-раб, то їм нічого більше не лишиться, як побожно стояти і покірно, неначе жебраки перед багатим паном, чекати, поки єпископ не зволить мовити слово, або співати гімни «єдиному цареві всіх царів і панові усіх царів небесних». І ледве чи не краще, робить висновок раб, перебувати вічно в геєні огненній, ніж перебувати в такому безвихідному рабстві, з якого навіть смерть не може визволити.

Раб вимагає, щоб його навчили не тільки любити ближніх, а й захищати їх, «а не дивитись, опустивши руки, як в рабстві тяжкім браття погибають». Закликаючи своїх собратів на «оргію криваву», тобто до повстання, раб говорить, що експлуатовані вже принесли багато кривавих жертв «богам неправим», даремно гинучи в покорі і неволі. Вони і зараз ще гинуть в ім'я бога, який, згідно з хрис-

тиянською релігією, засудив трудящих на вічне рабство. Не можна виміряти шлях, «обставлений хрестами», на яких гинули ті, хто, доведений до розпачу, підняв руку на своїх гнобителів; немає змоги зважити всю кров, пролиту поневоленими, — її вистачило б для того, щоб потопити всіх дармоїдів і експлуаторів разом з їх богами-покровителями. Досить, вигукує раб, проливати цю живу кров творців усіх благ земних під ноги богам — цим «тиранам безтілесним, ...безкровним, неживим примарам». Неофіт-раб не бажає віддати ні краплі своєї крові «за кров Христову», йому байдуже, скільки богів на небі, — ні за одного з них він не хоче вмирати, бо з нього вистачить уже рабського існування. Він хоче лише одного — боротися за свободу трудящих і експлуатованих:

Я честь віддам титану Прометею,
що не творив своїх людей рабами,
що просвіщав не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку,
та не назвав свого тирана батьком,
а деспотом всесвітнім, і прокляв
вішуючи усім богам погибель.
Я вслід йому піду. Коли загину,
то не за нього — він не хоче жертви —
але за те, за що і він страждав.
Нехай нікого хрест мій не лякає,
бо коли я почую в своєму серці
святій вогонь, і хоч на час, на мить
здолаю жити не рабом злидненим,
а вільним, непідвладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду,
і без докору на хресті сконаю¹.

Викриття Лесею Українкою в драмі «В катакомбах» реакційної суті християнства ще в перші століття його існування дуже красномовно свідчить про справедливість критичних зауважень щодо цього у статті Д. Острянина і І. Куликова² на згадувану раніше книгу А. Іщука, який твердить, що раннє християнство Леся Українка вважала прогресивним явищем.

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 2, стор. 240.

² Див. Д. Острянин, І. Куликов. Протип искаження образу Лесі Українки. — Газета «Правда України» від 3 жовтня 1951 року.

Ідея класового призначення релігії проведена також у драмі «Три хвилини». В уста Монтаньярові Леся Українка вкладає такі слова, спрямовані проти християнства:

...і християнство стало панувати,
вбивати і служити, і дурити.
Воно з людьми жило, з людьми ї змінялось,
аж поки стало тим, чим є тепер.
Як думаєш, се ж може бути, що з тіла
апостола Петра зросло колінь
те дерево, з якого трон вигідний
для папи римського майстри зробили? ¹

Звідси видно, що Леся Українка з усією пристрастю революційного борця і захисника інтересів трудящих нападає на християнство, показуючи його як духовне знаряддя поневолення народу, як надійний засіб в руках дармоїдів-експлуататорів для боротьби проти всього передового і прогресивного. В цьому відношенні вона продовжувала лінію викриття католицизму, яку почав ще в XVII ст. І. Вишенський і геніально продовжили Т. Г. Шевченко та інші прогресивні громадські діячі і письменники України.

В ряді своїх творів Леся Українка показує глибоку ворожість релігії мистецтву. Так, у драмі «У пущі» скульптор гине як художник в значній мірі через підступи церковних мракобісів і фанатизм людей, які попали під вплив церковників.

Як і інші передові діячі українського народу — Т. Шевченко, І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, — Леся Українка нещадно бичує римсько-католицьку церкву і її служителів на чолі з «намісником Христа» на землі — папою римським. У вірші «Пророчий сон патріота» вона вкладає в уста папі такі слова:

... Я заповідаю
Вірним всім піти в похід хрестовий
Проти всіх плюгавих, одчайдушних,
Сіячів ворожих, брідких впливів,
Їх нам треба нищити без пардону!
Буде вам за ссе рай на небі,
На землі ж то поки що ще тайна... ²

Ці, як і багато інших думок Лесі Українки про реакційну суть католицизму, католицької церкви, Ватікану і його

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 2, стор. 167—168.

² *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 101.

глави — папи римського, — мають дуже актуальне значення і тепер. В умовах боротьби двох таборів — імперіалістичного і антиімперіалістичного — католицька церква, яку субсидують монополісти США, служить хижацькому імперіалізмові. Вона одурманює свідомість трудящих, веде розгнуздану наклепницьку кампанію проти Радянського Союзу і країн народної демократії, відвертає маси від боротьби за мир і демократичні права, допомагає імперіалістам здійснювати їх агресивні заміри, стоїть на сторожі всього реакційного, давно віджилого і мертвого, поширюючи містику, обскурантизм, мракобісся.

Леся Українка висміює мрії галицьких націоналістів поставити свого представника митрополита Сембратовича на престол папи римського, бичує їх плазування перед Ватиканом і його главою. В цьому відношенні вона є попередницею таких полум'яних борців проти Ватикану, як Я. Галан, С. Тудор та ін., які викривали реакційну практику уніатської церкви, що служила не тільки Ватиканові, а й Гітлеру і Муссоліні.

Леся Українка зневажливо говорить про тих «просвітителів», що хочуть «життями святих» піднімати дух народу. В листі до М. Драгоманова від 5 квітня 1894 року вона пише, що ті, хто найбільше галасує про «українство», вимагають миритися з клерикальними виданнями і навіть підтримувати їх. «Коли хто каже, що він не признає «життя святих» для народу ¹, то се вже у них нетолерантне відношення до людей з релігійними переконаннями».

Ще раніше, в листі Лесі Українки до М. Драгоманова від 17 серпня 1893 року, висловлено глибокі антирелігійні думки: «Коли слухаю, як тут старі люди говорять про народну просвіту, що мовляв «життя святих» найкраща література для народу, бо вона розвива в народі дух героїзму, то мені так і хочеться лишню свічку у хаті засвітити, щоб світліше було. Хіба вони не бачать, куди сей «дух героїзму» доводить? Мальованці виходять з їхніх героїв та наповняють собою шпиталі для божевільних. Якби я могла, то я б вінком вимела усе те «героїчне» сміття на смітник, там би йому лежати, а не людям голови туманити. Може

---

¹ Тут Леся Українка має на увазі перш за все Івана Франка, що написав статтю «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва», де зупиняється на шляхах поширення літератури, в тому числі і антирелігійної, серед широких народних мас.

вам чудно, що такі труїзми так палко словами побиваю, але я про сі речі не можу спокійно говорити, бо мене болить, коли я про се згадую. Я занадто близько бачу, як людей в тім'я б'ють героїчними книгами і як мало людей, що борються проти сього. Погибель і нещастя наше сей героїчний напрямок в ділі народної просвіти. Треба думати, як би найкраще з ним боротись, бо вже *laisser faire*, *laisser passer* (невтручання в хід справ. — *I. Г.*) тут ніяк не вистачить».

Леся Українка не може миритися з проповіддю, як вона говорить, ідеї про «дві правди» щодо релігії, «що ми, мовляв, можемо бути собі і вільнодумцями і Ренанів читати, а для мужика це «опасно», та і нащо його бідного з «непосредственности» збивати, «аналогізмом роз'їдуючим» душу труїти, од рідної традиційної, релігійної «почви» одривати. Шкода тільки, — продовжує Леся Українка, — що ніхто не зна як слід, яка вона, тая «почва»¹.

І далі Леся Українка питає: «Чи не походить ся думка про «дві правди» ще й від панського страху перед освіченим мужиком, що, ось то, мужик, начитавшись усякої премудрості, зовсім може відбитися від рук. Може сидить у них в голові формула: освічений чоловік — пан; а що ж буде, як усі мужики та почнуть вилазити у такі пани? «Усе пани, усе пани, а хто ж буде свині пасти?»»². У статті про Джона Мільтона поетеса прямо говорить, що справді віруючих серед служителів культу і тих, хто їх захищає, мало, а «більше таких, що дбають тільки про людське око та про свою кишеню, або таких, що самі і не дуже то вірять, та думають, що коли мужик не боїтиметься пекла та не бажатиме заслужити раю, то зробиться харцизякою...; таких людей було і є багато і поміж попами і поміж панами...».

З метою пропаганди атеїстичних ідей, в інтересах підготовки народних мас до боротьби за повалення пануючих відносин у суспільстві Леся Українка створює ряд сильних художніх образів — гордих і незалежних борців проти старого ладу, вільних від релігійної свідомості, які з усією пристрасністю віддаються справі захисту честі, свободи і незалежності рідного народу. Саме створення цих образів говорить про те, що Леся Українка була войовничим атеїс-

¹ Лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 23 квітня 1894 року.

² Там же.

том, який нерозривно поєднував антирелігійну проповідь з закликком до революційної боротьби за знищення старого ладу. Так, наприклад, у віршованому діалозі «Грішниця» (1896 р.) розповідається, як відважна патріотка, потрапивши в полон до ворога, на заклик покаятися, щоб протиставити її «суддя небесній», сказала:

Гадаєш ти, що я боюся суду?
Запевне, бридко між гадюк попасти,
Та я їх не боюсь, суд не страшний для мене, —
Небесний чи земний — для мене все одно,
Однакові для мене рай і пекло,
Бо я не вірю в них¹.

Далі дівчина заявляє, що шкода лише, що вона гине даремно, але її тішить віра, що справа, за яку вона бореться, безсмертна. Вона шкодує, що люди вірять в «рай і пекло».

У вірші «Було се за часів святої Германдади...» Леся Українка говорить про нелюдські катування еретика інквізиторами і про гордий, мужній виклик з боку еретика:

Ченці, ради Христа,
Давайте ще вогню! Вогонь моя вірада.
О, дайте ще, благаю вас, каті!²

За полум'яну проповідь войовничого атеїзму Леся Українку люто ненавиділи церковні і «світські» мракобіси. Номер «Літературно-наукового вісника», де друкувалась антирелігійна драма «На полі крові», був конфіскований за «богохульство».

У листі до М. Павлінка від 14 лютого 1895 року Леся Українка говорить багато гнівних слів про тяжкі, шкідливі наслідки релігійного фанатизму, який час від часу дає себе відчувати і іноді проявляється в зовсім диких формах. Леся Українка критикує Л. Толстого за те, що він, з одного боку, «кидає громи на всі нові Вавілоні», тобто на тодішні суспільно-політичні порядки, і в той же час «нетерпеливо викидає, поки господь, коли не гнівом, то благодаттю своєю змінить фарисеїв, садүкеїв, митарів та преторіянців (на «книжників» надіється найменше!) у щирих християн або якось лагідно вигасить їх рід з лиця землі»³.

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 117.

² Там же, стор. 240.

³ «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

В питанні боротьби проти релігійних вірувань Леся Українка надавала винятково великого значення пропаганді за допомогою усного слова і преси. Як приклад дуже вдалої пропаганди атеїстичних поглядів вона наводить свою власну діяльність, яка давала їй змогу робити атеїстами найбільш фанатичних віруючих. Так, у листі до М. Драгоманова від 22 серпня 1891 року Леся Українка, посилаючись також на попередній лист до нього, розповідає, як одного разу вона захитала релігійні переконання двох фанатично віруючих дівчат шляхом «порівнюючого методу», тобто вказівки на спільність обрядової сторони найрізноманітніших релігій. «Я почала порівнювати (наскільки тямала) наші обряди з чужими, наші вірування з «поганськими»... В результаті співбесіди «вже самі почали факти наводити і самі себе запевняти, що справді наші всі релігійні звичаї та поняття не з неба впали; дедалі бесіди дійшли самі до такого «вольнодумства», про яке ще за три години і згадувати не хотіли». Леся Українка говорить, що згодом цей метод вона застосовувала багато разів і з успіхом.

Розглядаючи погляди Лесі Українки на релігію, переконалими, що вона була войовничою атеїсткою, непримиренно ворожою всякій релігії. Все своє життя вона боролася проти християнства, як і проти всіх інших релігій. Леся Українка в своїх творах показувала гносеологічне і класове коріння релігії, її реакційну, антинародну суть, піддавала серйозній критиці намагання українських буржуазних націоналістів використати релігію в своїх інтересах, ворожих інтересам трудящих.

Думки великої письменниці, спрямовані проти релігії взагалі і Ватикану зокрема, і досі зберігають своє значення як засіб боротьби проти релігійного мракобісся.

ЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Етичні погляди Лесі Українки, як частина її світогляду, безпосередньо зв'язані з тими завданнями загально-російського, в тому числі українського, визвольного руху, розв'язанню яких вона присвятила всі свої сили. Як і великі революційні демократи 40—60-х рр., кращі традиції яких продовжувала письменниця, у своїй оцінці явищ морального характеру і в прагненні створити позитивний етичний

ідеал Леся Українка виходила з потреб найбільш прогресивного історичного розвитку народів, з необхідності дати відповідь на вимоги загальнодемократичного і, зокрема, пролетарського визвольного руху.

У розумінні ряду етичних питань Леся Українка вийшла за рамки революційного демократизму і стала на позиції марксизму. Про це, зокрема, свідчить критика нею етики «розумного егоїзму»¹.

Цілком неправильними, фальшивими є спроби антипатріотів-космополітів представити етичні погляди, як і всю спадщину Лесі Українки, як простий продукт запозичення з якогось спокоївку існуючого фонду моральних цінностей. Етика Лесі Українки — це етика революційної боротьби, беззавітної любові до батьківщини, народу і жагучої ненависті до всіх ворогів трудящих.

Леся Українка добре розуміла, що моральні норми і категорії мають історичний характер, змінюючись залежно від конкретних умов суспільного розвитку, від місця і часу існування тих чи інших моральних уявлень. Так, наприклад, в «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» вона прямо говорить, що «абсолютної етики ми не знаємо», що моральні норми і поняття, які існують в її час, неминуче змінюються, хоч передбачити точно всі особливості цих змін і неможливо. «Хто знає, — пише вона тут-таки, — що буде тоді (в майбутньому суспільстві. — *І. Г.*) вважатись «варварством», коли всі форми убійства відійдуть в атавізм? Може тоді смутний погляд «противника» при мирних дебатах вражатиме так, як тепер крик катованого, а таке слово як «псу-брат» буде все одно, що убійство?».

Про конкретно-історичну оцінку Лесею Українкою моральних вчинків красномовно говорить аналіз усієї її творчості, зокрема тих художніх творів, в яких дається зображення морального обличчя героїв різних епох і народів. Кожний з цих героїв — це живий портрет, який втілює в собі не тільки загальний дух часу, а й конкретні риси й особливості моралі даної історичної епохи. Кассандра, Прісцілла, Міріам, Руфін, Антей, Мартіан та інші персонажі її драм несуть на собі яскравий відбиток моралі рабовласницької епохи. Ізольда, донна Анна, Бертольд, Роберт Брюс та ін. — люди феодальної епохи, мораль-

---

¹ *Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 63.*

яких зумовлена характером суспільно-історичних умов свого часу. Нарешті, герої творів, сюжет яких взято з епохи капіталістичних відносин, красномовніше за всякі слова говорять за себе — вони є носіями моральних уявлень часу неподільного панування чистогану, купівлі-продажу всього і вся, конкуренції, поневолення, гніту і експлуатації.

З історичним підходом до явищ морального характеру якнайтісніше зв'язаний *класовий* підхід до цих явищ.

Револуційна письменниця і великий друг трудящих Леся Українка добре розуміла, що немає і не може бути, в умовах антагоністичного суспільства, єдиної, загальнолюдської, позакласової моралі, що в кожний історичний період, який характеризується боротьбою класів, існує, принаймні, два, якщо не більше, типи моралі відповідно до класів, які становлять дане суспільство. Леся Українка прямо заявляє, що «яка класа суспільна, така й її етика, така й політика»¹, що соціалістичне суспільство, яке виникає на руїнах старого, капіталістичного суспільства, буде мати і нову мораль.

У своїх творах Леся Українка говорить про мораль рабів і рабовласників, плебеїв і патриціїв, кріпаків і феодалів, робітників і капіталістів. І якщо мораль борців за історичний прогрес Леся Українка вважає глибоко позитивною, то до моралі гнобителів і експлуататорів, дармоїдів і паразитів, що становлять пануючі класи антагоністичних суспільств, у неї різко негативне ставлення: вона таврує ганьбою і викриває цю нелюдську, людожерську мораль, як мораль поневолення і експлуатації мільйонних мас трудового народу.

З особливою ненавистю Леся Українка ставиться до людиноненависницької, звірячої моралі, що панує в буржуазному суспільстві. Мораль експлуататорів та їх платних агентів вона змальовує в найбільш негативному світлі. Вона плямує цю мораль і глибоко обурюється тим, що моральною нормою буржуазного суспільства зробилась торгівля не тільки життєвими благами, а й такими цінностями, як честь, гідність, совість, талант, краса. Саме в цьому вона бачить особливий бруд, який просочує суспільство, основане на купівлі-продажу. «Брудні не інстинкти

---

¹ «Замітки з приводу статті «Політика і етика»».

їй пристрасті наші, а їх спотворення через купівлю і продаж того, що не повинно ставитись на торг»¹, — пише Леся Українка, викриваючи всю мерзенність тупого самовдоволення власника, який чваниться скарбами, добутими шляхом нещадної експлуатації чужої праці і грабування скарбів, які по праву належать трудящим.

Чудовим підтвердженням тієї думки, що Леся Українка дуже добре розбиралась у класовій суті моралі, є оцінка нею етичних систем, які претендують на роль панацеї від усяких бід і видають себе за щось додатне для всіх класів суспільства. Далеко недосить, говорить вона, самого прагнення переконати людей в тому, що добре бути добрими, благородними, самовідданими. Від цього вони не тільки не стануть добродішними, не тільки не будуть почувати себе щасливими, а й навряд чи увірують у справедливість самої ідеї. Щоб зробити докорінний перелом у моралі суспільства, потрібні не вмовляння — вони однаково залишаться пустими звуками, оскільки мова йде про пануючі класи, — а революційна дія, яка, в свою чергу, передбачає звернення з революційним словом до трудящих мас, що є носіями зовсім іншої моралі, ніж мораль пануючих експлуаторських класів.

Будучи відданою великій справі революційного визволення трудящих від усякого гніту, Леся Українка створила ряд чудових щодо своєї цільності і моральної чистоти художніх образів. Вважаючи, що «діла без віри мертві суть»², вона створила цілу галерею образів передових громадських діячів, борців за історично справедливу справу, людей, беззавітно відданих батьківщині, трудящим масам, революційному обов'язкові. Але треба насамперед сказати, що сама письменниця, весь її життєвий шлях були прекрасним прикладом того, як треба служити народові, прогресивному ідеалові — справі революційної боротьби проти гніту і експлуатації. Велика поетеса у своєму особистому житті, роботі і боротьбі показує приклад героїчного служіння справі визволення трудящих з-під гніту експлуаторів. Цікавий з цього погляду її лист до А. С. Макарової від 2 травня 1894 року. «Мені, — говориться в цьому листі, — не одні Ви казали, що при мені люди робляться

¹ Леся Українка. Твори, т. XII, стор. 85.

² Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 105.

луччими, — сьому б я хотіла вірити, бо се був би дуже щасливий дар». Ні тяжкі випробування, що випали на долю поетеси, ні численні підступи ворогів — ніщо не могло зупинити її на шляху самовідданого служіння інтересам трудящих. Усе особисте підкорялось нею громадському, завданню соціального і національного визволення українського народу. Про це говорить увесь героїчний шлях Лесі Українки — письменниці, громадсько-політичного діяча, друга робітників. Про це, зокрема, говорить її лист до О. Кобилянської від 15 серпня 1901 року, який зачіпає сферу інтимних відносин. Торкаючись скарги своєї адресатки з приводу невдалого її кохання до О. Маковея, Леся Українка пише: «Тяжке то слово: «я можу все витримати», але нехай хтось (тобто О. Кобилянська. — *І. Г.*) скаже його собі, так як і ще хтось (тобто сама Леся Українка. — *І. Г.*) казав у подібних обставинах, а потім хай розмахне крилами і злетить угору, куди не тільки ведмеді не заходять, а навіть орли не залітають, може там трошки холодно і самотно буде спочатку, але може там стрінуться й інші гірські подорожні і розпалять всі вкупі ватру велику і будуть з неї іскри на всю Україну».

Суть цієї чудової поради Лесі Українки полягає в тому, що революційне служіння своїй батьківщині, глибокий зв'язок особистої долі з долею народу, трудящих мас є найвірнішим засобом від усяких особистих знегод. Ці знегоди не можуть і не повинні відвертати людину від основного, вирішального — боротьби за свободу народу, за революційне знищення всіх реакційних, експлуаторських сил. А для успіху такої боротьби необхідно виробляти мужність, героїзм, відвагу, самовідданість, вірність прогресивному ідеалові. Саме цими рисами і наділяє Леся Українка своїх героїв і героїнь — Кассандру, Вілу-посестру, Ізольду Білоруку, Мартіана, Антея, Неофіта-раба, Річарда Айрона, робітників, селян, революціонерів і багатьох інших. Леся Українка в ряді своїх творів оспівує людську гідність, вірність, незважаючи на найжорстокіші випробування, революційному обов'язку, непримиренну ворожнечу до продажництва, любов до простих людей, ненависть до всяких дармоїдів і експлуаторів взагалі. У драмі «Руфін і Прісцилла» письменниця втілює ідею вірності революційному обов'язку. Вона захоплюється високою «поважністю, щирістю в провадженні своєї ідеї,

чистотою своїх замірів, завзятістю переконання»¹, які характеризують моральне обличчя великого революціонера-демократа М. Чернишевського. Ідея вірності прийнятому на себе обов'язку проведена також у драматичному етюді «Йоганна, жінка Хусова», в якому зображається один епізод періоду раннього християнства в Римській рабовласницькій імперії. Йоганна — головна героїня драматичного етюд — уособлює тут вірність прогресивній справі.

Що особливо варто уваги в етичних поглядах Лесі Українки, то це досить глибоке відбиття в них прекрасних, глибоко людських, високоморальних якостей представників простого народу, трудящих і особливо — робітників, вірним другом яких була сама письменниця. Величезна перевага моралі трудящої людини, її високі моральні якості викликають захоплення письменниці уже з самого початку її літературно-громадської діяльності. У 90-і роки героями творів Лесі Українки частіше стає пролетар, що є носієм моралі нового типу. У вірші «Дим», в оповіданні «Над морем», у драмі «Осінь казка» та в ряді інших художніх творів Лесі Українки зображаються робітники, основною рисою моралі яких є ненависть до всіх і всяких експлуататорів, любов до народу, братерська взаємодопомога, мужність, самопожертва, відвага, героїзм, стійкість у боротьбі з ворогами. Мораль трудящого взагалі, робітника зокрема, показує Леся Українка, стоїть безмірно вище від моралі капіталістичних хижаків, кодекс моральних постулатів яких містить у собі такі «скарби», як обман, зрадництво, продажність, егоїзм, розпуста, гангстеризм тощо.

У публіцистичних творах Лесі Українки міститься теоретичне обґрунтування великої переваги і величезної життєвої сили моралі робітничого класу. Так, наприклад, у статті «Європейська соціальна драма кінця ХІХ століття» Леся Українка з великою похвалою говорить про спробу зображення Б'єрнсоном «свідомої... мучениці з робітничого середовища, яка уморила себе і дітей, щоб звільнити комітет страйкарів від зайвих турбот і щоб смертю своєю подати товаришам сигнал до більш діяльної боротьби»².

¹ *Леся Українка. Твори*, т. ХІІ, стор. 61.

² Там же, стор. 231.

А в додатку до книжки Дікштейна «Хто з чого живе» вона вказує на велич тієї моральної і матеріальної взаємодтримки, яка характеризує робітників, що борються за своє визволення від капіталістичного рабства.

Захищаючи великі принципи дружби трудящих усіх народів, особливо дружби народу російського і українського, оспівуючи високі моральні якості трудящої людини, Леся Українка в той же час вела нещадну боротьбу проти моралі, ворожої інтересам народних мас. Вона викривала, таврувала ганьбою не тільки людиноненависницьку мораль рабовласників, кріпосників і хижаків-буржуа, а й — це особливо важливо — мерзенну «мораль» зради, ренегатства, яка мала місце в період столипінської реакції, коли каламутна хвиля аморалізму, індивідуалізму, опльовування революції, прихованого і неприхованого зрадництва поширювалась як зараза, що загрожувала захлеснути все живе, все прогресивне. Викриваючи українських буржуазних націоналістів, які прикривалися фіговим листком прихильників «революції», вбиралися в тогу «друзів народу» і поборників соціального прогресу, Леся Українка тим самим допомагала справі боротьби революційних марксистів за розгром ворогів революції, за збереження кадрів борців проти самодержавства і поміщицько-буржуазного ладу взагалі. Засуджуючи в драмі «На полі крові» (1909 р.) зраду і ренегатство, розкриваючи причину цих огидно мерзенних якостей (приватна власність, жадоба здирства), характеризує Іуду як нерозкаяного, закінченого у своїй підлоті і до кінця мерзенного зрадника, Леся Українка хоче цим самим сказати, що зрадник лишається вірним своїй натурі і що з такими виродками треба провадити найбільш нещадну війну.

З величезною силою художнього генія і пристрастю революційного борця Леся Українка обрушується на тих, хто використовує мистецтво з метою розтління свідомості народних мас, в інтересах пануючих експлуаторських класів. Характерною в цьому відношенні є критика Лесею Українкою «художніх» вправ таких реакційних письменників, як Д'Аннунціо, Бодлер, Ніцше, Пшибишевський, Рембо, Сар Пеладан та ін., а також російських і українських декадентів, символістів та представників інших реакційних течій виродніючої і деградууючої культури вмираючих класів поміщиків і буржуазії.

Особливої уваги заслуговує погляд Лесі Українки на питання про відношення між політикою і етикою у визвольній боротьбі пролетаріату. Цьому питанню Леся Українка присвятила спеціальну статтю — «Замітки з приводу статті «Політика і етика»», яка свідчить про те, що в галузі етичних проблем, як і в усіх інших галузях літературної і громадсько-політичної діяльності, ідеал Лесі Українки не тільки наближався до етичного ідеала пролетарського революціонера, діяча революційної російської соціал-демократичної партії, але в ряді пунктів і збігався з ним. Дуже важливо при цьому відзначити, що самі мотиви боротьби, в яку вступила Леся Українка, захищаючи справжній моральний характер партійної політики від езуїтизму з його лозунгом «в боротьбі всі засоби добрі», є глибоко моральними, далекими від будь-яких егоїстичних розрахунків. Про це говорить сама письменниця в листі до О. Кобилянської від 12 березня 1903 року: «хтось таки (тобто сама Леся Українка. — І. Г.) має неспокійну натуру. От недавно зладив полемічну статтю до «Молодої України», схотілося зачепитись з М. Ганкевичем за терор та за політичну етику... То вже не для зарібку і не для самооборони, а так, — «за правду», не стерпіла душа моя...».

Як почасти видно з вищенаведеного, «Замітки з приводу статті «Політика і етика»» написані Лесею Українкою в зв'язку з виступом західноукраїнського соціал-демократа меншовицького толку Ганкевича, який опублікував у журналі «Молода Україна» (1902 р.) статтю про книгу Паульсена «Партійна політика і мораль» в українському перекладі, з примітками і додатками І. Копача.

Під виглядом критики проповідників надмірного «м'якосердя» і непотрібного «гуманізму» в міжпартійній боротьбі Ганкевич протаскував об'єктивно шкідливі, анархістсько-есерівські, по суті провокаційні, погляди на умови, шляхи і засоби досягнення пролетарською партією своєї мети. Таким, ледве чи не єдиним і універсальним засобом Ганкевич вважав терор, залякування — силами членів партії — уряду і пануючих класів.

Незважаючи на ряд помилкових положень Лесі Українки у «Замітках...», зокрема осудження — з моральних міркувань — терору якобінців періоду французької революції, в цілому цей твір революційної письменниці правильно обґрунтовує ту думку, що в боротьбі партій

і класів, які ці партії представляють, не повинні практикуватись довільні прийоми і перші-ліпші методи. За Лесею Українкою, боротьба партій повинна передбачати додержання певних норм, правил. Критерієм же цінності етики класу, на думку Лесі Українки, може бути «найбільша згідність розвитку етики класу з ходом загальнолюдського поступу і найбільше наближення її до новочасного прогресивного ідеала», тобто, інакше кажучи, етика взагалі і етика класової боротьби зокрема, відповідно до загального принципу розвитку, має історичний характер, що передбачає різний рівень розвитку моралі суспільства. А це прямо диктує необхідність застосовувати — наприклад, пролетарській партії — ті способи боротьби, які, загалом відповідаючи найвищому прогресивному ідеалові, гарантують справжні успіхи. Мова, таким чином, іде про те, що в умовах капіталістичного суспільства партії пролетарського типу повинні користуватися не методом терору, індивідуального чи групового, а методом організованої, цілеспрямованої, пройнятої світлом революційної свідомості класової боротьби. Так, про комунарів Парижа, які штурмували, за висловом Маркса, небо, вона говорить, що вони, будучи світлими бійцями за свободу, чистими і стійкими людьми, «нащадками Спартака, а не Брута і Ціцерона... не вірили в спасенну силу цесаревбивства і шпійсько-катівської процедури, вони вірили в повстання, одважну і відкриту війну, але без класичних і середньовічних варварств... і вони зробили велике діло».

Критикуючи Ганкевича і Копача, яким стали властиві ті самі помилки, які вони так завзято намагались перебороти у інших, Леся Українка, виступаючи просто «голосом з народу», говорить, що Копач, визнаючи слідом за Паульсеном «конечність існування партій, думає, що то сумна конечність, бо партійність є і *мусить бути* чудовищем неморальним, бо сама природа партійної боротьби веде до обману, до занедбування правди і справедливості, бо «політика псує характер» і т. д.». Партія уявляється Копачеві якоюсь «фатальною потворою», яку навряд чи можна «згуманізувати».

Про це саме, по суті, говорить і Ганкевич, який взявся критикувати Копача і Паульсена. Йому, пише Леся Українка, «навіть дивно, як то можна бажати, щоб політичні борці придержувались «правил гуманності» супроти воро-

гів... Він, як видно, признає, що політична, партійна боротьба є і мусить бути по самій своїй природі потворою». Копач, продовжує Леся Українка, змалював цього «чорта»... фатально страшним» — якимсь душолюбом, що не гребує в боротьбі рішуче ніякими засобами. Погляд на партійну боротьбу як на якусь протилежність гуманності «цілком сходиться з уваженням її за елементарне лихо, таке, як землетрус, повінь і т. і.».

Весь це говорить як Копачем, так і іншими, робить глибокий висновок Леся Українка, для того, щоб посіяти «відразу до партійного та й взагалі до активного життя, бо в жодній діяльності без душоловства, освітлювання і висновків з фактів і діл не обійтись». Проте, говорить Леся Українка, партійна боротьба може бути і чесною і нечесною, бо «не так політика псує характери, як характери політику».

Щоб оцінити моральну цінність тієї чи іншої політичної діяльності, того чи іншого напряму в суспільній боротьбі, треба, говорить Леся Українка, виходити не з якихось упереджених «критеріїв», як-от «фанатичність» або «уміркованість», а з конкретних історичних умов, із завдань і потреб прогресивного руху, а також з тих засобів і можливостей, які він має в кожний даний період. Ганкевич, показує Леся Українка, в своїх етичних побудовах виходить саме з абсолютів, з догм, а не з живого життя, що діалектично розвивається. На словах він виступає нібито як діалектик-«релятивіст», що визнає відносність, історично минулий характер усяких моральних цінностей, а «в практичній політиці»¹ признає конечність абсолютів, — власне кожна партія, по його думці, мусить мати свій абсолют і боронити його фанатично, хоч би й з свідомою одвагою незаконності, аби енергично».

Весь цей хід думок Лесі Українки безперечно спрямований проти аморального, езуїтського лозунга: «в боротьбі всі засоби добрі», — лозунга, який пускали в хід всякі несумлінні люди в ім'я досягнення своїх непривабливих цілей.

Однак у статті Лесі Українки, присвяченій питанню про співвідношення партійної етики і політики, поряд з правильними і дуже цінними положеннями щодо оцінки етич-

¹ Замість цих двох слів у рукопису спочатку стояло: «в філософії». Це ще раз говорить за те, що Леся Українка визнавала за філософією дійовий, революційно-практичний характер.

ного змісту політичної боротьби революційної робітничої партії, а також оцінки суті християнства, толстовщини і т. д. — є ряд помилкових тверджень, які, зокрема, свідчать про те, що письменниця не змогла до кінця зрозуміти революційний марксизм як теорію і тактику пролетарської революції, теорію і тактику диктатури пролетаріату, що вона стала на позиції марксизму лише в ряді окремих питань і не зуміла застосувати матеріалістичну діалектику до всіх явищ історії, до всіх галузей конкретних наук. Зокрема це стосується питання, що має безпосереднє відношення до етичної концепції Лесі Українки, — моральної оцінки дій якобінців (1793—1794 рр.).

Леся Українка помилково вважає, що «великі хірурги Франції 93—4 р. (тобто вожді якобінців. — *І. Г.*) поводитись у всякім разі не по-науковому, принаймні з теперішнього погляду», бо вони «прокламували принцип постійної революції», тоді як, мовляв, це суперечить духові всієї... сучасної медицини і етики.

Хоч об'єктивно симпатії письменниці були на боці якобінців як беззавітних борців проти реакції, за щастя трудящих, а не жірондистів; проте засоби, за допомогою яких якобінці намагалися здійснити свою мету, — терор, не знаходять схвалення у Лесі Українки¹. Про нерозуміння Лесею Українкою суті тих революційних процесів, що відбувались у Франції в період найвищого піднесення революції, говорить таке місце з «Заміток»: «Може, правда, вони (якобінці. — *І. Г.*) при тому (терорі. — *І. Г.*) й багато любили (адже й Торквемеда, кажуть, любив своїх пацієнтів і вже напевне любив свою справу) і бажали добра матері Франції і дитині з потрійною назвою... (свобода, рівність і братерство. — *І. Г.*), та від того було не легше, і мати мало не вмерла від страти крові і конвульсій, і дитина вродилась ледве жива, та так вже ніколи й не могли прийти до здоров'я».

Леся Українка хоче запевнити читача, що період якобінської диктатури (1793—1794 рр.) по суті нічого не дав, крім теорії перманентної революції і ланцета лікаря Гільйотена, бо, мовляв, навіть закон про підозрілих не був уже новиною після статуту інквізиції, а інші закони були встановлені до 1793 року.

---

¹ Див. також драму «Три хвилини».

Намагаючись «обґрунтувати» це неправильне положення, Леся Українка говорить, що гільйотиною боротися «фізично» неможливо, бо, оскільки боротьба є конфлікт двох активних сил, то в період їх озброєних сутичок ні одна із сторін не може скористатися з гільйотини; коли ж одна з них переможена, тоді до беззбройного гільйотину застосувати, мовляв, «неморально».

Допускаючи елементи абстрактного гуманізму, Леся Українка говорить далі, що ніяка партія не може і не повинна користуватися терором як знаряддям боротьби. В даному разі письменниця, забуваючи про конкретну істину і мимоволі роблячи поступку вимогам абстрактного гуманізму, не розуміє того, що марксистисти виступають не взагалі проти терору, а проти терору як вирішального засобу боротьби, покликаного, за задумом його прихильників, замінити масову збройну боротьбу, яка підготовляється, тривалою і планомірною організаційною і виховною роботою з боку комуністичного авангарду робітничого класу.

Леся Українка обстоює мораль «межипартійну», почасти «понадпартійну», але не партійну, яку вона ототожнює з виключністю. Більше «любові» і менше «гріха» — таке є правило Лесі Українки, якого треба додержувати, щоб добитися гармонії між політикою партії і її етикою.

Проте етичні погляди Лесі Українки, будучи в основному дальшим обґрунтуванням і розвитком етичного ідеала великих революційних демократів 40—60-х рр. ХІХ ст., разом з тим включають у собі, завдяки впливові ідей марксизму і пролетарського визвольного руху, ряд елементів пролетарської, марксистської етики. Погляди великої письменниці на моральні норми, поняття і уявлення спрямовані на розв'язання завдань революційної боротьби, яка має на меті знищення соціального і національного гніту, побудову нового, соціалістичного суспільства, що не знає лицемірної, звірячої моралі буржуазно-поміщицького суспільства.

РОЗДІЛ IV

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Творчість і громадсько-політична діяльність Лесі Українки мають велике значення в історії української суспільної думки, у визвольному русі трудящих України. Значення це визначається тією роллю, яку відіграла Леся Українка як поет, публіцист і політичний діяч у боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу, за революційне знищення самодержавства і буржуазно-поміщицького ладу.

Леся Українка, будучи палким захисником інтересів пригноблених мас, завжди прагнула йти в ногу з найбільш передовими силами сучасності, вперед, далі, — з тим, щоб висвітлювати найзлободенніші і насущні питання визвольної боротьби трудящих. Це підтверджується не лише аналізом літературної спадщини і практичної діяльності письменниці, про що була мова в попередніх розділах, — але й відомою близькістю її до визвольного руху взагалі, до пролетарського зокрема.

Безмежна любов до трудящих мас, нерозривно зв'язана з ненавистю до всіх ворогів трудящих, була джерелом глибоко ідейної, революційної за своїм характером, творчості Лесі Українки.

Леся Українка — полум'яний трибун, послідовний і непримиренний борець проти соціального і національного гноблення. Вся діяльність письменниці була спрямована на здійснення єдиної світлої мети — знищення експлуа-

таторських порядків і встановлення такого суспільного ладу, який відповідав би пасущим інтересам трудящих мас і тим самим — справжньому історичному прогресові.

Прагнення трудящих знаходили своє відображення і втілення в могутньому визвольному русі, який розгорнувся з особливою силою на початку ХХ століття, перш за все в русі широких пролетарських мас Росії, що стала центром світового революційного руху.

За визначенням більшовицької «Правди», Леся Українка стояла близько до визвольного громадського руху взагалі і пролетарського зокрема. Вона була виразником загально-демократичного руху і «другом робітників». Усе своє життя вона зв'язала з боротьбою трудящих України і всієї Росії за своє соціальне і національне визволення.

Леся Українка розуміла, що сила визвольного руху — в його масовості, а не в розрізненних виступах одинаків. Відважуватись самому на боротьбу проти потворної машини самодержавства і пануючих класів — справа безнадійна. Леся Українка розуміє, що тільки масовий і організований рух може привести до бажаного успіху.

Ще в програмному вірші раннього періоду її творчості «Мій шлях» (1890 р.) поетеса говорила:

Ох, довгий шлях сей, тяжко йти по ньому,
Найтяжчий для того, хто одинокий!
Та не сама я на шляху тяжкому,
Я не сама мандрую в світ широкий.
Самій не довго збитися з путі,
Та трудно з неї збитись у гурті¹.

І справді, не сама «мандрувала» Леся Українка в світ широкий, вона міцно зв'язала себе з масовим рухом передових суспільних сил Росії.

Виходячи з того, що в умовах капіталістичного суспільства

Завжди терновий вінець
буде кращий, ніж царська корона,
Завжди величніше путь
на Голгофу, ніж хід триумфальний²,

Леся Українка ладна була віддати не тільки весь талант, але й життя, аби встановились справді людські взаємини у суспільстві. Вся діяльність письменниці була

¹ Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 43.

² Там же, стор. 189.

прекрасним втіленням її власних слів, за якими терновий вінець стає лавровим лише тоді,

коли вільна душею людина
по волі квітчається терном,
гордо й одважно скидаючи
з себе квітчасті покраси,
тямлячи вищу красу,

а шлях на Голгофу стає тріумфом лише при умові,

коли знає людина,
на що й куди вона йде,
не прагнучи інших тріумфів,
знаючи вищу величність,
ніж ту, що з престола гукає:
«Я з ласки божої цар,
бо, гляньте, сиджу на престолі!»¹.

В одному з віршів, що відноситься до 1897 року, поетеса прямо говорить, що вона «в серце прийняла безжалісний клинок», що їй не жаль «ні мук, ні крові» і що в ім'я свободи вона готова «приймати і рани, і терни...»².

В листі до М. Павлика від 14 лютого 1895 року Леся Українка, висловлюючи глибоку віру в життєвість і дальший ріст справи визвольної боротьби, в якій вона брала безпосередню участь, говорить, що визвольний процес неминуче зв'язаний з затратою величезних зусиль і людськими жертвами. Тут же вона зазначає, що як сама, так і її товариші — учасники революційного руху — не жаліють, що покликані лише для того, щоб прокласти шлях для нових, прийдешніх борців. Про це ж говориться і в ряді інших творів Лесі Українки, зокрема, в чудовому силою думки і революційної пристрасі вірші «О, знаю я, багато ще промчить...» (1896 р.). Цей вірш пройнятий непохитною вірою в те, що, незважаючи на всі муки і страждання, з якими неминуче зв'язана боротьба за свободу трудящих, настане світла зоря визволення.

Я знаю се і жду страшних ночей,
І жду, що серед них вогонь той загориться,
Де жевріє залізо для мечей,
Гартується ясна і тверда криця.

¹ *Леся Українка. Твори*, т. 1, стор. 189.

² Там же, стор. 142.

Коли я крицею зроблюсь на тім вогні,
Скажіть тоді: — Нова людина народилась;
А як зломлюсь, — не плачте по мені!¹

В чудовому алегоричному вірші «Сон», який відноситься до раннього періоду творчості Лесі Українки, поетеса розповідає про зустрічі з богинею під фантастичними склепіннями, де стоїть, подібно до скелі з прикутим Прометеєм, височенний орґан. Цей орґан має величезне історичне призначення, — йому доля судила подати лише один єдиний, але страшний, потужний і величний гук, який залунає по всіх країнах і перекине догори дном лад, що до тих пір пануватиме у світі. Все прийде в рух, великий буде жах і з громом упадуть всі підвалини старого світу. Настане час визволення, спадуть вікові пута з трудящих усієї землі. Згине всяке соціальне зло, що жило віками, і правда, восторжествувавши, прикрасить чоло захисників справедливості. На честь наступаючої справжньої свободи співець заграє «На вільних струнах вільними руками!».

Звертаючись до поетеси, богиня говорить, що орґан можна порушить хоч і не дужою, але «смілою рукою». Все це може бути досягнуто лише ціною загибелі самої поетеси, життя якої «миттю згасне як блискавка», і вона не побачить ясного сонця правди, покликаного осяяти світ. Навіть ім'я рятівника людей від зла буде забуте наступними поколіннями:

І вільні струни славити не будуть
Ні твого ймення, ані твого діла, —
Щасливії нещасною забудуть,
Не буде вкрита лаврами могила!

Всі ці надзвичайно суворі умови, говориться у вірші, не спинили поетеси. Кинувши погляд на страшний світ соціальної дійсності, почувши жахливий стогін змучених людей, вона, відкинувши геть усякі вагання, безстрашно віршує:

Ні, гук страшний я видобути мушу!
Хай я загину, та хай сяє мило
Над людьми сонцем правда і надія!²

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 122—123.*

² Там же, стор. 83—84.

До раннього періоду творчості Лесі Українки відноситься цикл «Сім струн», де також висловлені визвольні ідеї, зокрема у вірші «Мі».

В творчості Лесі Українки все настійливіше звучать революційні мотиви. Характерним щодо цього є вірш «Північні думи» (1895 р.). Крізь легкий романтичний серпанок у ньому послідовно проводиться одна пануюча думка — не можна бути щасливим, не борючись проти всіх підвалин експлуаторського ладу, не зв'язуючи свою долю з визвольною боротьбою трудящих мас. Тим самим життєвий шлях поетеси цілком визначився — це шлях боротьби за визволення народу. Принцип свободи, говорить Леся Українка, є тим ідеалом, в ім'я здійснення якого люди борються на протязі століть. Приклад полум'яної любові до свободи показаний поетесою в поемі «Одно слово» (1903 р.). Герой поеми, політичний вигнанець¹, вмираючи, марно намагається пояснити причину своєї загибелі людям, в мові яких не було слів «свобода» і «неволя».

У вірші «Північні думи» (1895 р.) прямо говориться, що над поетесою «орлом» літає нова мрія, що кличе служити блискавкою в темряві доти, поки рідна сторона, яку огорнув морок, не освітиться багряною зорею свободи, поки не будуть вільними люди, що несуть ярмо рабства.

Поетеса з захопленням слухає голос цієї своєї нової мрії і готова віддати всі свої сили і талант революційній боротьбі.

Мріє новая! твій голос і крила огнисті
Ваблять мене, я піду за тм світлом ясним
Через простори і дикі дороги тернисті...

Леся Українка цілком усвідомлює всю трудність боротьби і складність обраного шляху і проте не може не йти на боротьбу за щастя знедоленого і зневаженого народу:

Знаю, куди ти мене поведеш за собою:
Там без упину лютує страшна, невсипуща війна,
Люди там гинуть у тяжкому лютому бою,
Кров там не летється, панує там смерть потайна.
Кличеш? Я йду! за тобою усюди долину...²

¹ Цей образ навіяний Лесі Українці долею М. Чернишевського і П. Грабовського.

² *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 109.

Того ж таки 1895 року, в спеціальному посланні до товаришів на Україну, Леся Українка висловлює палке бажання взяти найближчу, безпосередню участь у визвольній боротьбі і закликає до цього своїх однодумців. Вона говорить, що треба бути гідним старшого покоління революційних борців, підняти їх прапор і безстрашно пронести його до переможного кінця. Невже, продовжує поетеса, на всі великі події свого часу, що прямо зачіпають долю широких народних мас і історичного прогресу в цілому, відповіддю має бути «стогнання, сльози та дитячі мрії»? Це є щонайменше ганьбою, якщо не злочином. Кожний справжній громадянин своєї вітчизни повинен відчувати сором за ту соціальну несправедливість, яка панує в країні. І поетеса з рішучістю свідомого борця вимагає від своїх друзів дійової допомоги старшим борцям за свободу народу або, якщо вони на це нездатні, — ясної відповіді на їх прями вимоги про допомогу:

Подаймо їм велику розвагу,
Скажім і докажім, що ми бійці сами,
А ні, то треба ж мати хоч ту сумну одвагу —
Сказати старим бійцям: не ждїть, не прийдем ми! ¹

Прагнучи цілком віддати себе справі боротьби за щастя трудящих, Леся Українка, разом з тим, в середині 90-х років ще виразно не уявляла собі, в якій саме практичній діяльності вона більш за все може бути корисною для народу. Це і відбилось у вірші «То be or not to be?» («Бути чи не бути?») (1896 р.). Використовуючи своєрідний поетичний засіб, письменниця звертається до музи з проханням дати пораду. Поле визвольної боротьби, говорить Леся Українка, безмежне, і для того, щоб була найбільша користь для справи, необхідно правильно обрати окрему ділянку боротьби — відповідно до реальних потреб визвольного руху і конкретних можливостей окремого бійця. Щождо самої поетеси, то, як про це говориться у вірші, перед нею відкриваються три можливі шляхи, які в певній мірі забезпечують правильне орієнтування в безмежному просторі соціальних битв, що передбачають

... великі перелоги,
І дикі пуші, і високі кручі,
І темні, тихі води ².

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 110.*

² Там же, стор. 133.

Перший шлях — це, так би мовити, шлях перековки «ліри» на «рало», тобто шлях безпосередньої, суто практичної допомоги народові з метою полегшити його долю. Цей своєрідний шлях «малих справ» не може радикально змінити існуючі відносини в суспільстві, але дасть деяке тимчасове полегшення трудящим.

На цей шлях поетеса не може стати через саму свою натуру, оскільки вона бажає не якогось, десь у туманній перспективі, поліпшення життя народних мас, а поліпшення справжнього і по можливості якнайскорішого. Вона не хоче чекати «жнив», які можуть настати лише в туманній і притому уявній далі.

Другий з цих шляхів — це шлях відкритої збройної боротьби в рядах безстрашних борців за свободу народу, боротьби, яка повинна принести незабаром визволення:

Чи, може, кинутись туди, у пушу,
І в диких нетрях пробивать дорогу
З сокирою в руках і з тонкою пилою...¹

Вона вважала, що цей шлях повинен дати найбільшу користь визвольній боротьбі. Але оскільки для Лесі Українки, тяжко хворої, ця можливість була майже закрыта, то лишався останній, третій, шлях. Це — служіння визвольній боротьбі поезією, словом. «Народна справа, — пише Леся Українка в листі до Анни Москви від 21 серпня 1901 року, — запевне лежить мені на серці і коли вже не суджено мені прислужитись їй своєю особою, то постаюся якось надолужити роботою...». Про це ж говориться і в листах до вчительки А. С. Макарової, яка звернулась до поетеси за порадою, «як жити»². В цих листах Леся Українка, роблячи застереження, що сама вона також учиться жити, бореться з непевностями і з «скептицизмом» і думає над своїм і чужим життям, тобто відмовляючись від ролі вчителя життя, в той же час дає ряд практичних порад, суть яких зводиться до *служіння народові*.

Щодо самої поетеси, то вона без найменших вагань ставить свій талант на службу народові і в той же час, в міру

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 133.*

² Див. лист Лесі Українки до А. С. Макарової від 23 січня 1894 року.

своїх сил, бере практичну участь у боротьбі трудящих за визволення від усякого гніту і експлуатації.

Леся Українка дуже гостро переживала свою хворобу, насамперед тому, що вона не давала їй можливості брати систематичну участь у повсякденній практичній боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу. Це знайшло своє яскраве відображення у вірші «Епілог» (1911 р.). Поетеса висловлює в цьому вірші думку, що боротьба і праця є найбільш дорогим і любимим для людини передових переконань. І лише той, хто не жив посеред бурі, не зможе зрозуміти ціни здоров'ю і силі, таких необхідних для успіхів у праці і боротьбі. Особливо болісним є «примусове безділля», викликане її тривалою і тяжкою хворобою. Поетеса заздрить тим людям, які не мають відпочинку, поки нелюдська втома не звалить їх на часинку. День і ніч ці люди стоять на варті, день і ніч вони працюють, тоді як поетеса справі боротьби відає лише своє слово і думку.

Борців за свободу народу, проти всіх гнобителів, Леся Українка називає Прометейми, і це не випадково. За висловлюванням К. Маркса, «Прометей — найблагодніший святий і мученик у філософському календарі»¹, і використання цього образу Лесею Українкою є втіленням палкої любові до народу, непримиренної ненависті до всіх ворогів суспільного прогресу, — ненависті до царів, всяких експлуататорів і до їх уявних представників на «небі» — богів. Тих, хто з безмежною самовідданістю наслідує приклад Прометей, поетеса називає його «нащадками».

У вірші «Fiat pox!» («Хай буде тьма!») говориться, що не один нащадок Прометей здобував з неба блискучу іскру, до якої, мов до зорі, що вказує дорогу, простяглось безліч рук. Ця велика іскра, розсипавшись на безліч маленьких і незначних, тліла в попелі холодному у кожного, хто її ховав. Вона не гасла, хоч і не давала ні тепла, ні світла. А сміливий нащадок Прометей кожного разу поділяв трагічну долю свого предка: вигнання, муки, тяжкі пута і передчасна смерть на самоті.

Закликаючи своїх сучасників до революційної боротьби, поетеса згадує героїчні зусилля революційних демократів 60-х років, революційних народників 70-х років — справж-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. I, стор. 26.

ніх «нащадків Прометей», — які прагнули до знищення темряви і встановлення світлого дня народної свободи. При цьому вона говорить, що умови сучасної їй російської соціальної дійсності зовсім інші, ніж ті, про які йде мова в легендах про Прометей. Якщо Прометей був прикутий до могутніх гір Кавказу і груди його рвав на частки орел, то в серця її сучасників вп'ялись бридкі гадюки, а місцем їх страждань є земляні нори, звідки не чути навіть брязкоту кайданів, стогону або нескорених голосів. Якщо, закінчує свій вірш Леся Українка, вірні справам і думкам Прометей будуть рішучими в своїх діях, то ніякі «царі тьми» неспроможні будуть заглушити голосу свободи і світла. На цей голос відгукнуться мільйони людей, і справа історичної справедливості безумовно переможе.

Свої революційні настрої Леся Українка чудово передала у вірші «Всі наші сльози тугою палкою...», з циклу «Сльози-перли», присвяченому Івану Франкові (1891 р.). Тут питання поставлено цілком певно: або смерть — або перемога, третього не може бути, оскільки смертельна боротьба проти сил старого і реакційного — неминуча.

Характерним щодо цього є також лист до матері від 28 лютого 1898 року, де поетеса говорить: «Мені здається, що я маю перед собою якусь велику битву, з якої вийду переможцем, або зовсім не вийду».

Або погибель, або перемога,
Сі дві дороги перед нами стане...
Котра з сих двох нам судиться дорога?
Дарма! повстанем, бо душа повстане ¹, —

така є альтернатива і такий є вибір, який зробила Леся Українка.

В ряді своїх художніх творів, в публіцистиці і листах Леся Українка торкається важливих питань, зв'язаних з загальноросійським визвольним рухом. Так, у листі до М. Драгоманова від 23 червня 1893 року вона спиняється на визвольному русі на Україні, вказуючи, що, крім політичних організацій, революційну роботу на Україні, — на селі, в школах, — провадять окремі, ізольовані один від одного, інтелігенти. Вона пише, що більшість молодих людей сидить по великих містах, навчається і у безконе-

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 76.

них спорах виробляє собі світогляд. Але, зауважує Леся Українка, цей шлях дуже довгий. На півночі (мається на увазі Петербург та інші міста Росії) є інші люди, які виробляють собі революційний світогляд шляхом систематичної самоосвіти. Робиться порівняно немало, говорить Леся Українка, проте, внаслідок розрізненості і вимушеної конспірації, роботу цю ще мало видно. В іншому листі Леся Українка нарікає на те, що справді прогресивні люди України «мало якось тримаються купи»¹, а тимчасом сила і успіх боротьби полягає саме в організованості.

В «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» Леся Українка згадує про великі селянські заворушення і страйки, що мали місце на Україні в 1902 році. Про це вона пише і в ряді листів. Так, у листі до О. Кобилянської від 2 — 15 серпня 1903 року вона повідомляє: «Татко... пише, що в Києві вже все вернулось до спокою, а то були великі страйки і розрухи, як і скрізь на полудні Росії». Ще раніше в листі до М. Павлика від 27 березня 1895 року вона висловлює впевненість, що рух передових суспільних сил, спрямований на пробудження революційної енергії серед народу, не загине. А в посланні, адресованому з-за кордону товаришам на Україну (1895 р.), говорить, що завдання українських революціонерів полягає в тому, щоб підняти «хвилі», тобто народне повстання, що для цієї мети дуже важливо з усією енергією взятися за справу політичної пропаганди, покликаної, головним чином, забезпечити завоювання демократичних свобод, зокрема свободи слова.

В боротьбі за свободу народу великі надії Леся Українка покладала на передову молодь, з якою вона підтримувала тісні зв'язки, відображаючи в своїх творах її думки, почуття і настрої. Не кажучи вже про ранній період літературної і громадської діяльності Лесі Українки, коли вона брала безпосередню участь у молодіжних гуртках літературно-художнього характеру, вона і пізніше (900-і роки) підтримувала тісні зв'язки з молоддю, особливо з учнівською молоддю. Так, у листі до О. Кобилянської від 2—15 серпня 1903 року вона повідомляє її про прохання «молодих українців з петербурзьких вищих шкіл» до самої

---

¹ Лист Лесі Українки до М. Драгоманова [квітень — початок травня] 1893 року.

Лесі Українки, І. Франка, О. Кобилянської і В. Стефаника взяти участь у збірнику, «що має видати восени тая молодіж».

Леся Українка своєю творчістю і діяльністю була зв'язана з загальноросійським визвольним рухом, з його найбільш послідовним і найбільш революційним визвольним рухом — з рухом російського робітничого класу. Визначальні передумови цього знаменного факту полягали в тих глибоких соціальних зрушеннях, які відбувалися в Росії під впливом зміненої економічної основи суспільного життя. Мова йде про появу пролетаріату як самостійної суспільно-політичної сили, про гегемонію робітничого класу в загальному визвольному русі країни, про пролетарську, марксистську партію, яка очолила робітничий рух у Росії.

Зачатки організованого робітничого руху в Росії відносяться до кінця 70-х і 80-х років (робітничі гуртки, політичні страйки). 90-і роки, зв'язані вже з посиленням формування робітничого класу, ознаменувались значними виступами пролетаріату. І вже на початку 90-х років Леся Українка, тоді ще юна поетеса, зв'язується з демократичним рухом, звертає свої погляди до «робочого люду», до якого вона безсумнівно відносить, поряд з трудящою масою взагалі, також промисловий пролетаріат, до його боротьби проти царизму і буржуазії і бачить у цій боротьбі «досвітні вогні», які мають освітити шлях широкій і успішній визвольній боротьбі.

У вірші «Досвітні вогні» (1892 р.) поетеса, малюючи картину жорстокого політичного гніту, що панував в Росії того часу, говорить: «Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкії крила»¹. Навколо темнота тяжка, що нагадує могилу. Серед небагатьох, що не спали в цій нічній тиші, оповідає поетеса, була і вона сама. Як і інших, її сковували гнітючі сили темноти і спокою, які не давали можливості піднятися на весь зріст. Але, ніби ясний сонячний промінь, в цю темряву попадають досвітні вогні; переможні і урочі, вони прорізають темряву ночі і служать закликом до свободи і світла.

Ці вогні, що запалили їх «люди робочі», кличуть до боротьби і до праці в ім'я визволення від гніту старого і побудови нового суспільного ладу:

---

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 87.*

Досвітні огні переможні, урочі,
Прорізали тёмряву ночі,
Ще сонячні промені сплять, —
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люди робочі.

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли, —
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

З віконечок леться стяга́ та пресвітла
Одрадість у серці розквітла.
Огні золотії мигтять,
Одважним промінням зорять,
Мов кличуть: до праці! до світла! ¹

З кінця ХІХ століття творчість Лесі Українки загалом позначилась шуканнями практичного розв'язання тих завдань, за які боролись революційні соціал-демократи. Так, наприклад, вже в листі до М. Павлика від 7 червня 1899 року Леся Українка виявляє великий інтерес до таких явищ робітничого руху, як страйки. Ще раніше, в публіцистичній статті «Не так тії вороги, як добрії люди» (1897 р.), вона писала, маючи на увазі і себе, що деякі революційні діячі «уважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди» ². В багатьох інших листах до рідних і знайомих поетеса повідомляє про робітничі страйки і селянські повстання, про заворушення серед учнівської молоді.

Живучи широкими інтересами внутрішнього і міжнародного життя, Леся Українка в своїх творах і листах не раз говорить про російський і західноєвропейський робітничий рух, якому вона глибоко співчуває і прагне служити своєю творчістю і практично-політичною діяльністю. Вона усвідомлює ту, висловлену П. Грабовським, думку, що з початку ХХ століття все, що тільки було в Росії кращого, розвивається під прапором марксизму.

Леся Українка високо цінила художні твори на тему з робітничого руху. Наприклад, говорячи про творчість польської письменниці Елізи Ожешко, вона із схваленням

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 87—88.

² *Леся Українка*. Твори, т. ХІІ, стор. 22.

відзначає те, що у неї поступово слабшала «народницька ідея», поступаючись своїм місцем зображенню явищ, зв'язаних з «масою пролетаріату, що насувається»¹.

Російському робітничому рухові Леся Українка приділяє дуже багато уваги як у художніх творах («Над морем», «Осіння казка» та інших), так і в публіцистиці та листах. Це впливало з її ставлення до робітничого руху, як найбільш послідовного революційного руху за соціальне і національне визволення трудящих Росії, і — що особливо важливо — з безперечного факту впливу на Лесю Українку пролетарської ідеології—марксизму. Погляди Лесі Українки на роль робітничого класу у визвольному русі безпосередньо впливали із тих сторін в її світогляді, які були прямим результатом впливу пролетарської революційної ідеології.

Леся Українка була зв'язана з загальноросійським і західноєвропейським соціал-демократичним рухом. Робітничий рух у Росії наклав серйозний відбиток на всю її творчість.

Для того, щоб визначити справжнє місце Лесі Українки в визвольному русі свого часу, необхідно спинитись на питанні про відношення ідейної спадщини і революційно-практичної діяльності письменниці до марксизму-ленінізму і російської соціал-демократії.

Найважливішим у характеристиці світогляду Лесі Українки є питання про вплив на її літературно-художню і громадсько-політичну діяльність пролетарської ідеології—марксизму і революційної марксистської партії.

Розв'язання цього питання, разом з питанням про вплив на погляди Лесі Українки революційних демократів 40—60-х років XIX століття, і дає можливість визначити місце і значення великої української письменниці в історії української і загальноросійської суспільної думки і визвольного руху.

Відповідаючи на це питання, слід сказати, що Леся Українка, яка зайняла визначне місце серед письменників, що перебували під визначальним впливом марксистських ідей, не тільки близько підійшла до пролетарського світогляду і пролетарської ідеології взагалі, але в ряді пунктів стала на позиції марксизму. Вона в значній мірі

---

¹ *Леся Українка*. Твори, т. XII, стор. 181.

зв'язала себе з політичною боротьбою пролетаріату, з пролетарським визвольним рухом.

Леся Українка, природно, не могла не спиратися на серйозне знайомство з революційною марксистською теорією. І справді, як про це вже частково говорилося, в окремих питаннях Леся Українка поділяла погляди революційного марксизму і була знайома з рядом видатних творів марксизму. Є цілком незаперечні дані про те, що вона була знайома і вивчала геніальну працю К. Маркса «Капітал».

В оповіданні «Пізно» один професор рекомендує «Капітал» К. Маркса як джерело для вивчення політичної економії¹, причому сама цитата з цього оповідання не викликає найменшого сумніву в тому, що Леся Українка, знайома вже з «Капіталом» безпосередньо, вважає його найвидатнішим твором наукової думки, який викладає основи вчення про неминучість загибелі капіталізму і створення соціалістичного суспільства.

В додатку від упорядчика до українського перекладу книжки Дікштейна «Хто з чого живе» Леся Українка прямо вказує, що в творах К. Маркса і Ф. Енгельса — мається на увазі перш за все «Капітал» К. Маркса — «...зовсім інакше викладена політична економія, ніж вона викладалась до того часу»². Про це ж свідчить ряд основних думок Лесі Українки, висловлених в питанні про економічні основи суспільства. Так, наприклад, вона правильно розуміє питання про суспільну суть результатів трудової діяльності людей, про двояку природу праці, що міститься в товарах. У листі до сестри Ольги, надісланому в 1899 році з Берліна, оповідаючи про грандіозні споруди цього міста, Леся Українка зауважує: «чогось аж страшно, як подумаєш, скільки людської праці кристалізовано у цих виробках, часом зовсім зайвих».

Леся Українка серйозно вивчала й інші твори класиків марксизму. Їй був добре знайомий «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса та ряд інших.

Є підстави вважати, що Леся Українка була знайома також з ранніми творами В. І. Леніна. Про це зокрема

¹ Див. *Леся Українка. Твори*, т. 3, стор. 592.

² «Радянське літературознавство», 1947, № 7—8, стор. 103.

свідчать такі дані. В 1900—1901 роках письменниця вмістила ряд своїх статей у журналі «Жизнь», в якому була надрукована в 1900 році стаття В. І. Леніна «Капіталізм в сільському господарстві». У листі від 14 лютого 1901 року до В. О. Поссе — тодішнього редактора журналу «Жизнь» — Леся Українка говорить про себе, як про постійного оглядача в цьому журналі. Участь в «Жизни» вимагала від письменниці затрати великих зусиль, бо мова йшла про написання статей оглядового характеру. Леся Українка пише про це в листах до сестри і О. Кобилянської. «Роботи для «Жизни» сила, бо треба страшну масу книжок і газет перечитувати»¹. «Маю тепер обов'язкову роботу: пишу щомісяця літературні огляди до «Жизни»»². В журналі «Жизнь» окремі свої твори вміщували також М. Горький, В. Воровський, і Леся Українка не могла не читати їх. Леся Українка читала і ленінську «Искру», де вміщено було багато статей В. І. Леніна. Про це говорять матеріали Київського обласного історичного архіву. В одному з документів є вказівка на збереження, з метою особистого ознайомлення і розповсюдження, повного комплекту «Искры». Цей комплект був у Лесі Українки до 1907 року, коли його забрали жандарми під час обшуку. Нарешті, аналіз деяких статей Лесі Українки («Європейська соціальна драма кінця ХІХ століття», «Малоруські письменники на Буковині» та інших) і листів (до М. Павлика, О. Маковея) доводить, що вона була знайома з окремими ленінськими працями з аграрного питання, з статтею «Насущні завдання нашого руху», вміщеною в першому номері «Искры», можливо з працею «Що робити?» та іншими творами.

Про сбізнаність письменниці з марксизмом говорить її інтерес до революційної російської і західноєвропейської соціал-демократичної літератури. Так, вона була знайома з Ерфуртською програмою німецької соціал-демократії³, читала орган Київського комітету РСДРП «Рабочую газету».

Леся Українка була особисто знайома з рядом діячів російської соціал-демократії — С. К. Мержинським,

¹ Лист до сестри О. П. Косач від 5 жовтня 1900 року.

² Лист до О. Кобилянської від 14 листопада 1900 року.

³ Див. лист Лесі Українки до М. Драгоманова від 23 червня 1893 року.

П. Л. Тучапським, В. Г. Крижановською-Тучапською та іншими. Особливо міцною була її дружба з С. К. Мержинським, одним з перших пропагандистів марксизму в Києві, активним членом одного з київських соціал-демократичних гуртків, що згодом виріс у велику організацію, яка брала участь у підготовці і проведенні в 1898 році в Мінську Першого з'їзду РСДРП. С. Мержинський мав значний вплив на формування поглядів Леся Українки. Він допоміг поетесі розібратися в суті і основних особливостях боротьби, яку провадила російська соціал-демократія. Цим значною мірою і пояснюється той факт, що, починаючи з 1897 року, тобто з часу знайомства з С. Мержинським, Леся Українка серйозно вивчає марксистську літературу, внаслідок чого марксистські ідеї все більше стають джерелом її політичного і загальнотеоретичного озброєння.

В добрих, дружніх відносинах Леся Українка була також з П. Л. Тучапським, членом РСДРП і учасником її Першого з'їзду. Ще 30 листопада 1893 року вона пише в листі до брата Михайла: «Тучапського я не бачу та його ніхто не бачитиме три місяці, бідний хлопець і на різдво світа-сонця не бачитиме, сидючи в неволі. Таки не минулось йому!..» В листах більш пізнього часу Леся Українка говорить про П. Тучапського як про свого друга, що боровся в рядах російської соціал-демократії, бере діяльну участь в його долі, коли він був заарештований.

Леся Українка не могла, проте, обмежитись лише пасивним сприйняттям марксистських ідей. Незважаючи на всі труднощі, зв'язані з тяжкою хворобою, вона, як про це говорять її опублікована літературна спадщина і матеріали архівів, брала безпосередню участь у пропаганді цих ідей, у поширенні їх серед українських і російських читачів. На протязі 1897—1903 рр. Леся Українка бере діяльну участь у пропаганді ідей марксизму, провадить активну роботу як публіцист, примикаючи до соціал-демократичних організацій староіскрівського напрямку.

Лесі Українці належить переклад на українську мову праці Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки», книжки польського соціаліста Дікштейна «Хто з чого живе» та деяких інших творів марксистської літератури. До перекладеної нею книжки Дікштейна Леся Українка написала додаток, де торкається ряду дуже

істотних питань марксистської теорії і революційного робітничого руху.

Ці факти, як і безпосередня участь у поширенні революційної марксистської літератури, зокрема газети «Искра», а також діяльна видавнича робота, говорять про те, що Леся Українка переконано і планомірно займалась пропагандою марксистських ідей, світогляду революційного пролетаріату взагалі. Причому робила вона це, додержуючи певних способів конспірації, свідченням чого є її лист до І. Франка від 20 вересня 1901 року, де дані вказівки і пояснення Ганкевичу — редакторові органу західноукраїнських соціал-демократів і І. Франку, через якого Леся Українка надсилала підготовлені нею до друку матеріали. В листі говориться: «Решту (крім книжки Дікштейна «Хто з чого живе». — І. Г.) перекладів (Лабріюля, Енгельс, Маніфест Комуністичний), коли він (Ганкевич. — І. Г.) ще не почав друкувати, то нехай і не друкує, а віддасть Вам... Коли ж Ганкевич «паче чаянія» почав їх друкувати, то нехай назове «Видання групи українських соціал-демократів» і скаже, скільки коштуватиме видання їх всіх, кожного нарізно, причім, коли писати мені поштою... то нехай «Хто з чого живе» зветься відбиткою «Над морем», Лабріюля — Атта Тролем, Маніфест — Раткліфом, Енгельса розправа — Баладами, — аби здавалось, що я трактую про свою власну справу з редакцією «Вісника».

За свою революційну і пропагандистську діяльність Леся Українка зазнавала переслідувань з боку царського уряду. Вже в 1897 році за нею був встановлений таємний нагляд поліції, а з 1902 року її ім'я значиться в жандармських списках Києва. Царська охрнка підозривала Лесю Українку в зв'язках з іскрівськими організаціями.

Пропагандистсько-видавнича діяльність Лесі Українки, яка називала себе соціал-демократкою, що видно з вищеведеного листа до І. Франка, перебуває в певному зв'язку з видавничою діяльністю групи «Визволення праці» (згодом — група «Соціал-демократ»), яка відновила в 1900 році свою роботу над випуском «Бібліотеки сучасного соціалізму». З 1901 року «Бібліотека» стала видаватись від імені «Закордонної ліги російської соціал-демократії», створеної з ініціативи В. І. Леніна.

Виходячи з того, що соціал-демократичний рух, як пише вона, — «се занадто універсальний рух для того,

щоб могла українська нація обійтись без нього»¹, Леся Українка і зв'язала, в деякій мірі, свою долю з загально-російським пролетарським визвольним рухом. Цим власне і пояснюється її глибоке і щире прагнення розібратися в основних питаннях марксистської теорії і, по можливості, широко вкоренити її в маси шляхом пропаганди. В цьому ж і причина тієї боротьби, яку вона провадила проти західно-українських радикалів.

Отже, вся літературно-художня спадщина і громадсько-політична діяльність Лесі Українки говорять про безустанне прагнення письменниці зрозуміти марксизм як вчення і бойовий прапор пролетарських мас і застосувати його до практики визвольної боротьби українського народу. Як уже підкреслювалось, Леся Українка в ряді питань поділяла марксистські погляди і докладала всіх зусиль до того, щоб зробити їх надбанням широких трудящих мас. Про це ж говорять і інші, що мають принципово важливе значення, дані. Стаючи в ряді питань на позиції пролетаріату і сприймаючи марксизм як надійну зброю в боротьбі за інтереси трудящих, Леся Українка усвідомлює, що пролетаріат є класом, якому належить майбутнє, класом, покликаним виконати присуд історії над експлуаторськими силами суспільства. Так, в «Замітках з приводу статті «Політика і етика»» вона говорить, маючи на увазі також і себе, що для переходу того чи іншого вихідця з пануючих класів на позиції пролетаріату зовсім недостатньо знати загальні положення про закони суспільного розвитку і взаємовідносини класів у суспільстві. Необхідно бути ще глибоко переконаним у тому, що саме пролетаріат є класом, історичним покликаним якого є знищення експлуаторського ладу, і що саме його світогляд виражає собою об'єктивний і закономірний хід історичного розвитку. Загальних принципів, пише Леся Українка, «може й досить для того, хто *вже* належить свідомо до певної класи, або партії. Але здумаймо собі двох молодих буржуа Маркса і Енгельса в той час, поки вони ще не були свідомими речниками пролетаріату,— їм певне мало було сього абстрактного принципу, щоб покинути свою класу і пристати до другої, ворожої, не будши змушеними до того матеріально.

¹ Лист Лесі Українки до М. Павлика від 7 червня 1899 року.

Їм треба було ще й точнішого критерія, чим же провирити, щоб встановити і провирити, яка ж власне класа має за собою будучність і яка власне повинна бути та політика й етика, щоб до неї могли прилучитись такі прогресивні ідеологи, як ті два молодики з буржуазних родин».

Леся Українка вважає, що умовою переходу того чи іншого політичного діяча на позиції революційного марксизму є глибоке розуміння ним всесвітньоісторичної ролі пролетаріату як визволителя суспільства від пут буржуазного, класово-експлуататорського ладу.

Леся Українка робила дуже багато не лише в справі оволодіння революційною марксистською теорією, але й для її популяризації, виступаючи як пропагандист окремих ідей К. Маркса і Ф. Енгельса ще в 90-і роки минулого століття. Вона приєднала свій голос письменника і політичного борця до голосу передових письменників Росії, що несли в маси великі ідеї революції. Її художня і публіцистична діяльність йшла в тому ж напрямі, в якому йшла прогресивна, більше того — революційна література і публіцистика Росії.

Чудовим документом, що свідчить про це, є додаток до книжки Дікштейна «Хто з чого живє», написаний в 1901 році. В цьому додатку Леся Українка торкається ряду важливих питань марксистського вчення, зокрема питання про шляхи і засоби визволення робітничого класу з-під гніту буржуазії.

Маючи на увазі знамените положення основоположників марксизму про те, що визволення пролетаріату повинно бути справою рук самого пролетаріату, Леся Українка говорить, що «своє власне діло» робітники повинні вміти самі «уряджувати»¹. Для того, щоб вміти це робити, необхідно, по-перше, навчитися, а, по-друге, — створити організовану пролетарську силу — партію, яка виконує керівну роль у робітничому русі. Можливість вироблення в середовищі широких робітничих мас своєї, пролетарської класової самосвідомості, як і можливість створення авангардного загону пролетаріату, забезпечується, говорить Леся Українка, діяльністю людей, що мають необхідні умови для створення справді наукового світогляду і революційної, соціалістичної свідомості. «А почали там

---

¹ «Радянське літературознавство», 1947, № 7—8, стор. 102.

(в Західній Європі.— І. Г.) робітники визволяться тим способом, — пише Леся Українка, — що стали єднатись у громадки й товариства добре упорядковані (в організації, як їх називають по-книжному). До речі, завжди знаходились тямущі та освічені люди, прихильні до робітницької справи, що роз'ясняли робітникам і книжками і живим словом, як треба боронитись від ворогів та яким способом краще поєднатись межи собою. З таких людей найбільше вславився Карл Маркс, німецький учений, та його ученик і товариш... Фрідріх Енгельс, що багато навчали робітників словом та понаписували книжки... Обидва сі вчені... багато прислужились до того, що в Німеччині, та й скрізь по інших сторонах позавадили великі робітницькі товариства для оборони від усякого здирства та неволі, через те пам'ять Маркса та Енгельса у великій шані серед всіх робітників, свідомих свого стану»¹.

Свідомим свого класового становища робітником Леся Українка вважає такого робітника, який, незалежно від того, з якого соціального середовища він вийшов і якою роботою займається, розуміє необхідність вести непримиренну класову боротьбу пролетаріату проти буржуазії, аж до повної і остаточної перемоги над нею, який «...не надіється ні на кого, окрім себе та своїх товаришів, таких самих, як і він, робітників»². Пройняті своєю класовою самосвідомістю робітники, обгрунтовує далі свою думку Леся Українка, повинні, незалежно від національної і релігійної приналежності, триматися спільно, виступати однакостанно, «бо у всіх у них один ворог — стан багачів, капіталістів, що користає з робітницької праці»³.

Провадити успішну, цілеспрямовану боротьбу проти буржуазії, говорить Леся Українка, робітники зможуть лише в тому разі, якщо вони, незважаючи на національно-релігійні відмінності і переборюючи інші перешкоди, будуть діяти об'єднаними зусиллями, виступаючи всім класом проти ворожого класу експлуататорів та їх слуг. Саме тому для кожного робітника повинен стати священним знаменитий заклик «Маніфесту Комуністичної партії»: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

¹ «Радянське літературознавство», 1947, № 7—8, стор. 102—103.

² Там же, стор. 103.

³ Там же.

Леся Українка вважала, що практично досягти об'єднання і згуртування сил робітничого класу можна таким шляхом, при якому спочатку — при необхідності таємно — трудящі фабрик, заводів, поміщицьких економій і т. д. повинні, на основі взаєморозуміння і усвідомлення своїх інтересів, створити певні гуртки, невеликі революційні організації або групи. Потім ці гуртки необхідно об'єднати в більші робітничі організації і далі в партії, які мають будуватися за інтернаціональним принципом.

З метою успішного здійснення великих завдань, які стоять перед робітничим класом, кожна з місцевих пролетарських організацій повинна підтримувати найтісніший зв'язок з усіма іншими організаціями — як в межах даної країни, так і в міжнародному масштабі. Для цього місцеві організації обирають своїх представників на конференції або наради партійних організацій більшого масштабу, наприклад, обласні, звідки обрані представники попадають на з'їзди соціал-демократії даної країни і конгреси інтернаціонального союзу робітників. Всесвітня армія пролетаріату складається з окремих партій різних країн. У цій великій пролетарській партії «не має якоесь одно більше крайове товариство утискати інші, менші, як то робиться межі багачами в їх «Державах», а всі мають бути межі собою, як рівний з рівним, вільний з вільним, бо коли робітники будуть неволити один одного, то поки світа сонця — не визволяться з неволі»¹.

Ці загальні міркування щодо необхідності розвитку класової самосвідомості пролетаріату, поєднання стихійного робітничого руху з соціалізмом, створення революційної робітничої партії є результатом вдумливого вивчення марксистської теорії і тактики класової боротьби пролетаріату; вони ґрунтувались також на фактах конкретної історичної дійсності, а саме — на досвіді міжнародного і російського пролетарського визвольного руху. Про це говорить і сама письменниця. «Все оце, що тут говориться,— пише вона в «Додатку»,— не пусті мрії, бо так уже робиться у світі. По всіх державах робітники закладають громадки, гурти і товариства, навіть і в російській державі вони є, тільки не по всіх краях їх однаково... є чимало й на

---

¹ «Радянське літературознавство», 1947, № 7—8, стор. 103—104.

Україні... вже й українці починають ворухитись — воно ж таки й час!»¹.

Вже й тепер, продовжує Леся Українка, маючи на увазі практику російського і міжнародного соціал-демократичного руху, місцеві організації пролетаріату надсилають своїх виборних представників «на великі робітницькі збори, на спільну раду»², тобто на з'їзди і конференції, які проходять в якому-небудь великому місті, — звичайно не в Росії, бо «в Росії заважають і десяти робітникам зійтись на нараду, то які вже там «великі збори» можуть бути!»³.

Щодо уряду і чиновництва позиція пролетарської партії повинна полягати в тому, щоб добитися їх усунення, бо без поліції «робітники досі краще обходились, ніж при ній, уряд же кожна партія може вибирати сама з себе, коли треба»⁴. Щодо армії, то, беручи до уваги, що в значній масі вона набирається з робітників, хоч і не пройнятих класовою самосвідомістю, необхідно добиватись того, щоб «ті робітники — вояки стали свідомими, та хоч не стріляли в своїх же товаришів...»⁵.

Нарешті, Леся Українка порушує ще одне питання, що має вирішальне значення, — це питання про те, яким шляхом, маючи вже пролетарську партію з широко розгалуженою сіткою місцевих організацій пролетаріату, добитися життєвих прав робітничого класу. Завоювання свободи, перемоги над буржуазією можна досягти шляхом широкого застосування різноманітних форм класової боротьби пролетаріату і серед них — прямої збройної боротьби, революції — «зброєю», як говорить Леся Українка. Сама ж революція в Росії настане тоді, «коли настане слушний час, а той слушний час настане тоді, коли робітники тямитимуть себе, і своє право, і свою єдність і свою силу, той слушний час не за горами, коли ми поможемо йому прийти»⁶. Час повного визволення всіх робітників з-під ярма пануючих експлуататорських класів настане, ще раз підкреслює Леся Українка, лише тоді, коли

¹ «Радянське літературознавство», 1947, № 7—8, стор. 104.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 104—105.

робітники всіх країн будуть діяти спільно. «Робітники всіх країв, єднайтесь! Єднайтесь, як вільний з вільним, рівний з рівним. Чия правда, того буде й сила!»¹ — робить висновок письменника, друг робітників — Леся Українка.

Сприймавши ряд положень марксизму, в ряді випадків захищаючи марксизм від меншовицько-націоналістичних і ревізіоністських замірів², Леся Українка разом з тим не стала пролетарським письменником і пролетарським революціонером.

Будучи другом робітників і працюючи на революцію, письменниця інколи допускала нечіткі, а то й зовсім помилкові твердження, — зокрема це стосується національного питання.

Отже, залишаючись в цілому на революційно-демократичних позиціях, Леся Українка в той же час вийшла за рамки революційно-демократичної ідеології, а в ряді питань стояла на позиціях революційного марксизму. Не будучи ні пролетарським письменником, ні соціал-демократичним діячем, Леся Українка докладала великих зусиль до того, щоб стати письменником — соціал-демократом і революціонером-марксистом.

* * *

Ще на початку своєї літературної і громадсько-політичної діяльності у вірші «Безсонна ніч» (1891 р.) Леся Українка писала, пристрасно вірячи в прийдешність нового, соціалістичного ладу суспільних відносин:

Серед м'ороку, бурі — негоди
Цілу ніч буде човен блукати;
Як зійде сонце правди та згоди,
Я тоді вічним сном буду спати.

---

¹ «Радянське літературознавство», 1947, № 7—8, стор. 105.

² Див. статтю «Європейська соціальна драма кінця ХІХ століття», об'єктивно спрямовану, в певній своїй частині, проти економістів; листування з рядом прогресивних українських діячів, в якому націоналістично настроєні західноукраїнські соціал-демократи атестуються як люди найпідлішого «гатунку»; додаток до українського перекладу книжки Дікштейна, спрямований, по суті справи, проти економістів, на захист марксистського вчення про роль ідей і революційної партії в пролетарському визвольному русі, і т. д.

Буде шарпати буря вітрила,
Пожене геть по темному морю.
Ох, коли б мені доля судила
Хоч побачити раннюю збію! ¹

Немов передбачаючи настання нашої прекрасної соціалістичної дійсності, Леся Українка в цей же час (вірш «Коли втомлюся я життям щоденним...») говорить, що старики, які бачили жорстокі порядки буржуазно-поміщицького ладу, будуть розповідати своїм потомкам «справдешні байки» в такому дусі:

Щасливі, дітки, ви, що народились
В лагідний час, в безпечную годину.
Ви слухаєте, мов страшную казку,
Сю розповідь про давні дикі часи.
Так, дітки! світ наш красний, вільний
Темницею здавався давнім людям;
Та й справді, світ сей був тоді темниця:
В кормигу запрягав народ народа,
На вільне слово ковано кайдани,
Піврсду людського не звано людми,
Затято йшов війною брат на брата.
Ви знаєте, що звалося війною?
Тоді війною звали братовбійство...

.....
Багатством — награбовані маєтки,
Любов'ю до людей — забавку панську,
Простотою — темноту безпросвітню,
Ученістю — непевнеє блукання,
Бездушну помсту звали правосуддям,
А самоволю деспотичну — правом.

І далі поетеса зауважує, що іскра любові до пригноблених

... не вгасала,
А розгорілася багаттям ясним
І освітила темную темноту.
На нашім світі влада світла стала!.

Слухаючи ці розповіді, онук найменший сказав:

Дідусю, ти страшні казав нам байки,
Я радий, що не бачив лихоліття... ²

¹ *Леся Українка. Твори, т. 1, стор. 65—66.*

² Там же, стор. 52—53.

Цей опис страхіть буржуазно-поміщицької сваволі, поданий більш як півстоліття тому, є правдивим і точним. Для щасливого покоління нашої країни, народженого і вихованого після Великої Жовтневої соціалістичної революції, розповіді людей, що пережили світ гноблення і експлуатації, здаються страшною казкою.

В нашій країні, де під керівництвом Комуністичної партії трудящі взяли владу в свої руки, створено прекрасний і вільний світ людських відносин, — відійшов у вічність темний світ поневолення однієї людини іншою, назавжди розбито пута, що сковували вільне слово людини, знищено нерівноправність і дискримінацію, ліквідовано умови, які породжують братовбивчі війни, бурхливо розквітла матеріальна і духовна культура визволених від рабства людей.

За роки Радянської влади пишно розквітла культура народів Радянського Союзу, соціалістична змістом, національна формою. Трудящі Радянської України, як і всіх братніх народів нашої великої багатонаціональної Вітчизни, свято шанують пам'ять своїх попередників, що самовіддано трудилися над створенням основ демократичної культури ще в дожовтневий період. Одним з таких попередників і є Леся Українка, що писала в 1898 році у вірші «Зоря поезії»:

Інші будуть співці по мені,
Інші будуть лунати пісні,
Вільні, гучні, одважні та горді,
Поєднаються в яснім акорді
І полинуть у ті небеса,
Де сіє одвічна краса,
Там на їх обізветься луною
Пісня та, що не згине зо мною ¹.

Чудові пісні Лесі Українки живуть. Більше того, тільки в умовах радянського ладу вони дістали своє найбільше поширення і продовжують відігравати велику роль як визначне завоювання передової культури, яким по праву пишається радянський народ. Художнє слово і революційна думка великої письменниці живуть в її творах, виданих мільйонними тиражами багатьма мовами народів нашої країни; вони живуть на сценах театрів, в шкільних підручниках, в музиці радянських композиторів, в серцях мільйо-

¹ *Леся Українка*. Твори, т. 1, стор. 173.

нів людей. Бадьоре, життєрадісне слово Лесі Українки кличе наш народ до трудових подвигів на славу Вітчизни, до боротьби проти ворогів прогресу і демократії. Літературна спадщина і громадсько-політична діяльність Лесі Українки мають важливе значення для боротьби всіх народів світу за прогрес, за мир, демократію, соціалізм, проти розбійницького імперіалізму.

ЗМІСТ

	<i>Стор.</i>
Передмова	3—4
РОЗДІЛ I. УМОВИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ	5—16
РОЗДІЛ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ	17—117
Полум'яний патріотизм Лесі Українки	17
Погляди Лесі Українки в питаннях класової боротьби, революції і ролі народних мас в історичному розвитку	35
Леся Українка — борець за дружбу народів, проти ідеології буржуазного націоналізму	79
Соціалістична спрямованість світогляду і творчості Лесі Українки	103
РОЗДІЛ III. ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ	118—183
Естетичні погляди Лесі Українки	119
Філософські погляди Лесі Українки	146
Атеїзм Лесі Українки	158
Етична концепція Лесі Українки	172
РОЗДІЛ IV. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ	184—209

Редактор Ф. Сарана
Технічний редактор К. Лапченко
Коректор А. Протодьяконова

**И. Головаха. Общественно-политические и философские взгляды
Леси Украинки.**

(На украинском языке)

БФ 04281 Зам 1073. Папір 84×108/22—3²/16 папер. арк., 10,86 друк. арк.,
12,24 облік-вид. арк. З'яно на виробництво 8/VI 1953. Підписано до
друку 9/IX 1953 р. Тираж 20 000. Ціна в опраі 4 крб. 40 коп.

Книжково-журнальна фабрика Головного відання Міністерства культури УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.

4 крб. 40 коп.

121